

T.C.
BİLECİK ŞEYH EDEBALI ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

AZERBAYCAN'IN BAĞIMSIZLIK SÜRECİNİN TBMM'YE YANSIMALARI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ABDULKADİR KILIÇ

TEZ DANIŞMANI
DOÇ. DR. SELMA GÖKTÜRK ÇETİNKAYA

BİLECİK, 2022

10364141

T.C.
BİLECİK ŞEYH EDEBALI ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

AZERBAYCAN'IN BAĞIMSIZLIK SÜRECİNİN TBMM'YE YANSIMALARI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ABDULKADİR KILIÇ

TEZ DANIŞMANI
DOÇ. DR. SELMA GÖKTÜRK ÇETİNKAYA

BİLECİK, 2022

10364141

BEYAN

Azerbaycan'ın Bağımsızlık Sürecinin TBMM'ye Yansımaları adlı yüksek lisans tezinin hazırlık ve yazımı sırasında bilimsel araştırma ve etik kurallarına uyduğumu, başkalarının eserlerinden yararlandığım bölümlerde bilimsel kurallara uygun olarak atıfta bulunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, tezin herhangi bir kısmının Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi veya başka bir üniversitede başka bir tez çalışması olarak sunulmadığını, aksinin tespit edileceği muhtemel durumlarda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Bu çalışmanın,			
Bilimsel Araştırma Projeleri (BAP), TÜBİTAK veya benzeri kuruluşlarca desteklenmesi durumunda; projenin ve destekleyen kurumun adı proje numarası ile birlikte, ETİK KURUL onayı alınması durumunda ise ETİK KURUL tarih karar ve sayı bilgilerinin beyan edilmesi gerekmektedir.			
DESTEK ALINMIŞTIR		DESTEK ALINMAMIŞTIR	X
Destek alındı ise;			
Destekleyen kurum;			
Desteğin Türü		Proje Numarası	
1- BAP (Bilimsel Araştırma Projesi)			
2- TÜBİTAK			
Diğer;.....			
ETİK KURUL onayı var ise;			
ETİK KURUL karar tarih/sayı:		/.....	

Abdulkadir Kılıç

/ /2022

İmza

ÖN SÖZ

Hazırlanan bu çalışmada Azerbaycan'ın bağımsızlık sürecinde yaşadığı gelişmelerin Türkiye'den nasıl görüldüğü sorusuna yanıt bulunmaya çalışılmış ve bu görüntünün özellikle TBMM'ye yansımaları üzerinde durulmuştur. Ele alınan sürecin en belirgin yanı Ermenistan'la yaşanan sıkıntılar olduğundan Azerbaycan-Ermenistan çatışmalarının Türkiye'de uyandırdığı siyasal yankılar, 1990-1993 aralığındaki oturumlar taranarak elde edilen bilgiler kapsamında tezde işlenmiştir. Öte yandan 1990 öncesindeki gelişmeler de tezin Giriş kısmı ve İlk Bölümün birinci başlığı altında verilmiştir. TBMM Tutanak Dergileri bu tezin ana kaynağı olurken ayrıca Cumhuriyet Arşivi belgelerinden, Resmi Gazetelerden, süreli yayınlardan ve konuyla ilgili hazırlanmış tetkik eserlerden de istifade edilmiştir. Dönemin 1993'te sona erdirilmesi çok yakın zaman dilimleri içinde iki ülkenin de cumhurbaşkanlarının görevlerinin beklenmeyen şekilde noktalanması ile ilgilidir. Bu bağlamda Turgut Özal'ın ani ölümü ve Ebulfez Elçibey'in darbeyle makamından indirilmesi iki ülke ilişkilerinin bir dönemin sonunu getirmiştir. Buradan hareketle 1989'da cumhurbaşkanı olan Özal ile aynı yıl kurulan AHC'nin başkanlığına getirilen Elçibey'in siyasal yolculuklarının, iki ülkenin ilişkileri için bir dönem oluşturduğu söylenebilir.

Belirtilen dönem ve kapsam dahilinde hazırlanan bu tez çalışmasının oluşmasında verdiği katkı ve emekler için danışmanım Doç. Dr. Selma GÖKTÜRK ÇETİNKAYA'ya teşekkürlerimi ve saygılarımı sunuyorum. Ayrıca savunma sınavında bulunarak tezin değerlendirilmesine büyük katkı sağlayan sayın hocalarım Doç. Dr. Taner BİLGİN ile Doç. Dr. Mevlüt YÜKSEL'e ve çalışma sırasında desteğini eksik etmeyen aileme teşekkür ediyorum.

Abdulkadir KILIÇ

2022

ÖZET

AZERBAYCAN'IN BAĞIMSIZLIK SÜRECİNİN TBMM'YE YANSIMALARI

İkinci Dünya Savaşı'nın ardından dünyanın kendisini içinde bulduğu Soğuk Savaş Dönemi'nin iki büyük gücünden biri olan SSCB, 1991 yılı sonunda ömrünü tamamlamış ve birliğin içindeki cumhuriyetler bağımsızlığını bu süreçte ilan etmeye başlamışlardır. Bu cumhuriyetlerden biri olan Azerbaycan'ın bağımsızlık mücadelesi içine girdiği dönemde de bağımsızlığını kazanmasından sonraki yıllarda da en mühim meselelerinin başında Ermenistan ile yaşadıkları gelmiştir. 1985'te Gorbaçov'un “*Glasnost*” ve “*Perestroyka*” politikalarını uygulamasıyla SSCB içindeki devletlerde ve topluluklarda başlayan milliyetçi hareketlilik kapsamında Ermenistan, Azerbaycan'a bağlı Dağlık Karabağ'ı istemeye başlamıştır. Ermenistan 1987'de Moskova'dan bu bölgeyi isteyip 1988'de de buradaki Azerbaycan Türklerini göç etmeye zorlamış, karşı gelenlerin de hayatına son vermiştir. Aynı süreçte buraya Ermeniler de göç ettirilerek Karabağ'ın nüfus dağılımıyla oynanmıştır.

Azerbaycan'da bağımsızlık mücadelesi verilirken öne çıkan ve bu nedenle cezaevine gönderilen Ebulfez Elçibey ise dönüşüyle beraber Azerbaycan Halk Cephesi'nin kuruluşunu 1989'da tamamlayıp başına geçmiştir. 1989 sonunda Ermenistan'ın Karabağ'ı kendisine bağlaması gelişmesinden dolayı Azerbaycan'da yönetime yönelik tepkiler ise 1990 senesinde Rus askerlerinin Bakü'ye girip “*Kara Ocak*” hadisesinin yaşanmasına sebep olmuştur. Hem bağımsızlığına kavuşmak hem de Sovyet Rusya destekli Ermenistan'ın Karabağ politikalarına karşı gelmekle uğraştığı Azerbaycan'ın başına 1990'ın mayıs ayında Ayaz Muttalibov gelmiştir. Rusların sıkıyönetimi altında başlayan Muttalibov döneminde de Ermenistan'ın saldırıları devam etmiş ve çok sayıda Türk hayatını kaybetmiştir. Aynı yılın ağustos ayında da Ermenistan bağımsızlığını ve Karabağ'ın kendisine bağlı olduğunu ilan etmiştir.

Azerbaycan da “*Milli Uyanış*” günü kabul ettiği 30 Ağustos 1991'de bağımsızlığını ilan etmiş ve ekim ayında parlamentosunda onaylamasıyla bağımsızlığına kavuşmuştur. Bağımsızlık mücadelesini veren Azerbaycan Halk Cephesi ile Karabağ konusunda anlaşamayan ve “*Moskova'nın Adamı*” olarak görülen Muttalibov ise eylül ayında tek aday olarak girdiği seçimler sonucu devletin başına gelmiştir. Milli Azadlık Hareketi'ni bağımsızlığını onayladığı gün sona erdiren Azerbaycan'ın Karabağ konusunda Ermenistan'la diplomatik teması da bu süreçte başlamıştır. Bundan bir ay sonra, kasım ayında ise Azerbaycan siyasetçileriyle diplomatlarını taşıyan helikopter düşürülmüş, “*Karakend Faciası*” yaşanmıştır. Bu hadisenin ardından diplomasi görüşmeleri sona ermiştir. Ermenistan'ın Azerbaycan Türklerine

zulmünün sürdüğü bu dönemde 1992'nin şubat ayında “*Hocalı Katliamı*” yaşanmıştır. Mart ayında istifa etmek zorunda kalan Muttalibov'dan sonra Parlamento Başkanı Memmedov'un vekalet ettiği devlet başkanlığına ise 1992'nin haziran ayında Ebülfez Elçibey seçilmiştir. Elçibey döneminin başında Rus askerleri Azerbaycan'dan çıkarılabilmiş ve Ermenistan'ın aldığı yerlerin bir kısmı geri alınmışsa da zaman içinde buraların ve özellikle de Kelbecer'in Ermenilerin eline tekrar geçtiği görülmüştür. Bu kayıplar üzerine Bakü'de başlayan hareketlilik yaklaşık bir sene sonrasında, 1993'ün haziran ayında Elçibey döneminin sona ermesine yol açmıştır.

Azerbaycan'da yaşanan tüm bu gelişmeler esnasında Türkiye'nin izlediği politika ise çelişkileri ile öne çıkmıştır. Ele alınan 1990-1993 yılları arasında Cumhurbaşkanının Turgut Özal olduğu Türkiye'de üç ayrı hükümet görev yapmış, ilk olarak Yıldırım Akbulut başkanlığında ve Akbulut'un genel başkanlığı kaybetmesiyle de Mesut Yılmaz'ın başkanlığında ANAP'ın 47. ve 48. Hükümetleri görev yaparken 1991'de 49. Hükümet, yani DYP-SHP Koalisyon Hükümeti ile Süleyman Demirel'in başkanlığı, Erdal İnönü'nün başkan yardımcılığı dönemine geçilmiştir ki tezde ele alınan dönem Azerbaycan için Muttalibov ve Elçibey'in, Türkiye içinse Turgut Özal'ın cumhurbaşkanlıkları zamanını içerecek şekilde düzenlenmiştir. Bu bağlamda Özal'ın 1993'ün nisan ayında yaşamını yitirmesiyle Demirel mayıs ayında cumhurbaşkanı seçilmiştir. İç politikasının hareketli olduğu bu dönemde Türkiye'nin iç politikasını da etkileyecek en mühim diplomatik meselelerinden biri Azerbaycan olmuştur.

Milli hislerle yaklaşarak Azerbaycan'ın desteklendiği bu süreçlerde bir yandan da tarafsızlık politikasına soyunan Türkiye, dünyadan ayrı hareket edemeyeceğini söyleyerek Birleşmiş Milletler ile Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı'nın söylemleri ve kararlarının gölgesinde kalmıştır. Bir çok Türk Cumhuriyetinin bağımsız olmasıyla dünyada gözlerin Türklere çevrildiği 1990'lı yılların başında dil, din, tarih ve kültür birliği yaşanan çoğu bölgede de sorunların olması Türkiye'nin temkinli hareket etmesini beraberinde getirmiştir. Öyle ki Bosna-Hersek'te, Kıbrıs'ta, Kırım'da yaşananlar, ayrıca yurt içinde PKK'nın terör eylemleri, Ermenistan'ın 1915'i sürekli gündeme taşıyıp özellikle ABD'den bu konuda destek görmesi, ülkenin güney doğusuna konuşlanmış Çekiç Güç'ün varlığı, Bulgaristan'da Türklere yapılan baskılar gibi meselelerin üst üste geldiği bu dönemde politikaların şekillenmesi oldukça güç olmuştur.

Türkiye'nin güçlükler yaşadığı bu dönemde Azerbaycan konusundaki hassasiyeti politik söylem ve eylemlere çok fazla yansıyamamıştır. Nitekim Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın Azerbaycan Türkleri ile aramızda “*Şii-Sünni*” farklılığına vurgu yapması, Başbakan Yıldırım Akbulut'un başka bir ülkenin iç işlerine karışmanın doğru olmadığını söylemesi, yine koalisyon döneminde Ermenistan'a “*insani yardım*” olarak buğday gönderilmesi, elektrik yardımı yapılması, Başbakan Demirel'in dünyayla birlikte hareket edildiğini açıklaması, Hikmet Çetin'in AGİK'in kararları üzerinden konuşması, Onur Kumbaracıbaşı'nın Karabağ'ın Azerbaycan Türkleri ile Ermenilerin meselesi olduğunu dile getirmesi, Ebulfez Elçibey'in helikopter talebinin kabul edilememesi gibi öne çıkan gelişmeler sadece muhalefetin tepkisine yol açmamış, halkın eleştirilerine ve Azerbaycan'ın Türkiye'ye duyduğu güvenin sarsılmasına da neden olmuştur.

Azerbaycan'ın bağımsızlık ve Ermenistan'a karşı topraklarını kaybetmeme mücadelesini verdiği 1990'lı yılların başında Türkiye ile ilişkileri de bu konular kapsamında kalmış, iktidar ve muhalefet partilerinin Azerbaycan'daki gelişmelerle ilgili fikirleri TBMM'de oldukça gündeme gelmiştir. Bu gündemlerin olduğu TBMM Birleşimlerinin taranarak temele oturtulduğu tezde ayrıca arşiv belgelerinden, gazetelerden ve araştırma eserlerinden de yararlanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: TBMM, Türkiye, Azerbaycan, Karabağ, Ermenistan.

ABSTRACT

REFLECTIONS OF AZERBAIJAN'S INDEPENDENCE PROCESS ON THE GRAND NATIONAL ASSEMBLY OF TURKEY

After the Second World War, the world found itself in the Cold War Era. One of the two great powers of this period was the USSR. The USSR ended its life at the end of 1991 and the republics began to declare their independence. One of these republics is Azerbaijan. The most important issue of Azerbaijan, both in the period of its struggle for independence and in the years after it gained its independence, is their lives with Armenia. In 1985, Gorbachev implemented the "Glasnost" and "Perestroika" policies. Nationalist mobilization began in the states and communities within the USSR. In this period, Armenia started to want Nagorno-Karabakh, which is connected to Azerbaijan. Armenia requested this region from Moscow in 1987, forced Azerbaijani Turks here in 1988 to migrate, and killed those who opposed it. In the same period, Armenians were migrated here and the population distribution of Karabakh was manipulated.

During the struggle for independence in Azerbaijan, the name Ebulfez Elchibey came to the fore. For this reason, Elçibey was sent to prison. After Elchibey returned, he completed the establishment of the Azerbaijan Popular Front in 1989 and became its head. At the end of 1989, there were reactions to the administration in Azerbaijan due to the development of Armenia's annexation of Karabakh. For this reason, Russian soldiers entered Baku in 1990 and the "Black January" event took place. In this period, Azerbaijan struggled both to gain its independence and to oppose the Karabakh policies of Armenia supported by the USSR. Ayaz Muttalibov came to the head of Azerbaijan in May 1990. The attacks of Armenia continued during the Muttalibov period, which started under the martial law of the Russians. Many Turks lost their lives during this period. In August 1990, Armenia declared its independence and Karabakh was dependent on it.

Azerbaijan declared its independence on August 30, 1991, which it recognized as the "National Awakening" day. It gained its independence in October with the approval of its parliament. In September, Muttalibov became the sole candidate and was elected president. The Azerbaijan Popular Front, which called Muttalibov the "Man of Moscow" and fought for independence, could not agree with Muttalibov on the Karabakh issue. Azerbaijan ended the National Freedom Movement on the day it ratified its independence. Azerbaijan's diplomatic contact with Armenia on the Karabakh issue also started in this process. In

November 1991, the helicopter carrying Azerbaijani politicians and diplomats was shot down, and the “Karakend Disaster” took place. After this incident, diplomatic negotiations ended. During this period when Armenia's persecution of Azerbaijani Turks continued, the "Khojaly Massacre" took place in February 1992. After Muttalibov, who had to resign in March, Parliament Speaker Mammadov acted as the head of state. Ebülfez Elçibey was elected as the head of state in June 1992. At the beginning of the Elchibey period, Russian soldiers were able to be expelled from Azerbaijan and some of the territories taken by Armenia were taken back. But over time, it has been seen that these places, and especially Kelbecer, were once again in the hands of the Armenians. The activity that started in Baku after these losses led to the end of the Elchibey period in June 1993, about a year later.

During all these developments in Azerbaijan, the policy followed by Turkey came to the fore with its contradictions. Between 1990 and 1993, three separate governments served in Turkey, where the President was Turgut Özal. Firstly, the 47th Government under Yıldırım Akbulut as the prime minister, and secondly, the 48th Government under the Prime Ministership of Mesut Yılmaz, after Akbulut lost the chairmanship, was formed by ANAP. In 1991, with the 49th government, namely the DYP-SHP Coalition Government, Süleyman Demirel was the prime minister and Erdal İnönü was the deputy prime minister. The period covered in the thesis is arranged to include the presidency of Muttalibov and Elchibey for Azerbaijan and Turgut Özal for Turkey. In this context, Demirel was elected president in May after Özal's death in April 1993. In this period when its domestic policy was active, one of the most important diplomatic issues that would affect Turkey's domestic policy was Azerbaijan.

In these processes, in which Azerbaijan was supported by approaching with national feelings, Turkey adopted a policy of neutrality. Turkey has remained in the shadow of the United Nations Conference on Security and Cooperation in Europe, saying that it cannot act separately from the world. With the independence of many Turkish Republics in the early 1990s, the eyes of the world were turned to Turks. In this period, Turkey had to act cautiously because of the problems in many regions where language, religion, history and cultural unity were experienced. The issues that came to the fore in this period are as follows: What happened in Bosnia-Herzegovina, Cyprus, and Crimea, as well as the PKK's terrorist acts in the country, Armenia's constant bringing 1915 to the agenda and support

especially from the USA, the country's the presence of the Hammer Force stationed in the southeast, the pressures on the Turks in Bulgaria.

In this period when Turkey was experiencing difficulties, the sensitivity about Azerbaijan could not be reflected in the political discourse and actions. As a matter of fact, President Turgut Özal's emphasis on the "Shiite-Sunni" difference between Azerbaijani Turks and us has garnered a lot of reaction. In addition, the following developments have caused the trust in Turkey to be shaken: Prime Minister Yıldırım Akbulut's statement that it is not right to interfere in another country's internal affairs, wheat sent to Armenia as "humanitarian aid" during the coalition period, electricity aid, Prime Minister Demirel's statement that they act together with the world, Hikmet Çetin's CSCE decisions speech, Onur Kumbaracıbaşı's statement that Karabakh is a matter of Azeris and Armenians, Ebulfez Elçibey's request for a helicopter was not accepted.

In the early 1990s, when Azerbaijan was fighting for independence and not losing its lands against Armenia, its relations with Turkey remained within the scope of these issues. The ideas of the ruling and opposition parties about the developments in Azerbaijan came to the fore in the Grand National Assembly of Turkey. In this thesis, Parliamentary Sessions in which Azerbaijan is on the agenda were scanned. Archival documents, newspapers and research works have also been used in the thesis, which is based on the minutes.

Keywords: TBMM, Turkey, Azerbaijan, Karabakh, Armenia.

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ.....	i
ÖZET.....	ii
ABSTRACT.....	v
İÇİNDEKİLER.....	viii
TABLolar LİSTESİ.....	x
KISALTMALAR LİSTESİ.....	xi
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

BAĞIMSIZLIK ÖNCESİ AZERBAYCAN’LA İLGİLİ GELİŞMELER VE MECLİS’E YANSIMALARI

1. 1990 ÖNCESİNDE BÖLGEDE GÖRÜLEN GELİŞMELER.....	5
1.1. Karabağ Sorununun Ortaya Çıkışı.....	5
1.2. Ermenistan Depremi ve Yardımlar.....	7
2. 1990 SENESİNDE AZERBAYCAN’DA YAŞANANLAR GELİŞMELER.....	9
2.1. SSCB’nin Bakü’ye Müdahalesi: Kara Ocak/Qanlı Yanvar.....	9
2.2. Turgut Özal’ın ABD Ziyareti ve Azerbaycan ile İlgili Söylemleri.....	12
2.3. Azerbaycan’da Muttalibov Dönemi ve Ulusal Gün Kutlamaları.....	13
3. 1990 YILI GELİŞMELERİNİN TBMM’YE YANSIMALARI.....	14
3.1. 1990’ın İlk Yarısında TBMM Oturumlarında Azerbaycan.....	14
3.2. 1990’ın İkinci Yarısında TBMM Oturumlarında Azerbaycan.....	26

İKİNCİ BÖLÜM

MUTTALİBOV DÖNEMİNDE AZERBAYCAN’DA YAŞANANLAR VE MECLİS’E YANSIMALARI (1991-1992)

1. SSCB’NİN DAĞILMASI SÜRECİNDE AZERBAYCAN’DA YAŞANAN GELİŞMELER.....	30
--	----

1.1. Azerbaycan'ın Bağımsızlığına Kavuşması.....	30
1.2. Karabağ İçin Uzlaşma Çabaları ve Karakend Faciası.....	33
2. DAĞLIK KARABAĞ'DA YAŞANANLAR.....	35
2.1. Hocalı Katliamı.....	35
2.2. Yaşananlar Karşısında Dünya'nın Tutumu ve AGİK Minsk Grubu'nun Kurulması.....	36
3. AZERBAYCAN'DAKİ GELİŞMELERİN TBMM'YE YANSIMALARI.....	39

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ELÇİBEY DÖNEMİNDE AZERBAYCAN'DA YAŞANANLAR VE MECLİS'E YANSIMALARI (1992-1993)

1. KARABAĞ'DA YAŞANANLARIN AZERBAYCAN SİYASETİNE ETKİLERİ.....	78
1.1. Azerbaycan'da Muttalibov Döneminin Sona Ermesi.....	78
1.2. Elçibey Döneminin Başlaması ve Yaşanan Gelişmeler.....	79
2. DÜNYANIN KARABAĞ MESELESİNE BAKIŞI.....	82
2.1. Karabağ Sorununu Çözme Çabaları ve AGİK Toplantıları.....	82
2.2. ABD'nin Azerbaycan'a Bakışı.....	83
3. AZERBAYCAN'DAKİ GELİŞMELERİN TBMM'YE YANSIMALARI.....	84
SONUÇ.....	135
KAYNAKÇA.....	138
EKLER.....	150

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1.1. SSCB'nin Dağılması ile Kurulan Ülkeler.....	31
Tablo 2.1. Karakend Faciası'nda Yaşamını Yitirenler.....	34
Tablo 2.2. Başbakan Süleyman Demirel ile Beraber Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'ne Gidecek Milletvekilleri.....	75
Tablo 3.1. Koalisyon Hükümeti'nin 25 Kasım 1991-10 Ocak 1993 Arasında Azerbaycan'a Gerçekleştirdiği Geziler.....	108
Tablo 3.2. DYP-SHP Koalisyon Hükümeti Döneminde Yürürlüğe Giren Azerbaycan ile Yapılan Anlaşmalar.....	134

KISALTMALAR LİSTESİ

ABD: Amerika Birleşik Devletleri

AGİK: Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı/Partiya Karkeren Kurdistanê

AHC: Azerbaycan Halk Cephesi

ANAP: Anavatan Partisi

AT: Avrupa Topluluğu

BBP: Büyük Birlik Partisi

BDT: Bağımsız Devletler Topluluğu

BM: Birleşmiş Milletler

BMGK: Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi

CHP: Cumhuriyet Halk Partisi

DSP: Demokratik Sol Parti

DYP: Doğru Yol Partisi

KGB: Komitet Gosudarstvennoy Bezopasnosti/Devlet Güvenlik Komitesi

KKTC: Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti

MÇP: Milliyetçi Çalışma Partisi

MHP: Milliyetçi Hareket Partisi

OECD: Organisation for Economic Co-operation and Development/Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü

PKK: Kürdistan İşçi Partisi

RP: Refah Partisi

SHP: Sosyaldemokrat Halkçı Parti

SSC: Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti

SSCB: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği

TBMM: Türkiye Büyük Millet Meclisi

TBMMD: Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi

TEK: Türkiye Elektrik Kurumu

TMO: Toprak Mahsulleri Ofisi

TSK: Türk Silahlı Kuvvetleri

TÜRKSOY: Türk Kültür ve Sanat Ortak Yönetimi

GİRİŞ

Tüm dünyayı tesiri altına alan ve neticeleri ile de kimi ülkelerin sonunu, kimilerinin ise doğuşunu belirleyen Birinci Dünya Savaşı, Rusya'yı öteki devletlerden daha erken etkilemiştir. 1917'de ülkede gerçekleşen ihtilale destek verenler yalnızca Bolşevikler olmamış, Rus olmayan Ermeni ve Gürcü gibi kesimlerle Müslüman Türkler de muhtariyet elde edebilmek gayesiyle hareket etmişlerdir. Bu unsurlar arasında Rus Çarlığı'nın yaptığı baskı ve eziyetler üzerine 1905'ten itibaren İttihat ve Terakki ile temas halinde olan Azerbaycan Türkleri¹ de yer almıştır. İhtilal sonrasında Azerbaycan Türkleri, Ermeniler ve Gürcülerin 23 Nisan 1918'de kurduğu ve Osmanlı Devleti'nin de tanıdığı Maveray-ı Kafkasya Cumhuriyeti'nin sonunu Ermenilerin yayılmacı amaçlarına yönelik politikaları getirmiş ve bu üçlü konfederasyon kuruluşundan bir ay sonrasında dağılmıştır. Batum Konferansı'nın devam edegeldiği bir dönemde yaşanan bu gelişmenin akabinde de Azerbaycan Kuzey Kafkas Cumhuriyeti kurulmuştur (Göl, 2016: 161-162; Garibov, 2017: 106). 28 Mayıs 1918'de Mehmet Emin Resulzade'nin cumhurbaşkanlığında Bakü işgal edildiğinden Gence'de kurulan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin varlığı 27 Nisan 1920'ye değin devam etmiş ve komünistler tarafından uygulanan baskı neticesinde bu tarihte Azerbaycan'da Sovyet egemenliği başlamıştır. Halk Komiserleri Konseyi'nin başındaki Neriman Nerimanov (Berber, 2019: 487; Garibov, 2017: 96, 104) döneminde Türkiye ile temaslar Milli Mücadele çerçevesinde şekillenmiş; Azerbaycan Anadolu'ya maddi-manevi yardımlarda bulunmuştur. Ancak Azerbaycan Türklerinin Güney Kafkasya'yı Sovyetleştirmeye çalışan SSCB'ye yönelik direnişe geçtiği bu süreçte Ankara'nın Batılı işgalcilere karşı Moskova ile olumlu politikalar üretmesi de dönemin ilginç bir özelliği olarak dikkat çekmiştir (Ahmetova, 2016: 23).

Milli Mücadele'nin mühim aşamalarından birisini teşkil eden Kazım Karabekir Paşa'nın Doğu Harekatı Azerbaycan'la ilişkilerde ayrı bir yere sahip olmuş; Gürcülerin ifadesiyle Anadolu, sadece Kars, Ardahan ve Batum'un alınmasını değil; Azerbaycan'la temas kurup gıda ve silah teminini sağlamayı düşünmüştür. Aynı konu kapsamında Ruslar ise Gürcüler ve Ermeniler gibi Azerbaycan Türklerinin de denize tek çıkış noktaları olan Batum'u düşündüklerine dikkat çekmiştir (Erden, 2017: 89-92). Öte yandan 1920'nin kasım ayında, Gümrü görüşmeleri başlamadan önce SSCB'nin Türkiye'yle Ermenistan arasında

¹ Pan-İranistler tarafından geliştirilen "Azeri" ve SSCB'nin ortaya çıkardığı "Azerbaycanlı" tanımlarının kullanımı doğru olmayıp bu kelimeler "İran ve Kafkas Türklerinin üzerine zorla giydirilmiş bir kimliktir". Bkz. Attar, A. (2006), *İran'ın Etnik Yapısı (Yakın Dönem ve Günümüzde)*, Divan Yayıncılık, s. 225.

arabuluculuk yapma teşebbüsündeki gayenin Azerbaycan Türklerinin kurtarıcı olarak gördüğü Türk askerinin Azerbaycan'a girerek Mustafa Kemal Paşa'yla Bolşevizm'e son verme hayallerinin önüne geçme olduğuna da dikkat çekmek yerinde olacaktır (Erden, 2017: 111). Bu sürecin bir önemli gelişmesi de Ali Fuat (Cebesoy) Paşa'nın Moskova Büyükelçiliği'ne atanması olmuştur ki kendisine verilen görevlerden birisi de Azerbaycan'ın tam bir bağımsız ülke olabilmesi için SSCB'ye hissettirmeden çaba gösterilmesidir. Bu bağlamda Azerbaycan ile Kuzey Kafkasya'nın faydasına olacak halde Kafkas sorunlarını gidermeye, Karabağ'ın ve Türklerin yaşadığı benzeri yerlerin Azerbaycan'a bağlanmasını sağlamaya çalışmak da Ali Fuat Paşa'ya tevdi edilen görevlerden olmuştur (Erden, 2017: 133). Türkiye ile SSCB arasında bu dönemin en önemli gelişmelerinden birisi kuşkusuz Moskova Anlaşması'dır ve 16 Mart 1921'de imza edilen anlaşmayla Ankara; Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan ile de 13 Ekim'de Kars Anlaşması'nı imzalamıştır (Atatürk, 2018: 352). Kars Anlaşması'yla da Nahçıvan, muhtar bir bölge olarak Azerbaycan himayesine bırakılmıştır (Cumhurbaşkanlığı İdari İşler Başkanlığı Hukuk ve Mevzuat Genel Müdürlüğü, 2020: 47). Bu anlaşmalar tezin ilerleyen bölümlerinde de görüleceği üzere Türkiye'nin 1990'lı yıllarda Türkiye'nin Nahçıvan ile ilgili politikalarında özellikle muhalefetin öne çıkardığı konular arasında yer almıştır.

Kars Anlaşması sonrasındaki sürece bakıldığında 1922 itibariyle diğer Kafkasya Federasyonu üyeleri gibi SSCB'ye bağlı kaldığı görülen Azerbaycan'ın 1936 sonrasında da Kafkasya Sovyet Sosyalist Federatif Cumhuriyeti'nin sona ermesi üzerine Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti olarak aynı ülkeye bağlılığını 1991'e değin devam ettirmek durumunda kaldığı bilinmektedir (Garibov, 2017: 108). Bu dönemler içerisinde Azerbaycan'da toprak kayıpları ve göçler bağlamında bazı problemler de görülmeye başlamıştır. Şöyle ki 18 Şubat 1929'da Transkafkasya Sovyetleri Merkez İcra Komitesi Riyaset Heyeti tarafından, Kars Anlaşması'nın taraf ülkesi Türkiye'ye sorulmadan Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nin “*Şerur kazasının Kurtkulak, Haçik, Horadiz, Nahçıvan kazası Şahbuz nahiyesinin Akbine, Akhak, Almalı, Dağ Almalı, İtkıran, Sultan Bey köyleri, Ordubat kazasının Gerçivan Sovyetlerine dahil olan Mehri, Buğuker kasabaları, Kilit köyünün bir kısmı*” Ermenistan'a verilmiştir. Benzeri uygulamalarına sonrasında da devam eden aynı heyet, 5 Mart 1938'de de Şerur'a bağlı Sederek ve Kerki köylerine yakın kimi arazileri de Ermenistan'a vermiştir. 1929-1931 arasında ise “*Eldere, Lehvaz, Astazur, Nüvedi*” gibi köyler yine Ermenistan'a bağlanmış, burada Mehri'nin meydana getirilmesi ile Nahçıvan, Azerbaycan'ın öteki topraklarından ayrı hale getirilmiştir. Gerek Kars Anlaşması'na gerekse 1969 tarihli Viyana Konvansiyonu ve 1975 tarihli Helsinki Toplantısı'na aykırı olarak yapılan bu düzenlemeler, sonrasında da

devam edegelmiştir ki 1980’lerde Ordubat’a bağlı “*Kotam ile Kilit*” köylerinin Ermenistan’a verilmesi bunun bir örneğidir (Musa, 2002: 529).

Bu süreçte Ermenistan’da yaşayan Türklerin mevcudiyetinin de sona ermesi politikalarına başlanmış ve 1930’larda kendisini gösteren baskılarla beraber Ermenistan haricindeki Ermenilerin ülkeye getirilmesi ve bunun için de Türklerin çıkartılması uygulamaları da gözlenir olmuştur. İlk olarak 1943’te düzenlenen Tahran Konferansı’yla gündeme gelen dışarıdaki Ermenilerin getirilmesi konusu SSCB tarafından kabul görünce Ermenistan’a Ermeni göçü başlamış ve 1946-1948 arasında 100 bin Ermeni ülkeye getirilmiştir. 1948’in sonrasında Stalin’in emriyle devam eden Ermeni göçünden dolayı da 150 binden fazla Türk, Azerbaycan’a doğru göçe zorlanmıştır (Garibov, 2017: 148-149). Bu göç, “*Suçlu Milletlerin Sürgünü*” kabul edilen ve 1948-1953 arasında “*Azerbaycan Türkleri, Çeçenler, İnguşlar, Kırım Tatarları, Ahıska Türkleri*” için uygulanması planlanan hareketliliğin içinden Azerbaycan Türklerini çıkartan Sovyet Azerbaycan’ının Komünist Partisi Genel Sekreteri Mir Cafer Bağirov’un Ermenistan’dan Azerbaycan Türklerinin çıkartılmasına yönelik Ermeni talebine karşı gelememesi ile başlamıştır (Attar, 2012: 101-104). 1956’ya değin süregelen bu göçlerle 150 bin Azerbaycan Türk’ünün göç etmek durumunda kaldığı Azerbaycan, 1960 itibariyle Ermenilerin Türk karşıtı propagandalarıyla karşı karşıya kalmıştır. Bu faaliyetler 1915’in ellinci senesi olması hasebiyle 1965’te ve sonrasında daha da belirgin hale gelmiş; aynı dönemde Dağlık Karabağ’ın ve Nahçıvan’ın Ermenistan’a ait olduğuna dair sesler de yükselmeye başlamıştır (Attar, 2012: 116-117).

Azerbaycan’dan seslerin yükselmesi ise Ebulfez Elçibey’in Mısır’dan dönmesiyle başlamış, 1968’in ilk günü itibariyle görev aldığı Bakü Devlet Üniversitesi’nde öğrencilerinde milliyetçi bir bilinç oluşmasını sağlayan Elçibey’in arkadaşları ile yürüttüğü çalışmalarla 1971 itibariyle öğrenciler harekete geçmiştir (Bilgin, 2016: 49-50). Bu durum, Elçibey’in 1974’ün 24 Kasım gününden başlayarak sorgulanmasına sebep olmuş, mahkeme kararı ile çarptırıldığı cezası 18 ay sürmüştür (Bilgin, 2016: 58, 66). Serbest kalmasının ardından mücadelesini devam ettiren Elçibey, Ermenilerin 1988’de Dağlık Karabağ’ın Ermenistan’a bağlanmasına yönelik eylemleriyle eş zamanlı büyüyen Azerbaycan’daki hareketliliğin doğurduğu Azerbaycan Halk Cephesi (AHC)’nin başkanlığına seçilmiştir (Tombuloğlu, 2018: 465). AHC’nin Karabağ’da yaşananlar bağlamında başlayan “*Milli Azadlık Hareketi*”ni daha düzenli ve sistematik bir hale getirdiği muhakkaktır ve bu hareket Azerbaycan’ın bağımsızlığını parlamentosunda onaylamasıyla 18 Ekim 1991’de sona erdirilmiştir (Sert, 2020: 175, 177). Ancak bağımsızlığa kavuşulduğu için artık misyonu sona ermiş gibi görünse

de bu sona erdirmenin aynı süreçte devletin başına gelen Muttalibov ile ters düşülmesiyle de bağlantısının olduğu da söylenebilir. Nitekim tezin ilerleyen kısımlarında AHC ile Muttalibov'un özellikle Nahçıvan politikaları ve Moskova'ya yaklaşım konularında ayrılık yaşadıkları görülecektir.

Hazırlanan tez, Azerbaycan'ın bağımsızlığına kavuşmasına giden süreçten bağımsızlık hareketinin en öne çıkan ismi Ebulfez Elçibey'in cumhurbaşkanlığının sona ermesine kadar geçen zamanı kapsamaktadır. Tezde 1990-1993 arasındaki zaman diliminde Azerbaycan'ın yaşadığı gelişmeler değerlendirilerek öne çıkan konuların Türkiye'ye yansımaları görülecektir. Tezin amacı, 1990'lı yılların başında ana meseleleri bağımsızlık ve Karabağ olan Azerbaycan'ın yaşadıklarının Türkiye'de nasıl konuşulduğunu ortaya çıkarmaktır. İktidar ve muhalefetin aynı yönden bakıp bakmadığını, siyasilerin konuşmalarından yola çıkarmak isteyen tez, Türkiye'nin bu süreçte Azerbaycan'ın yanında olduğu kanısı hakim olmakla beraber bunu daha açarak partilerin ve politikacıların duruşlarını ve Azerbaycan'ın ne kadar yanında olunduğunu da görmek istemiştir.

Bunu görebilmenin en sağlıklı yolunun her ne kadar 1990 ve 1991'de Azerbaycan ile ilgili meseleler üzerine konuşulmayan geniş zaman dilimlerinin olduğu görülmüşse de Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) Oturumları olduğu gerçekliğinden hareketle tez için 1990-1992 yılları arasındaki tutanakların hepsi kronolojik olarak taranmıştır. Dolayısıyla tezin ana kaynağını TBMM Tutanakları oluşturmaktadır. Öte yandan gelişmelerin anlatımının desteklenmesi ve detaylanması açısından Devlet Arşivleri, Resmi Gazete, süreli yayınlar ve tetkik eserlerden de istifade edilen tezde 47 ila 49. Hükümet dönemlerinin yaşandığı Türkiye'de dönemin mevcut partilerinin Azerbaycan'la alakalı politikaları yansız bir biçimde ele alınmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

BAĞIMSIZLIK ÖNCESİ AZERBAYCAN'LA İLGİLİ GELİŞMELER VE MECLİS'E YANSIMALARI

1. 1990 ÖNCESİNDE BÖLGEDE GÖRÜLEN GELİŞMELER

1.1. Karabağ Sorununun Ortaya Çıkışı

Azerbaycan'ın bağımsızlığına kavuşması süreci, Karabağ'da yaşananlara karşı Azerbaycan Türklerinin seslerini yükseltmesi ve “*Azadlık Hareketi*” ile başlamıştır. Buradan yola çıkarak sürecin miladının, İkinci Dünya Savaşı'nda SSCB'nin Almanlara karşı başarı göstermeye başlaması olduğu söylenebilir. Nitekim 1943'te gündeme gelen ve uygulanmaya başlanan dışarıdaki Ermenilerin Ermenistan'a getirilmesi konusu bağlamında 1946 itibariyle Ermenistan'daki Azerbaycan Türkleri zorunlu göçe maruz kalmıştır. 1950'li yıllar boyunca devam eden bu göçlerin yanı sıra Azerbaycan Türkleri, 1915'in 50. Yıldönümü ile beraber Dağlık Karabağ ile Nahçıvan'ın Ermenistan'a ait olduğu söylemleriyle de karşı karşıya kalmışlardır. Ermenilerin 1960'ın ikinci yarısı itibariyle yükselttiği bu sesler karşısında Azerbaycan Türklerinin sesi Ebülfez Elçibey'in liderliğinde ve onun öğrencileriyle 1971 itibariyle duyulmaya başlamıştır (Garibov, 2017: 148-149; Attar, 2012: 116-117; Bilgin, 2016: 49-50). Azerbaycan'daki hareketliliğin artmasında ise en önemli etken kuşkusuz Azerbaycan Halk Cephesi (AHC) olmuştur. AHC'nin kurulmasına giden yolda 1985'te Sovyetler Birliği Merkezi Sovyeti Başkatibi olan Mihail Gorbaçov'un “*Glasnost*” ve “*Perestroyka*” politikalarının tesiri büyüktür. Halkları daha etkin ve serbest hale getiren bu politikalarla bir yandan milli bilinç uyanırken öte yandan farklı milletlerin anlaşmazlıkları da görülmeye başlanmıştır. Yaşananlar elbette Azerbaycan'ı da tesiri altına almış ve siyasal serbestliğe yönelik yasal düzenlemelerin sonrasında 1986 itibariyle Azerbaycan'daki siyasi dernek ve teşkilatlar da çoğalmıştır (Garibov, 2017: 266). 1988'de “*Çenlibel Birliği, Varlık Cemiyeti, Yurt Birliği, Halk Alimleri*” gibi bağımsızlık mücadelesini hedefleyen oluşumların ortaya çıktığı Azerbaycan'da daha geniş bir yapılanmaya gidilmesi düşünülerek 16 Temmuz 1989'da kuruluş konferansının tertiplendiği AHC kurulmuş, başkanlığına da Elçibey getirilmiştir (Bilgin, 2016: 85-87; Sert, 2020: 176).

Azerbaycan'da bu gelişmeler yaşanırken Ermenistan ise 10 Eylül 1987'de Gorbaçov'a 75 bin imzanın atıldığı Dağlık Karabağ'ın kendilerine verilmesini istedikleri bir dilekçe sunmuş, bir ay sonrasında da Ermeniler bu talep doğrultusunda ve ayrıca Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nin de kendilerine bağlanması için Erivan'da gösteri düzenlemişlerdir (Yeşilot,

2021: 8; Garibov, 2017: 266, 273). Ermenilerin 1988'in şubat ayına değin aralıklarla devam eden bu gösterilerinin yanı sıra propagandaları da süregelmiştir. Sadece 1988'de Ermenistan'da yaşayan 300 bin civarında Türk'ün kovulduğu bir dönemde Sovyet idaresinin Ermenilere silah desteği verdiği, Azerbaycan Türklerindense av tüfeğine değin tüm silahlarını topladığı da bilinmektedir. Böyle bir süreçte 22 Şubat 1988'de Esgeran'da iki, 23-29 Şubat 1988'de Karabağ'ın merkez şehri Sumgait'te 32 kişi yaşamını yitirmiş, 12 Mart'ta Sumgait'e Sovyet asker ve tankları yerleştirilmiştir. Aynı dönemde Dağlık Karabağ Özerk Vilayeti İcra Komisyonu, Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'la birleştirilmesini onaylamış ve fakat Azerbaycan geçersiz olduğu gerekçesiyle aynı kararı feshetmiştir. Aynı zamanda SSCB Yüksek Sovyeti de anayasasının 78. Maddesine dayanarak *"terkip hissesi"* Azerbaycan'da olan Dağlık Karabağ'da sorunun çözülüp barışın sağlanmasına dair karar almıştır (Garibov, 2017: 267, 273; Yeşilot, 2021: 8). Bu durumun çok şaşırtıcı olmadığı söylenmelidir. Çünkü Sovyet Uzmanı Dr. Harold Shukman'ın da belirttiği üzere sorunun çözülmesi öncelikle SSCB'nin zararına olacaktır. *"Haritaya bakmak yeter. Karabağ, Azerbaycan'da bir yer. Bunun Ermenistan'a katılması düşünülemez. Üstelik diğer milletlerin de kendi etnik ve dini isteklerini sıralamaları söz konusudur. Bu da Sovyetler Birliği için müthiş bir tehlikedir"* diyen Shukman, bunu Ukrayna'nın SSCB'den istedikleriyle örneklendirmiş, Azerbaycan Türkleri ile Ermeniler arasında tarihi problemlerin ise bilinçli olarak yeniden gündeme getirildiğini, Glasnost ile ortaya çıkarılması düşünülen Brejnev döneminin yolsuzluklarının bilinmesini engellemek adına hadiselerin başlatıldığını belirtmiştir ki aynı süreçte Kazakistan, Gürcistan, Letonya, Litvanya ve Estonya gibi yerlerde yaşanan gelişmeler de bu bağlamda düşünülebilir (Öymen, 18 Mart 1988: 3; Cumhuriyet, 25 Kasım 1988: 1-13).

SSCB'nin çözülmesini istemesine rağmen Ermenistan'ın yaptıklarının büyüklüğü ve Azerbaycan'ın buna yeterince karşılık verememesi halkın harekete geçmesine yol açmış ve Bakü'de Azerbaycan Türkleri ilk mitinglerini 18 Mayıs 1988'de yapmışlardır. Aynı süreçte Azerbaycan Komünist Partisi Genel Sekreteri Kamran Bağirov'un görevine son verilmiş, yerine Abdurrahman Vezirov getirilmiştir (Ergun, 2012: 10). Ermenistan'ın Azerbaycan Türklerine yönelik sürgün etme hareketliliği ise 1988'in eylül ve kasım aylarında da devam etmiş, kasım ayı ortasında Azerbaycan Türkleri için tarihi bir önemi olan Dağlık Karabağ'daki *Torhana Ormanı* Ermeniler tarafından tamamen yok edilmiştir. Buna karşılık Azerbaycan'da da 17 Kasım-5 Aralık 1988 arasında Azadlık Meydanı'nda *"Yurt Öğrenci Birliği"* tarafından mitingler gerçekleştirilmiştir. Bu süreçte SSCB gerek Azerbaycan'a gerekse Ermenistan'a sokağa çıkma yasağı getirmiş, Gence'de yasağı ihlal eden üç

Azerbaycan Türk'ü de askerler tarafından öldürülmüştür (Mutlu, 2018: 47; Garibov, 2017: 268; Cumhuriyet, 27 Kasım 1988: 3). Bugünlerde yaşananlar dünya kamuoyuna Ermeni Haber Ajansı *Armenpress*, Sovyet Resmi Haber Ajansı *TASS* ve *BBC* tarafından “*Ermenilerin katledildiği*” şeklinde yansıtılmıştır. SSCB, olayların nedenini Ermenilerin finansmanlığında Karabağ'da alüminyum fabrikasının yapılıyor olmasına Azerbaycanlıların tepkisi olarak göstermiştir (Cumhuriyet, 25 Kasım 1988: 1-13; Cumhuriyet, 29 Kasım 1988: 3). Dönemin bir açıklaması da aralık ayı başında Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan Şeyhülislamı Allahşükür Paşazade'den gelmiş, Azerbaycan Türklerinin Sovyetlere değil Taşnak Ermenilerine karşı durduklarını belirterek topraklarına sahip çıkacaklarını ve temkinli hareket edeceklerini de söylemiştir (Cumhuriyet, 4 Aralık 1988: 1).

1.2. Ermenistan Depremi ve Yardımlar

Dağlık Karabağ nedeniyle gerginlik yaşayan bölgede 7 Aralık 1988'de Ermenistan'ın kuzeyinde 100 bin kişinin hayatını kaybettiği bir deprem olması ile konu farklı bir yöne evrilmiştir. Azerbaycan ile yaşanan gerginliğin bölgeye yardım gönderilmesinde ve kurtarma çalışmalarında sıkıntıya neden olması dünyada konuşulurken Azerbaycan Hükümeti depremde zarar görenlere ilk yardım edenlerden birisi olmuştur. Öte yandan Azerbaycan'dan yardım ekibi ve malzemesi götüren uçak Erivan Havaalanı'na inişi esnasında düşürülmüş; aynı havaalanı'na kontrolsüz inen Rus, İngiliz, Fransız, Amerikan, Lübnan uçaklarındaki silahlar ise Karabağ'a gönderilmiştir (Garibov, 2017: 291; Cumhuriyet, 10 Aralık 1988: 1; Cumhuriyet, 16 Aralık 1988: 3). Bundan ayrı ABD'nin sözde “*Ermeni soykırımı*” meselesini gündemine getirmesi, George Bush'un oğulları George ve John Bush'u Ermenistan'a göndermesi, Türkiye'nin Ermeni meselesi ile ilgili fikirlerinin sorulması gibi konular ortaya atılmış; depremin “*mazlum*” yaptığı Ermeniler, yine depremle birlikte “*1915*” senesini sıkça konuşur olmuştur (Cumhuriyet, 28 Aralık 1988: 10). 1989 senesi de konu bağlamında ele alındığında oldukça sıcak başlamıştır. SSCB Yüksek Sovyeti 12 Ocak 1989'da Dağlık Karabağ için kurduğu özel komisyonun başkanlığına Ermeni yanlısı Arkadi Volski'yi getirmiş, onun yönetiminde Hankendi'den 12 bin Türk Azerbaycan'a zorunlu göç etmiş, Karabağ'ın köyleri ile Azerbaycan'ın bağlantısı yolların kapatılmasıyla kesilmiş, Ermenilere silah dağıtılırken Türk köylerindeki silahlar toplanmış, Karabağ Milli Şurası meydana getirilmiş, Ermenistan ile Dağlık Karabağ arasında ortak kurumlar kurulmuştur. 1989'da da Ermenilerin göç ettirildiği Karabağ'a ASALA militanlarının da getirildiği bilinmektedir (Garibov, 2017: 291-292; Cumhuriyet, 22 Ağustos 1989: 3). 1989'un 23 Eylül gününde ise Azerbaycan Parlamentosu'nda Azerbaycan topraklarının dokunulmazlığıyla Karabağ'ın

Azerbaycan hakimiyetinde olduğu Milli Egemenlik Kararnamesi gereğince teyit edilmişse de 10 Kasım'da Sovyetler Birliđi Yůksek Sovyeti gerek Azerbaycan'ın gerekse Baltık Cumhuriyetlerinin bağımsızlık kararlarının Sovyet Anayasasına aykırı olduğunu sůyleyip geğersiz bulmuştur (Garibov, 2017: 292).

1980'li yıllarda yařanan bu geliřmelerin Tůrkiye'ye yansımaları ise politik yođunluđu arttırmak yůnůnde olmuřtur. Diplomasisinde Yunanistan ile Kıbrıs kapsamında sorun yařarken Avrupa Topluluđu'na (AT) tam üyelik bařvurusu, İran-Irak iliřkileri, Bulgaristan'daki Tůrklere baskı, ABD'nin gůndemindeki "*Ermeni Soykırım Tasarısı*" gibi konular nedeniyle de endiřeli olan Tůrkiye, Azerbaycan-Ermenistan arasındaki çatıřmaların da etkisini ůzerinde fazlasıyla hissetmiřtir. Dolayısıyla doksanlı yıllarda Tůrkiye siyasetinde ۆnemli geliřmelerin yařanacađı 1980'lerde kendisini gۆstermiř ve 1990'ın ilk ayı itibariyle de iyice hissedilir olmuřtur. Esasen ۆnceki senelerden devralınan meseleler sonraki on yılları da tesiri altında bırakmaya devam etmiřtir. ۆyle ki girift bir hale bůrůnen i ve dıř politika, ۆzellikle yakın cođrafiyada gerçekleřen hadiselerle Tůrkiye'yi zorlu bir dۆneme sokmuřtur. ۆlkenin 1990 itibariyle ۆne çıkan problemleri ise Batı Trakya'daki Tůrklerin yařadıkları sıkıntılar ve 1989 itibariyle soydařlarımızın Bulgaristan'dan Tůrkiye'ye gerçekleřtirdikleri gۆler, Irak ve Suriye ile yařanan su meselesi, Cumhuriyeti George H. W. Bush bařkanlıđındaki ABD'nin Demokratlara karřı Ermeni ve Rum Lobilerini tarafına çekme planları kapsamında Birleřmiř Milletler (BM) tarafından Kuzey Kıbrıs Tůrk Cumhuriyeti (KKTC) ile Rum kesiminin gۆrůřtůrůlmesi çabası ve ABD Senatosu'nun Ermeni tasarısını gůndemine tařıması ile Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki çatıřmalar řeklinde sıralanabilir (TBMMTD, 16 Ocak 1990: 85-89). İki Tůrk devleti olan Azerbaycan ve Tůrkiye'nin arasında kalması nedeniyle mevcut problemleri Tůrkiye'ye de yۆnlendiren Ermenistan'ın lobileri aracılıđıyla bu politikasını důnyadaki destekçileri de gůndemlerine almıřlardır. Bu da Tůrkiye'nin ilerleyen gůnlerde yařayacađı sıkıntıları gۆrmeye bařlayacađı bir dۆnem olmuřtur.

Hepsi birbirinden ۆnemli olan ve Tůrkiye'yi bizzat ilgilendiren bu problemler içinde Azerbaycan'daki geliřmeler bađlamındaki tedirginliđini Ermenilerin Tůrkiye'den toprak istemesi, bu istekleri dođrultusunda bařlattıđı ve 1915'i ۆne çıkardıđı gerçek dıřı kampanyaların uluslararası mecrada destek gۆrmesi, her ne kadar SSCB'nin iç iřlerine karıřmak istemese de Azerbaycan ile dil, din, kůltür ortaklıđı olduđu için tepki gۆstermeden duramaması, depremin ardından Ermenistan'a Batı'dan gelen yardımlar içinde silahların da olması bu durumu ۆrtbas etmek adına Tůrkiye'nin Azerbaycan'a silah gittiđinin gůndeme

getirilmesi şeklinde özetlemek mümkündür. Son söylenilenle alakalı Türkiye'nin yanıtı ise silahların Azerbaycan Türklerine ulaştırılmasının mümkün olmadığı yönünde olmuş ve şunu söylemiştir: “*Akla gelen yegane olanak bu silahların paraşütlenmiş olabileceğidir. Bu ise Türkiye'ye sahip olmadığı yetenekler atfetmek veya Sovyet kara ve hava sınırını gravyer peynire benzetmek olacaktır*” (Milliyet, 20 Ocak 1990: 13). Kısaca Türkiye, bölgedeki gelişmelerin kendisinden ayrı düşünülmemeyeceğinin farkında olduğu bir sürece girmiştir.

Türkiye'yi de tesiri altına alan ve tezin temelini oluşturan Karabağ meselesini ise Dağlık Karabağ'ın 6 Mayıs 1989 tarihinde Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (SSC) hakimiyetinden alınıp merkezin idaresine verilmesinden ve aynı senenin haziran ayı itibarıyla Nahçıvan'ın Ermenistan tarafından fiili ambargoya tabi tutulmasından başlatmak mümkündür. Bu bağlamda Ebulfez Elçibey başkanlığında AHC'nin ağustos ve eylül aylarında ikazda bulunması üzerine Azerbaycan SSC'nin Dağlık Karabağ'ın özerkliğini lağvetmesiyle Azerbaycan egemenliği duyurulmuş, 5 Ekim 1989'da ise AHC'nin kurulması resmîyet kazanmıştır (Oran, 2013, c. 2: 373).

2. 1990 SENESİNDE AZERBAYCAN'DA YAŞANAN GELİŞMELER

2.1. SSCB'nin Bakü'ye Müdahalesi: Kara Ocak/Qanlı Yanvar

1 Aralık 1989'da Ermenistan Yüksek Sovyeti'nin Dağlık Karabağ'ı kendisiyle birleştirip Karabağ'ın her yerine Ermeni bayrakları asması, Karabağ'ın bütçesini kendi bütçesine katması gelişmeleri, 13 Ocak 1990'da Abdurrahman Vezirov idaresine karşı Bakü'de AHC liderliğinde gösterilerin yapılmasına yol açmıştır. Vezirov yönetimi buna karşın Kızıl Ordu güçlerinden destek istemiştir ki gelen birliklerin 20 Ocak 1990'da Bakü'ye girmesiyle “*Kanlı Ocak*” olayları yaşanmıştır (Attar, 2012: 137). Azerbaycan Tarihine “*Qara Yanvar*”, “*Qanlı Yanvar*” ya da “*20 Yanvar Fəciəsi*” olarak geçen olayların yaşanmasının öncesinde, Türkiye'de Azerbaycan ile diplomatik temaslar yaşanmış ve 5-10 Ocak tarihleri arasında Azerbaycan SSC Başbakanı Ayaz Muttalibov başkanlığında gelen heyet, Cumhurbaşkanı Turgut Özal, Başbakan Yıldırım Akbulut, Dışişleri Bakanı Mesut Yılmaz, Maliye ve Gümrük Bakanı Ekrem Pakdemirli, Sağlık Bakanı Halil Şıvgın, Sanayi ve Ticaret Bakanı Şükrü Yürür ve Kültür Bakanı Namık Kemal Zeybek ile görüşmüştür. Bu ziyaret sırasında yük ve yolcu taşımacılığı, SSCB-Sadarak-Nahçıvan hattındaki yolun bitirilmesinden sonra işlevsel hale gelecek sınır ticareti gibi konular dahilinde birtakım protokollere de imza atmışlardır (CA, 30.18.1.2/648.32.9; CA, 30.18.1.2/642.5.5). 18 Ocak'ta da Muttalibov ile İstanbul'da buluşan Dışişleri Bakanı Mesut Yılmaz SSCB Ankara Büyükelçisi Çernişev'le

yaptığı görüşmeden sonraki açıklamasında SSCB’yi adil davranmaya, Azerbaycan’ı da tahrik ve tuzaklara karşı dikkatli olmaya çağırmış; yaşananları Ermenistan’ın “*Türkler yine Ermenileri katlediyor*” şeklinde yalan kampanyaya çevirmeye çalıştığını ve SSCB’nin Azerbaycan Türklerinin ezilmesine müsaade etmemesi gerektiğini söylemiştir. Buna karşın Sovyet Savunma Bakanı Dimitri Yazov’un kısmi seferberliğe başvurdıklarını söylemesi ve bölgeye 29 bin askerin gönderilmesi dikkat çekmektedir. Yılmaz bu açıklamasında ayrıca “*aynı dili ve aynı kültürü paylaştığı Azerilere doğal bir yakınlık duyan Türk milleti, çok yakınımızdaki bu gelişmeleri özel bir hassasiyetle izlemektedir*” diyerek konuyu Türk-Ermeni ilişkilerine ve/veya din temeline oturtmaya çalışanlara katılmadığını söyleyip iki tarafın da can kaybı verdiğini ve yaralıların olduğunu; bu doğrultuda SSCB’nin Kızılai’a yaptığı yardım taleplerine dönüş olacağını vurgulamıştır (Milliyet, 7 Ocak 1990: 15; Cumhuriyet, 19 Ocak 1990:14; Milliyet, 20 Ocak 1990: 1-13). Bu konuşma, sonraki günlerde Türkiye’de oldukça gündeme gelecektir. Azerbaycan’da ise gündemde “*Kara Ocak*” vardır.

Kara Ocak, Azerbaycan Türklerinin bağımsızlıkları için seslerini yükselttiği bu dönemde bu sesleri susturmak için 12 Ocak 1990 tarihinde Bakü’ye 50 bin asker sevk eden SSCB’ye karşı halkın şehre girişi kapatmaya çalışması ve gösteriler yapması ile kendisini hissettirmiştir. Halka karşılık vermek için Sovyet askerinin 19-20 Ocak gecesi tanklarla barikatları yıkıp Bakü’ye girmesi ise Sadıgov’un da söylediği gibi “*Udar (Darbe)*” olarak açıklanabilir ki barikatların yıkılması sırasında dahi en az 60 kişi yaşamını yitirmiştir (Sadıgov, 2021: 134; Milliyet, 21 Ocak 1990: 4). SSCB’nin Azerbaycan topraklarına girmeyi ve müdahale etmeyi “zaten” isteyip istemediği konusunda iki tez ortaya atan Öymen’e göre Gorbaçov’un yeni politikalarıyla hareketlenen ve bağımsızlık arayışına giren devletlerden birisi olan Azerbaycan’a girmeyi planlayan Sovyetler, Ermenilerle yaşanan çatışmaları bahane ederek 20 Ocak’ta Bakü’ye girmiştir. Öymen’in ikinci tezi ise SSCB’nin bu müdahaleyi istemeden yaptığı yönündedir ve bir hafta öncesinde terhis ettiği askerlerini de Bakü’ye gireceği için geri orduya çağırması bunu göstermektedir. İkisinin de olabileceğini söyleyen yazar, mühim olanın halihazırda Rus askerinin Bakü’de olduğudur demiştir (Öymen, 21 Ocak 1990: 1).

Azerbaycanlı gazeteci Abbas Abdullahof’un Rus askerlerinin “*işgal ordusu*” gibi davrandığını 120 Azerbaycanlı Türk’ün askeri lise içinden Ruslara karşılık vererek mücadeleyi sürdürdüğünü söylediği bu olaylar esnasında Azerbaycan SSC Başbakanı Ayaz Muttalibov ise Bakü’deki insanları Attar’ın ifadesiyle (2012: 137) “*yasal olmayan askeri birlikler*” şeklinde Moskova’ya bildirmiştir (Hürriyet, 21 Ocak 1990: 1; Milliyet, 21 Ocak

1990: 4). Abdullahof'un 20 Ocak'ta olanlarla ilgili değerlendirmesini şöyle özetlemek mümkündür:

“...Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin 1918'de 116 bin kilometrekare kara toprağı olmuş. Şimdi o topraktan 86 bin kilometrekare kaldı. Ruslar 70 yılda bu toprakları bizden alıp Ermenilere verdiler. Şimdi biz Karabağ'ı verirse Rusların yardımı ile Ermeniler yarın gelip Bakü'de otururlar ve bizim millet olarak artık var olmadığımızı söylerler... Biz bir Türk olarak ya ölmeliyiz ya da dünyaya kendi varlığımızı ispat etmeliyiz. Yazıklar olsun ki Amerika Birleşik Devletleri, İngiltere ve kan kardeşimiz Türkiye bu olaylara kulak kapatıyorlar. Bugün din adamlarının ayaklanması millettten çok Rus'a, Ermeni'ye gereklidir. İstiyorlar ki 'Azerbaycanlı Müslümanlar Hristiyanlığa karşı mücadele açıyor' desinler. Ama bizim davamız Hristiyan dünyası ile değil; bizim savaşımız merkezi devlet ile Azerbaycan Türkleri arasındaki faşist münasebete karşıdır... Ben Azerbaycan'ın geleceğini bağımsız, özgür bir Türk Cumhuriyeti gibi görüyorum. Ama bu, o demek değil ki bizim iç ve dış politikamız Türkiye ile aynı olacak; Türkiye Cumhuriyeti'nin kendi sınırları, kendi politikası olur, bizim kendi sınırlarımız, kendi politikamız olur. Bizim toprakların üçte ikisi İran'da, üçte biri Sovyetlerdedir. Bu toprakları birleştirip biz Azerbaycan Türk Cumhuriyeti, demokratik bir cumhuriyet kurulacağına ben inanıyorum. Şunu unutmayın yeryüzünde 16'dan çok Arap devleti var ve her biri diğerinden farklı, iç ve dış politika uyguluyor. 'Bir Türk'ün öbürünü savunması Turancılık'tır' diyorlar utanmadan. O zaman bir Ermeni'nin başka bir Ermeni'yi savunmasına, Taşnak, Hınçak Partisi ile Ermeni Komünist Partisi'nin emektaşlarının bir olmasına ne demeli bilmem. Amerika'da, İngiltere'de oturan Ermeni milyarderler Kremlin'e etki yaparlar. Ama Türk devleti bir yandan Sovyetler Birliği'ne 300 milyon dolar kredi verir, bir yandan Gürcistan Cumhuriyeti ile ticaret anlaşması imzalar, diğer yandan da öz soydaşlarının haklarının çiğnenmesine göz yumar. Türkiye bir ortak olarak, bir komşu devlet olarak, Türklüğün ötesinde, bizim hakkımızı, bizim hukukumuzu savunmalıydı dünyaya.” (Milliyet, 21 Ocak 1990: 4).

Azerbaycan Türkleri, Türkiye'den beklediği ilgiyi göremezken olaylar esnasında sınır boyunca “*Ermeni Milli Ordusu, Ermeni Genel Ulusal Harekatı Askeri Örgütü, Cumhuriyet Partisi Özel Ordusu, Davut Sasuni Birlikleri, Vretaruner (İntikam Ordusu), Haydat (Ermeni Mahkemesi)*” gibi askeri yapıların Ermenistan tarafından yerleştirildiğini söylemek gerekir (Attar, 2012: 139). Sovyet basını ise Azerbaycan'a destek olmak adına İran'ın yaklaşık 100 jandarma askerini Bakü'ye gönderdiğini söyleyen haberler yapmıştır. Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Parlamentosu ise yaşanan gelişmelerden sonra yaptığı açıklama ile Türkiye'ye iltihak edeceklerini söylemiştir (Milliyet, 21 Ocak 1990: 4). Azerbaycan'da yaşananlar karşısında halktan çok büyük tepkiler gören Vezirov olayların sürdüğü gece Moskova'ya kaçarken Azerbaycan Meclisi ise SSCB'nin müdahalesini kınamış ve olağanüstü halin kaldırılmaması durumunda birlikten çıkacağını söylemiştir (Sadıgov, 2021: 134). Ancak Sovyet askerleri Bakü'den çıkmamış ve Gorbaçov'un emriyle başlayan, günümüzde “*20 Yanvar Şehidi*” olarak anılan 150 kişinin hayatını kaybettiği “*Kara Ocak*” olayları esnasında 841 kişi de tutuklanmıştır. Tutuklananlardan 112'si de SSCB'nin farklı yerlerindeki cezaevlerine gönderilmiştir. 20 Ocak tarihi Azerbaycan tarafından “*Ulusal Yas Günü*” kabul edilmiş olup günümüzde de bugün de anma törenleri yapılmaktadır (Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi, 2022).

2.2. Turgut Özal'ın ABD Ziyareti ve Azerbaycan ile İlgili Söylemleri

Azerbaycan'da “Kara Ocak” yaşanırken Türkiye ise Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın 17 Ocak'ta başlayıp 11 gün süren ve Kıbrıs ile Ermeni meselelerinin de gündeme geldiği ABD gezisi ile ilgilenmektedir. Bu gezi esnasında Özal'ın Azerbaycan Türkleri için söylediği “Azerbaycanlılar Anadolu'daki Türk halkından daha çok İran'daki Azerilere yakındır. Onlar Şii, biz Sünniyiz” sözleri ise çok tepki görmüştür. Konuyla alakalı olarak Başbakan Yıldırım Akbulut genel bir değerlendirme yapıp yaşananları takip ettiklerini, kimsenin iç işine karışmayı düşünmediklerini, olayların sadece Türkiye'yi değil tüm dünyayı ilgilendirdiğini söylemiş ve “Azerbaycan'daki insanlarla bizim vatandaşlarımız arasında da duygusal bir bağ vardır. Bu nedenle ilgimiz daha da bir mana ifade etmektedir” demiştir. Ana muhalefet partisi Sosyaldemokrat Halkçı Parti (SHP) Genel Başkanı Erdal İnönü Türkiye içinde de mezhep ayrılıklarını gözetken bir konuşma olduğuna dikkat çekerek “devleti yönetenler onlara mezheplerini düşünmeden hizmet etmek zorundadır. Bunun aksine bir havayı veren konuşmaları yurt dışındaki olaylarla ilgili olarak dahi söylemeye hakkı yoktur” demiş ve bir açıklama yapılması gerektiğini söylemiştir (Milliyet, 20 Ocak 1990: 13; Cumhuriyet, 20 Ocak 1990: 17). Demokratik Sol Parti (DSP) Genel Başkanı Bülent Ecevit ise Türk Aleviliği ile İran Şiiliği arasındaki farklılıktan bahsederek şöyle konuşmuştur:

“Türkiye'deki Alevi varlığını inkar etmek, Laik Cumhuriyetle pekiştirilen ulusal birliğimizi sarsmaya kalkışmaktır. Sayın Özal'ın Sovyetler Birliği'ndeki Azerbaycan Cumhuriyeti'nde yaşayan Azeri Türklerini adeta İran'ın kucağına itici sözler söylemesi de bir başka sorumsuzluk örneğidir. Eğer bunlar talihsiz dil sürçmeleri ise Sayın Özal derhal sözlerini düzeltmelidir. Laik Türkiye Cumhuriyeti Devleti Cumhurbaşkanına yaraşır bir açıklama yaparak hem Alevi yurttaşlarımızdan hem de Azerbaycan Cumhuriyeti'ndeki Azeri Türklerinden özür dilemelidir.” (Cumhuriyet, 20 Ocak 1990: 17).

Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın konuşmasına dair görüş bildiren bir diğer muhalefet lideri DYP Genel Başkanı Süleyman Demirel de şu sözleriyle tepkisini göstermiştir:

“Azeriler Şii'dir, bizi alakadar etmez manasında söylediyse insanları inançlarından, mensup oldukları ırklardan hatta renklerden dolayı ayırmak yanlışır. Eğer kişileri dinlerinden, dillerinden, renklerinden, inançlarından, cinsiyetlerinden ayırıyorsanız insancıl değildir ve Müslümanlığa da sığmaz. Müslümanlık insanlığa hitap eden bir dindir. Çağdaş anlayışa, insan hakları beyannamesine de sığmaz. Bizim ülkemizde de çeşitli mezheplere mensup vatandaşlarımız vardır. Alevi vatandaşlarımız vardır. Bunların hiçbirisi siyasetin konusu değildir. Hele tarafsızlık üzerine, laiklik üzerine yemin etmiş devlet başkanının bu tefriki yapması vatandaşları incitir...” (Cumhuriyet, 20 Ocak 1990: 17).

Bu tepkiler karşısında sözlerinin yanlış anlaşıldığına dair kısa bir açıklamada bulunan Cumhurbaşkanı Özal'ın konuşmaları Türkiye'de gündemde iken yaşanan Kara Ocak'ta kadın-erkek, yaşlı-çocuk Azerbaycanlı Türkler, Bahtiyar Vahapzade'nin ifadeleriyle 200 binden fazla Rus askeri ile Rus tank ve otomatik silahlarına maruz kalmıştır (Cumhuriyet, 21 Ocak 1990: 1). Bu bağlamda 22 Ocak 1990 tarihinde Azerbaycan Parlamentosu, Bakü'ye girip

saldırıda bulunan Moskova'ya verdiği  ltimatomla Sovyet Birliklerinin iki gün içinde  ekilmedikleri takdirde “*birlik anlaşmasını*” gözden ge ireceklerine dair uyarıda bulunmuş ve Sovyetlerin  ld rd ğ  Azerbaycan Türkleri için Bakü’deki Azadlık/ zg rl k Meydanı’nda yoğun katılımlı bir cenaze töreni düzenlemiştir. Eş zamanlı olarak Ermeniler de 5.500 km² lik alana sahip Nahçıvan’ın yaklaşık 300 bin kişilik nüfusunun tamamına yakınını oluşturan Azerbaycanlılara Nahçıvan’ı boşaltmaları için bir ültimatom vermiştir (Cumhuriyet, 23 Ocak 1990: 15). Karşılıklı restleşmelerin kendini g sterdiğ  bu süreçte SSCB uzun bir dönem bölgede kalarak Sıkıyönetim uygulamalarını s rd rm ştir.

2.3. Azerbaycan’da Muttalibov Dönemi ve Ulusal Gün Kutlamaları

Meclis’in 18. Döneminin 4. Yasama Yılı’nın sonraki oturumlarında Azerbaycan meselesi gündeme gelmezken bölgede önemli bir gelişme yaşanmış; 18 Mayıs 1990’da Azerbaycan Meclisi anayasasında değişikliğ  giderek cumhurbaşkanlığı sistemine geçmiş ve ilk cumhurbaşkanlığ na da Ayaz Muttalibov getirilmiştir. Alınan karar gereğince, 1918’den beri olduğ  gibi Milli Bayram, 28 Mayıs şeklinde kalmıştır (Sadıgov, 2021: 134; Cumhuriyet, 19 Mayıs 1990: 3). Nitekim 1990’da kutlamalar için hazırlıklar yapılırken Azerbaycan’ın aldığı karardan sonra Ermenistan’ın da 28 Mayıs’ı ulusal gün kabul edip etkinlik hazırlığına girmesi ile iki ülkede de hareketlilik baş göstermiştir. 28 Mayıs 1990’da Bakü, 72 sene sonrasında bağımsızlık yıldönümünü kutlamış, Meclis binasına mavi, yeşil ve kırmızı renkli, hilal ve sekiz köşeli yıldızdan ibaret bayrak asılmış, Sıkıyönetim Komutanlığı tarafından toplantı ve gösteri izni verilmemesine ve çalışma günü ilan edilmesine karşın yaklaşık 10 bin genç bu t rene katılmıştır. Parlamento Binası önündeki mitingde AHC Lideri Ebulfes El ibey² yaptığı konuşmada Resulzade’nin “*bir kez yükselen bayrak bir daha inmez*” sözünü ilke edindiklerini söylemiştir. Miting sonrasında 20 Ocak’ta yaşamını yitirenleri ziyaret etmek için şehitler Bağ ’na gidilmiştir. 28 Mayıs Bakü’de sorunsuz geçerken Erivan’da ise 27 Mayıs’ta hazırlıklar esnasında Ermeniler ile Rus askerleri arasında çıkan çatışmalarda altı kiş; ertesi gün ise iki Rus askeri ile 20 Ermeni  lm şt r (Milliyet, 28 Mayıs 1990: 16; Cumhuriyet, 28 Mayıs 1990: 3; Cumhuriyet, 29 Mayıs 1990: 3). Ermenistan, yaşanan bu gelişmelerden yaklaşık üç ay sonra, 23 Ağustos 1990 tarihinde bağımsızlığını ve Karabağ ’ı kendi toprağı saydığ nı ilan etmiştir. Aynı ay içinde Ermeniler tarafından Kazak şehrinin köyleri ile Nahçıvan’ın Kerki köyü, Bağanis-Ayrım, Gubadlı ve Laçın, Yukarı  ibikli

² Haberde “Ebulfes Alisoy (Aliiev soyadını kullanmayı reddediyor” şeklinde belirtilmiş olup 26 Haziran tarihli gazetede de adını Eb lfes Ali Elçibey yapan liderin “O yev-mev’i kaldırıp atacağ z. Temiz Türk sözlerini alacağız. Adlarımızı  z m ze d nd receğ z” sözlerine yer verilmiştir. Bkz. Cumhuriyet, 29 Mayıs 1990: 3; Cumhuriyet, 26 Haziran 1990: 13.

köylerine saldırılar düzenlenmiş, bu saldırılar sonrasında da devam etmiş ve 10 Ağustos'ta Tiflis-Bakü Otobüsü patlatılarak 17 yolcunun hayatını kaybetmesine neden olunmuştur. 1990'ın eylül ayında da Ermeniler “*Laçın, Ağdam, Askeran ile Şuşa-Bakü Karayolu*”na saldırmıştır. Bununla ilgili Sovyet İçişleri Bakanlığı'ndan gelen açıklama ise Ermenistan'dan dolayı Ermeni militanların silahlarını ellerinden alamadıkları yönünde olmuştur (Attar, 2012: 140; Garibov, 2017: 295).

3. 1990 YILI GELİŞMELERİNİN TBMM'YE YANSIMALARI

3.1. 1990'ın İlk Yarısında TBMM Oturumlarında Azerbaycan

Azerbaycan ile Ermenistan arasında yaşanan bu olayların Türkiye'den yansması ise en gerçekçi haliyle TBMM'nde görünmektedir. Nitekim 16 Ocak 1990'da gerçekleşen görüşmelere bakıldığında DYP Zonguldak Milletvekili Köksal Toptan'ın parti grubu adına yaptığı konuşmada, ülkenin karşısında “*kor gibi*” duran bu sıcak çatışmaların yalnızca hükümeti değil tüm Türkiye'yi ve bilhassa sınırları ne kadar tesiri altında bırakacağına ve ileride de nasıl etkileyeceğine dair oldukça kapsamlı bir şekilde görüşmelerin yapıp bu doğrultuda politikaların üretilmesini talep ettiği görülmektedir (TBMMTD, 16 Ocak 1990: 85). 22 Ocak'ta ise Köksal Toptan'la beraber DYP Konya Milletvekili Vefa Tanır ve partili on arkadaşının³, TBMM Başkanlığı'na “*Anayasanın 98'inci, İçtüzüğün 100 ve 101'inci maddeleri uyarınca*” yaşanan olaylarla ilgili Meclis'te görüşmelerin yapılmasına dair bir önerge sundukları görülmektedir (TBMMTD, 23 Ocak 1990: 257). 23 Ocak'ta TBMM'de gündeme getirilen önerge şu şekildedir:

“Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığı'na

Bizim bir Ermeni meselemiz yoktur. Fakat, Ermenilerin uydurma bir dosyaları vardır. Tam yüz yıldır, bu dosya bulabildikleri her zeminde sahnelenir. Osmanlı arşivleri açılmıştır. Andonyan'ın Talat Paşa uydurmalarının doğrusu bu arşivlerdedir. Geçmişte olanlar soykırım değildir. Güneye nakil, olağan şartların dışında, harp içinde olmuştur. O dönemde öldürülen Türk sayısı, Ermeni'nin on mislidir. Osmanlı dönemindeki Tehcir o günün hukuku içerisinde ve yasa ile yapılmıştır. Ermeni senaryosuna dar çerçeveden bakmayalım.

Olay; vahim bir gelişme, hasmane bir tutumdur. Osmanlı devrinde olanlar; soykırım değildir, bir müdafai nefstir. Türkiye Cumhuriyeti'nin hiçbir döneminde ise soykırım yoktur. Ermeni senaryosunun yeniden sahnelenmesi kimseye kâr getirmez. Dostluklara, ittifaklara zarar getirir. Dünya terörünün bir bölümüne vize verir. Ermeni Karar Tasarısının ABD Kongresi'nden geçmesi soykırımı tescil eder. Bir yalanı, bir uydurma senaryoyu ABD Kongresi'nin tescile hakkı yoktur. Dünya, Ermeni dosyası ile meşgul. Yazıyor, çiziyor, konuşuyor. Ermeniler ise tertipler hazırlıyor. Kısacası, dost-düşman bir "Kara Bela" hazırlığında.

Savunmak için değil, dünyanın hakikatleri bilmesini, son Azerbaycan'da sahnelenen Ermeni çılgınlıklarının niçin yapıldığının derinliğine inilmesini istiyoruz. Azerbaycan kan gölü haline gelmiştir. Ama

³ Vefa Tanır ve Köksal Toptan'la beraber önergeye imza atan DYP milletvekilleri şu şekildedir: “*Mustafa Çorapçıoğlu (Balıkesir), Ömer Şeker (Konya), Fuat Kılıcı (İzmir), Mehmet Çakıroğlu (Trabzon), Doğan Baran (Niğde), İsmail Köse (Erzurum), Ahmet Neidim (Sakarya), Mehmet Gölhan (Sakarya), Ertekin Durutürk (İsparta), Orhan Şendağ (Adana)*”. Bkz. TBMMTD (23 Ocak 1990). Dönem 18. 67. Birleşim. Cilt 39, s. 277-278.

insan haklarının savunucusu Avrupa suskundur. Rusya tek taraflı suçlu aramaktadır. ABD, yangına körükle gitmektedir. Haksızlıklara, silah çıkarcılarına, kan dökülmesine seyirci kalanlara, sesimizi duyurmak ve Meclise sunacağımız belgeleri sergilemek için Anayasanın 98, Millet Meclisi içtüzüğünün 100 ve 101'inci maddeleri gereğince bir genel görüşme açılmasını arz ve teklif ederiz.” (TBMMTD, 23 Ocak 1990: 277).

Azerbaycan ile Ermenistan arasında yaşananlarla ilgili olarak TBMM’de aynı tarihte sekiz milletvekili de gündem dışı söz istemiş, oturumu yöneten TBMM Başkanvekili ve Anavatan Partisi (ANAP) Kocaeli Milletvekili Abdulhalim Aras, konu mühim ve güncel olduğu için başvuran ilk üç milletvekiline söz hakkı vermiştir. Bu doğrultuda ANAP Kars Milletvekili Sabri Aras, DYP Antalya Milletvekili İbrahim Demir ve Kars Bağımsız Milletvekili Mahmut Alinak sırayla kürsüye gelmiştir. Sabri Aras, dil, din ve kültür yönünden bir olduğumuz Azerbaycan’da Kızıl Ordu’nun tanklarla ve silahlarla insanlara zulmettiğini, Bakü sokaklarının kana bulandığını ifade etmiştir (TBMMTD, 23 Ocak 1990: 258). Aras’ın konuşmalarında değindiği noktalar genel ifadeyle Azerbaycan halkının bu süreçte Türkiye’ye olan beklenti ve sevgisinin her koşulda sürdüğü, Atatürk sevgisinin Türkiye’ye olan bakış açısına yön verdiği, durumu olmamasına rağmen Azerbaycan’ın Ahıska’da zulüm gören Türklere yardımlarda bulunduğu üzerinde toplanabilir. Ayrıca yaşanan deprem sonrası Ermenilere karşı tüm dünya yardımlarda bulunurken Türkiye’nin yardım teklifinin geri çevrildiğine dikkat çekilmiş, yardımların arasında Türkiye’ye karşı yapılan soykırımda kullanılan mühimmatların da yer aldığı ve bu dönemde Türkiye’nin Azerbaycan’a gıda desteğine ise engel olunduğuna dikkat çekilmiştir. Nasıl ki İsrail-Filistin  atışması var ise Azerbaycan-Ermenistan  atışması çıkarmak istendiğini söyleyen Aras, İsrail’in Filistin karşısında gösterilmesi gibi Ermenilerin de Azerbaycan’a karşı haklı gösterilmesi çabası içine girildiğini belirtmiştir. Aras’a göre ABD, Dağlık Karabağ konusunda soykırım olduğunu iddia etmiş, Avrupa Parlamentosu da Ermenistan’ı desteklemeyi kararlaştırarak Bayan Mitterand önderliğinde gönüllüler ordusu oluşturmaya çalışmıştır. Dünya üzerinde açıklık politikasıyla hoş gözükmeye çabalayan Gorbaçov ise Azerbaycan  zerine Kızıl Ordu’yu sürmüş, Kızıl Ordu-Ermeni ortaklığıyla Nahçıvan ve Bakü kan g l ne çevrilmiştir. Nahçıvan’da yapılan olaylar gazeteden takip edildiğinde gerçek nedenlerin bu zamana dek gündeme getirilmediği görülmektedir. Aras, 22 Ocak’ta Bakü’yle yapılan telefon görüşmesinde *“Biz sizden hiçbir şey istemiyoruz ama bizim sesimizi dünya kamuoyuna duyurunuz”* dileğinden bahisle Bakü’de birkaç insanın İran ideolojisini işaret etmesine aldanılmaması gerektiğini, dünyadan destek istemeksizin Türklüklerini gururla ifa ettiklerini, Türk bayrağının Bakü’de  zg rl k Meydanı’nda hep dalgalandığını söylemiştir. Artık Bakü’n n basına sınırlarını açarak dünyaya olanları göstermesi gerektiğinin üzerinde duran Aras, Rus Büyükelçisinin Türkleri haklı bulduğunu, kurtuluş döneminde Azerbaycanlıların Moskova’nın direktmelerine rağmen

Mustafa Kemal Paşa'ya yaptığı desteklerin o dönemde merhem olduğunu, dualarla destek olmaya çalışıldığını eklemiştir (TBMMTD, 23 Ocak 1990: 259).

Abdulhalim Aras, Ermenistan'ın istekleri için Hristiyan dünyası birlik olurken Müslüman aleminin Azerbaycan için hiçbir şey yapmadığını eklemiş, ortaya yeni bir Filistin örneği çıktığında sahip çıkılacaksa geç kalınmış olacağını, bunun da o saatten sonra hiçbir anlam ifade etmeyeceğini belirtmiştir. İran'da yaşayan Azerbaycan Türklerinin geleneklerinden uzak kaldıklarını ve Şahlık yönetiminde pek sevilmediklerini, kültür erimesi yaşadıklarını belirten Aras, Mustafa Kemal Atatürk'ün *"Güneşin doğduğunu nasıl görüyorsam mazlum insanların istiklallerine kavuşacağı günü de öyle görüyorum"* sözlerine atıfta bulunarak istiklal hareketlerinin Azerbaycan'da başladığını söylemiştir. Ermenilere herhangi bir tavır takınmayan, Rusların da iç işlerine karışmak gibi bir siyaset gütmeyen Türkiye'nin bununla beraber haklı olanların yanında olma hakkının olduğunu da belirten Aras, Türk ve Müslümanlara karşı devamlı çifte standartlar uygulandığını, onların haksız, Hristiyanların daima haklı gösterildiğini ifade etmiştir. Azerbaycan Milli Lideri Mehmet Emin Resulzade'nin⁴ *"Bir kere yükselen bayrak bir daha inmez"* cümlesinden hareketle Bakü'de dalgalanan ve Türklük ile Müslümanlığın sembolü olan bayrağa kimsenin el sürmesine izin verilmeyeceğini, Kızıl Ordu'nun bölgeye niye girdiğinin izahını yapmasının gerekli olduğunu, Rus asker ve silahının başarılı olamayacağını dile getirmiş, Gorbaçov'un alındaki doğum lekesine gönderme yaparak yaptıklarından dolayı o lekenin daha da büyüyeceğini söylemiştir. Ayrıca Ermenistan'ın elinin kolunun bağlı kaldığına ve bunun sebebinin ancak Moskova'dan öğrenebileceğine de dikkat çeken Aras, Azerbaycan'ı haklı bulan Rus Büyükelçisinden sözlerine açıklık getirmesini de istemiştir (TBMMTD, 23 Ocak 1990: 260).

Aras'ın Ermenilerin yalnız kalması ve Azerbaycan Türklerinin haklı bulunmasına dair sözleri, Azerbaycan'ın SSCB'den ayrılmaya kalkmasına dair Moskova'da oluşan tedirginliğe bağlanabilir. Nitekim Ermenistan'dan daha büyük olan ve petrol yataklarına sahip Azerbaycan'ın ayrılması ekonomik yönden Sovyet Rusya'yı olumsuz etkileyecek, ayrıca

⁴ 1884'te Bakü'nün Novhanı ilçesinde dünyaya gelen Mehmet Emin Resulzade, Bakü Teknik Okulu'nda eğitim görmüş, 1903'te Azerbaycanlı Genç İnkılapçılar Derneği'ni, 1906'da "Necat" adlı cemiyeti kurmuştur. Pek çok gazete ve dergi çıkarmış, ayrıca buralarda yayınladığı yazılarıyla ve çıkardığı kitaplarıyla milli bilinci uyandırmaya çalışmıştır. İstanbul'da Türk Yurdu ve Türk Ocakları ile temasta olmuş, 1911'de Müsavat Partisi'ni kurmuştur. 1918'de Zakafkasya Temsilciler Meclisi'nin Müslüman olan üyelerinin oluşturduğu Azerbaycan Milli Şurası'nın başkanlığına getirilmiş ve onun başkanlığında Şura, Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan etmiştir. 1922-1928 arasında İstanbul'da, 1947-1955 arasında ise Ankara'da yaşamıştır. 1955'te vefat eden Resulzade Cebeci Asri Mezarlığı'na defnedilmiştir. Detaylı özgeçmişi için bkz. Yagublu, N. (2015). *Mehmet Emin Resulzade Ansiklopedisi*. Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, s. 18-38.

ülkede yaşayan yaklaşık 50 milyon Türk'ün de harekete geçmesine yol açacaktır. Bu riski göze alamayacağının farkında olan SSCB, bundan ayrı bağımsızlığını kazanırsa Azerbaycan'ın İran'daki Türkler ile birlikte hareket edeceğini de görmüştür denebilir (Balcı, 18 Ocak 1920: 3). Bunu önlemek adına Azerbaycan'a yönelik faaliyetlere giriştiği de söylenebilecek olan SSCB'nin yaptıkları karşısında Bakü, Moskova, Ankara, İstanbul, Iğdır gibi birçok yerde mitingler de düzenlenmiştir (Cumhuriyet, 22 Ocak 1990: 1-16, 19). İstanbul'da düzenlenen Milliyetçi Çalışma Partisi (MÇP) Genel Başkanı Alparslan Türkeş de konuşma yapmıştır (Milliyet, 29 Ocak 1990: 14).

Yaşanan hadiselerle alakalı Iğdırlı olan DYP Antalya Milletvekili İbrahim Demir ise 23 Ocak tarihli oturumda Malta Zirvesi'nin⁵ etkilerinin görülmeye başladığını belirterek Azerbaycan'da yaşanan gelişmelerin Türk halkını ziyadesiyle üzdüğüne değinmiştir. Kızıl Ordu tankları ile Devlet Güvenlik Komitesi (Komitet Gosudarstvennoy Bezopasnosti/KGB) ekiplerinin Azerbaycan halkına yaptığını tüm dünyanın gördüğünü, bu eziyetlerin ve gaddarlıkların bizim insanımıza yapıldığını söyleyen Demir, insanların canice, vahşice öldürüldüğünü, Azerbaycan'da yaşanan gelişmelere duygusal yaklaşımdan ziyade bilimsel açıdan bakarak olanları Türk ve dünya kamuoyuna göstermek gerektiğini belirtmiştir. İbrahim Demir, dünyada yaşanan gelişmelere de dikkat çekerek sınırlar değişmese de ilişkilerin değiştiğini, siyaseten ayrı ülkelerin birbirlerine yakınlaşmaya başladıklarını, 19'uncu asrın ideolojilerinin ve İkinci Dünya Savaşı'nın sonuçlarına bağlı dengelerin farklılaşmaya başladığını ekleyerek bu gelişmelerin değişik arayışları da doğurduğunu ayrıca belirsizliklere de yol açtığını söylemiştir. Bu genel durumun SSCB özelinde de yaşandığı muhakkaktır ki Demir de sözlerini Sovyet Rusya'ya yönlendirmiş, SSCB'nin durumundan dolayı bazı ülkelerin bağımsızlık düşüncesine girmeye başladığını ve Kafkasya'daki sağlıklı ortamın ülkelerin bağımsızlık çalışması yapmasına neden olduğunu vurgulamıştır. Ermenistan'ın Azerbaycan'dan toprak istemesindeki amacın bu olduğunu ve Batı ülkelerini yanına alarak kendini güçlü hissettiğini, Batı'nın net şekilde Ermenistan-Azerbaycan arasında çifte standart uygulamaya devam ettiğini söyleyen Demir, sürekli onlara yardımda bulunarak, Ermenilerin haklı olduğunu kabul ederek Azerbaycan Türklerine haksız bir tutum sergileyen Avrupa'nın bu tavrının endişe yarattığından bahsetmiştir. Yaklaşımını doğru bulmadığı SSCB'nin de

⁵ 2-3 Aralık 1989'da ABD Başkanı George Bush ve Sovyetler Birliği Komünist Partisi Genel Sekreteri Mihail Gorbacov arasında gerçekleşen Malta Zirvesi, Avrupa'da kalıcı iş birliğinin sağlanması, Doğu Avrupa ülkelerine kaderlerini tayin etme hakkının tanınması gibi konularda iki ülkenin uzlaşıp bir bakıma Soğuk Savaşın sonunu işaret eden toplantıdır. Bkz. Derman, G. S. (2016). Rus Dış Politikasında Reformların Etkisi ve Sonuçları, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, S. 49, s. 85.

çözüm aramak yerine ülkelere zorbalıkla yaklaştığını belirten Demir'e göre 1956'daki Macaristan müdahaleleri, 1968'deki Çekoslovakya işgali ve gündemdeki Azerbaycan'ın işgali bunu göstermektedir. 27 Aralık 1979'da Afganistan'da yaşadıklarının⁶ Sovyetler için sonun başlangıcı olduğunu belirten Demir, maddi-manevi zarara girdiğini ve milyonlarca ruble harcayıp geri çekildiğini hatırlatarak Azerbaycan ve Asya Cumhuriyetleri'nin SSCB için yeni bir Afganistan olma potansiyeline sahip bulunduğunu dile getirmiştir. İbrahim Demir için Ermenileri Azerbaycan Türklerine karşı destekleyip üzerlerine salan Sovyetler Birliği'nin açık şeffaf politikası da bu şekilde bozulmuştur (TBMMTD, 23 Ocak 1990: 262).

Türkiye'nin 1000 yılı aşkın sürede hem tecrübesiyle hem de hükmettiği coğrafyayla olsun ortaya büyük bir tarih çıkarmayı başardığını ifade eden Demir, sözlerinin devamında ülke olarak önemli bir sınavla karşı karşıya olduklarına, bu nedenle Azerbaycan'a yapılanların farkında olup sahip çıkarak bu bilinci taşımaları gerektiğine dikkat çekmiştir (TBMMTD, 23 Ocak 1990: 263). Azerbaycan'da yaşanan ve uluslararası bir vaziyete dönüşen gelişmelerin dünyanın barış düzenine de zarar verebileceği için bir an önce çözülmesinin elzem olduğunu ifade eden Demir, sözlerine bu noktada Sovyetler Birliği'ne büyük görev düştüğünü, bir an evvel Azerbaycan'daki askerlerini geri çağırıp buradaki zararın belli kısmını karşılamak durumunda olduğunu söyleyerek devam etmiştir. Ayrıca dünya barışı için, bir yerde bu anlaşmazlıkları gidermek gayesiyle kurulan BM'nin de bu meseleye el atması gerektiğini söylemiştir. Demir konuşmasının devamında, Azerbaycan'da yaşanan olayların bugün uluslararası seviye çıktığını ve bu aşamada bilimsel şekilde analiz yapılması gerektiğini savunmuştur. Azerbaycan olayları hakkında bilgi eksikliğinin net şekilde hissedildiğini ifade etmiştir. Batı medyasının Ermenilerden taraf olduğu için gerekli bilgilere ulaşmadığını, TRT'nin de tavrının farklı olmadığını vurgulayan Demir sözlerine Türk halkının Azerbaycan olayları ile ilgili bilgilenmek için radyosunu, televizyonunu açtığında Sovyet lideri Gorbaçov ve Büyükelçi Çernisev'in sözlerinden başka bir şey duymaz olduğunu bunun da fazlasıyla can sıkıya devam ettiğini söyleyerek son vermiştir (TBMMTD, 23 Ocak 1990: 264).

Demir'den sonra kürsüye gelen SHP Kars Milletvekili Mahmut Altınak ise konuşmasında, Sovyetler Birliği'nin karışıklıkları bahane ederek Azerbaycan'a girdiğini ve hangi nedenle ile yapılırsa yapılsın Sovyet birliklerinin Azerbaycan'da yaptıklarının onaylanamayacağını, zor zamanlar yaşayan Azerbaycan'daki bu sorun için SSCB'nin çözüm

⁶ SSCB, 27 Aralık 1979'da Afganistan'ı işgal etmiş, on yıl süren bu işgal 1989'da SSCB'nin başarısızlığı ile sona ermiştir. Bkz. Erman, K. (2018), Sovyetler Birliği'nin Afganistan'ı İşgali ve Türkler, *Selçuk Üniversitesi Türiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 44, s. 303; Hürriyet, "Sovyetler Afganistan'ı ele Geçirdi", 29 Aralık 1979, s. 1-15)

bulması gerektiğini söylemiştir. Altınak'a göre çözüm Azerbaycan ve Ermeni halkının bir arada barışçıl yaşamasıdır ve Sovyet birlikleri kesinlikle Azerbaycan sınırlarını terk etmelidir. Azerbaycan'daki baskıların son bulmasının, ABD ve İran'ın tahriklerine son verilmesinin gerektiğine dikkat çeken Altınak devamla, Turgut Özal'ın ABD sempatisinden dolayı “*Biz sünniyiz, Şiiler bizden değildir*” sözleriyle beraber mezhep farkı ortaya koyduğunu bunun Türkiye’de de büyük bir sıkıntı ortaya çıkardığını belirtmiş; Azerbaycan insanlarına parlamento olarak yardım etmek durumunda olduklarını savunmuştur (TBMMTD, 23 Ocak 1990: 265).

23 Ocak 1990’da Meclis’te konuşan bir başka isim ANAP Rize Milletvekili ve Dışişleri Bakanı Mesut Yılmaz olmuştur. Son yıllarda etnik bir kavgaya dönüşen Azerbaycan-Ermeni olaylarında Azerbaycan halkına karşı Sovyet yönetiminin tutumundan bahisle buna karşı Türkiye’nin millet olarak hassasiyetini ortaya koyması gerektirdiğini söylemiştir. Bölgede gelişen olaylar sebebiyle ortaya olağanüstü halin doğacağını, Sovyetler Birliği’nin desteği ile beraber Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti’nin Azerbaycan’a karşı yaptığı baskı ve zorbalıkları herkesin gördüğünü belirtmiştir. Ermenilere de Azerbaycan Türklerine de yapılanların Sovyetler Birliği tarafından bir nevi haksızlık olacağını söyleyen Yılmaz, kardeş ülke Azerbaycan halkının çektiği acıları paylaştığını; Türkiye’nin bu gelişmeler sonrası resmi tutumunun belli olduğunu ve SSCB’nin iç siyasetini takip ettiklerini ifade etmiştir. Sınır komşumuz olan kardeş Azerbaycan halkını olumsuz etkileyen olayların Türk-Sovyet ilişkilerini de etkileyeceğine değinen Mesut Yılmaz, sözlerinin devamında iki ülkenin ilişkilerini olumsuz anlamda etkilememesi için demokratikleşme adına, olan gelişmeleri bu süreçte hassasiyetle ve Azerbaycan’a duyulan bağlılıkla takip edeceklerini belirtmiştir (TBMMTD, 23 Ocak 1990: 266).

Dışişleri Bakanı Mesut Yılmaz’ın konuşmasından Azerbaycan tarafından gelen bilgilerin çok olumlu olmadığı, Sovyetlerin Azerbaycan’a karşı tutumunun ve gösterdiği tavrının insanlık adına suç teşkil ettiği, bu gelişmelerle Azerbaycan’da birçok kayıp yaşandığı, Gorbaçov’un Azerbaycan üzerinde gelişen olayları takip ettiği bilgilerine de ulaşmak mümkündür. Cumhurbaşkanı Özal’ın Şiilik ile ilgili sözlerinden sonra siyasilerin konuşmalarında bahsettiği Sovyet Büyükelçisi ile görüşmesine de değinen Mesut Yılmaz, sıkıntı çıkabilecek konuların paylaşıldığını, bu sorunlara karşı çözüm önerileri ortaya atıldığını anlatmıştır. Yaşanan olayları Sovyetler adına düşünmek gerekirse de bunun iyi ilişkileri kullanarak yapılması gerektiğini söyleyen Yılmaz, daha verimli bir plan yaparak Türk-Sovyet ilişkilerinin geliştirilebileceğine, Azerbaycan’daki durumun bir an önce daha zor bir hal

almadan çözülmesi gerektiğine dikkat çekmiştir. Gorbaçov'un Sovyetler'de demokratik adımlar atmaya çalıştığı bir dönemde buna uygun şekilde ilişkilerini kurması gerektiğini belirterek, Türk-Sovyet ilişkilerinin de bu şekilde kazançlı çıkacağını ifade etmiştir. Azerbaycan'da Türklere yaşattığı olayları neden yaptığının Ermenistan'a sorulması gerektiğini söyleyen Yılmaz sözlerine Azerbaycan'da kan dökülürken, insan haklarının savunucusu olan Avrupa'nın sesini çıkarmadığını, Rusya'nın suçlu arar durumda olduğunu, ABD'nin ise bu olaylara körükle gittiğini vurgulayarak son vermiştir (TBMMTD, 23 Ocak 1990: 267, 277).

TBMM'nin 24 Ocak 1990 tarihli oturumunda da gündeme gelen Azerbaycan'da yaşananlarla ilgili olarak söz alan SHP Tokat Milletvekili Kazım Özev Azerbaycan halkının içinde bulunduğu durumların üzüntü verici olduğunu belirtmiş ve Özal'ın "*Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin içerisine karışmayacağına*" dair sözlerinden bahsederek Azerbaycan Türklerinin Anadolu insanlarından çok İran Azerilerinden olduğunu, onların Şii, bizim Sünni olduğumuzu söylediği cümlelerini hatırlatmıştır. Azerilerin Türk soyundan geldiğinin ve öz Türk olduğunun bilinmesinin gerektiğini ifade eden Özev, Türkiye'de yalnız Sünni vatandaşların yaşamadığını, başka mezheplerden vatandaşların da olduğunu, Cumhurbaşkanı Özal'ın açıklamalarının vatandaşları derinden üzdüğünü, aynı şekilde Azerbaycan halkını da bu sözleriyle dışladığını söylemiştir. Özev konuşmasında Özal'ın, mezhep bağıni iç politikada farklı inançlarda olan vatandaşlara karşı ön planda tuttuğuna da değinmiştir (TBMMTD, 24 Ocak 1990: 15). Aynı tarihte kürsüye gelen bir başka milletvekili ise Devlet Bakanı Mehmet Yazar olmuştur. ANAP Kayseri Milletvekili Yazar, medeniyet örneği sunacağı düşünülen ülkelerin söz konusu Azerbaycan olduğunda nasıl çifte standart uyguladıklarının görüldüğünü söylemiş, İslamiyet'in birleştirici din olduğundan söz etmiş, Yunus Emre'nin "*Yaradılanı sev, Yaradan'dan ötürü*" sözünü hatırlatmıştır. Dünyada taraflı haberlerin yapılmaya devam ettiğini, her zamanki gibi Azerbaycan konusunda da Türkiye'nin yalnız kaldığını, diğer ülkelerden bizi ayıran gücün birlik beraberliğimiz olduğunu söyleyen Yazar, Türkiye'nin olumsuzluklara tek başına mücadele ettiğini ifade etmiştir (TBMMTD, 24 Ocak 1990: 17). 24 Ocak 1990'da DYP Grubu adına Grup Başkanvekilleri Zonguldak Milletvekili Köksal Toptan ile Konya Milletvekili Vefa Tanır'ın, dış politika konusunda genel görüşme açılmasına ilişkin önerge sundukları da görülmektedir:

"Türkiye Cumhuriyeti kurulduğu günden bugüne kadar Türkiye Devleti, özellikle dış ilişkilerinde dünya içinde saygın bir konumda olma özelliğini sürekli korumuş, dünya konjonktüründeki pek çok değişiklik, aleyhte gelişmeler, sıcak savaşlar, Türkiye'nin ısrarla uyguladığı onurlu dış politika konumunu değiştirememiştir. Devletimizin her şart altında uyguladığı ve ödün vermediği bir onurlu politikanın cihana karşı "teslimiyetçi" bir

politika anlamına gelmediği çeşitli zaman ve zeminlerde ortaya konulmuş, Türkiye belli bir büyük ittifak içerisinde bulunmasına karşın, karşı ittifak ve tarafsız blok ülkelerince de sözüne güvenilir ve inanılır ülke olma özelliğini korumuştur. Yıllarca bu inanç ve ısrarlılık içinde yürütülen ve çeşitli hükümetler değişmesine rağmen, özünde sapma olmayan bu politika, 1983 Kasım'ında işbaşına gelen bugünkü siyasi iktidarın, geçen altı yıllık uygulaması ile önemli ölçüde zedelenmiştir. Bir anlamda korkulan, ama mutlaka sözüne güvenilen, saygın bir konumu olan Türkiye, altı yıllık uygulama sonunda, bugün, bu özelliklerinden sıyrılmış, dünya ülkeleri içinde adeta yalnızlığa ve çaresizliğe itilmiştir. Türkiye'nin, Cumhuriyet süresince övünebileceği büyük insan gücü ve beyni içinde önemli bir yer tuttuğunun herkesçe kabul edildiği Dışişleri bürokrasisi, bu son dönemde Türkiye'nin uluslararası ilişkilerinde özenle devre dışı tutulmuş ve Türkiye'nin dış ilişkileri başkaları eliyle, dış politikası ise başka mihraklarca yürütülmeye çalışılmıştır. Dışişlerinin yılların birikimiyle oluşturmaya çalıştığı ve 1984 yılına kadar başarı ile uyguladığı Türkiye-Bulgaristan politikası ve Bulgaristan'daki soydaşlarımızın durumu, Sayın Özal'ın sorumsuz beyan ve çıkışlarıyla karmaşık bir hal almış ve orada yaşayan soydaşlarımız bilinen akıbete sürüklenmiştir. Bulgar yönetimi başka nedenlerle değişmese idi, Bulgaristan'daki soydaşlarımızın durumu bugün ne halde olurdu düşüncesi bile insanı ürkütmektedir. Olayları iyi takip eden ve derinliğine bilen kişiler tarafından tebessümle karşılanan Davos süreci ise, Yunanistan'da yaşayan soydaşlarımızın haklarının elinden alınması, evlerinden baskılarından edilmesi, topraklarından kovulmasından başka hiçbir işe yaramamıştır. Aynı güvensiz ve tutarsız politikalar, Türkiye'yi AT eşliğinde bırakmış; Türkiye, 1963 Ankara Anlaşması ile elde ettiği hakkı bile kullanamamıştır. 1989 yılı sonlarına doğru olabildiğince boyut kazanan Sovyetler Birliği'nin yeniden yapılanma ve yumuşama politikaları, Orta ve Doğu Avrupa'da yeni rejimleri ortaya çıkarır ve dünya kamuoyu bunları alkışlarken, aynı Sovyetler Birliği'nin Azerbaycan'da yaşayan soydaşlarımıza karşı yürüttüğü ve insan hakları ihlallerinin pervasızca yapıldığı 1990 senesi Ocak ayında, siyasi iktidar bu durum karşısında süratli, geçerli ve inandırıcı politikaları hayata geçireceği yerde, bunların hiçbirini yapamamış, soydaşlarımız Kızıl Ordu tanklarıyla karşı karşıya bırakılmıştır. Kayıtsızlık bununla da kalmamış, Sayın Özal, bu insanlık dışı kıyımı destekleyen, Amerika Birleşik Devletleri gezisi sırasında "Onlar bizden çok İran'a yakındırlar, biz Sünni'yiz, onlar Şii" demek suretiyle bir yandan akıl almaz bir gaf yapmış, bir yandan orada ellerinde Türk Bayrağı ve Atatürk resimleri ile özgürlük mücadelesi vermeye çalışan soydaşlarımızı incitmiş, öte yandan da Anayasanın 10 uncu maddesindeki mezhep ayrılığı yapılamaz ilkesini çiğnemiştir. Bütün bu oluşumlar Türkiye'nin dış politikasında önemli yanlışlıklar, tutarsızlıklar ve sapmalar olduğunu açıkça ortaya koymakta ve ülkemiz yukarıda da ifade ettiğimiz gibi yalnızlığa itilmektedir. Çevremizde büyük boyutlar kazanacağı şimdiden belli bu denli gelişmelere kayıtsız bir siyasi iktidarın, Türkiye'nin geleceği konusunda herkeste endişe ve tereddüt uyandıran tutumu karşısında, konunun bir genel görüşme çerçevesi içinde Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde görüşülmesinin uygun olacağı görüşündeyiz. Bu nedenle, Anayasanın 98 ve içtüzüğün 99, 100 ve 101 inci maddeleri uyarınca genel görüşme açılmasını Doğru Yol Partisi Grubu adına saygıyla arz ederiz" (TBMMTD, 30 Ocak 1990: 143).

Kanlı Ocak'tan beri Bakü'de Rus askeri birliklerinin durmaya devam ettiği bu süreçte Azerbaycan Türkleri de direnişlerini ve genel grevlerine ara vermemişlerdir. Kızıl Ordu'nun baskısının kendini hissettirdiği 1990'da, 20 Ocak'tan sonra KGB de Azerbaycan'ın Moskova'daki temsilciliğini iki defa basmıştır. Lenkeran ve Celilabad'da da sorunların yaşandığı 1990 senesinin ocak ayının sonunda Ermenistan ile Azerbaycan Halk Cephepleri Letonya'nın başkenti Riga'da diplomatik temas kurmuştur. Bu dönemin mühim bir gelişmesi de Mihail Gorbaçov'un Komünist Partisi'nin Genel Sekreterliğini bırakıp SSCB Devlet Başkanı olmaya hazırlanmaya başlaması olmuştur ki ABD'nin Gorbaçov'u desteklediği de konuşulan mevzular içinde yerini almıştır (Milliyet, 29 Ocak 1990: 4; Cumhuriyet, 31 Ocak 1990: 14). Ayrıca Türkiye'nin Azerbaycan'a "*insani yardım*" yapmak istemesine Rus Büyükelçi Çernişev'in yanıtı dünyanın Azerbaycan'a ve Ermenistan'a yardım etmek isteyen ülkeler olarak ikiye ayrılmasına yol açabileceği ve konunun politik bir hale dönüşmesini istemedikleri şeklinde olmuştur. Olayların bazı çevrelerce abartıldığını, Karabağ'ın

Azerbaycan'a ait olduğunu ve öyle de kalacağını söyleyen büyükelçi, ayrıca Anayasalarında SSCB'den ayrılabilmenin de yer aldığını ama bunun bir anda olabilecek bir şey olmadığını ifade etmiştir (Cumhuriyet, 4 Şubat 1990: 14). Azerbaycan'daki gelişmelerin bu dönemde Türkiye'yi çok fazla etkilediği muhakkaktır. Öte yandan tezde önceden de belirtildiği üzere ülkenin 1990 senesinin dış politikasında tek konusu Azerbaycan'daki gelişmeler olmamıştır. Doğusunda Azerbaycan Türklerinin acısını hisseden Türkiye, batısında ise Bulgaristan ve Yunanistan'da yaşayan Türklerin sorunları ile ilgilenmek durumunda kalmıştır.

Türkiye'nin dışarıdaki Türklerle ilgili meseleleri 31 Ocak 1990'da kürsüye gelen ANAP Kars Milletvekili Sabri Aras tarafından da TBMM'ye taşınmıştır. Türkiye'nin son dönemde bazı yerler tarafından araya alındığını, çeşitli bölgelerde Türklere yapılan zulümlerin olduğunu belirten Aras, Batı Trakya Türkleri, Bulgaristan Türkleri ve son olarak önceki gün Gümülçine'de yaşanan olaylar sonrasında Avrupa Parlamentosu'nda Kıbrıs temsilcisi olarak Vasiliu'nun gösterilip davet edilmesinin derinden üzdüğünü belirtmiştir. Aras konuşmasında bu olaylara Moskova'nın değil, ABD ve Batı komşularının destek çıktığını, 1988'deki Ermenistan depreminden sonra da yardım adında el altından silah yardımı yapıldığını, daha sonra bu silahlarla Erivan ve çevresindeki 300 bine yakın Türk'ün kovulmaya çalışıldığını anlatmıştır (TBMMTD, 31 Ocak 1990: 197). SSCB içerisindeki diğer cumhuriyetlerde bu olayların yaşanıp yaşanmadığını soran Aras; Ukrayna, Litvanya ve Baltık ülkelerinde olduğu gibi Gorbaçov'un açıklık siyasetine güvenen Azerbaycan'da da olayların çıktığını, bu ülkelerin Gorbaçov'a güvendiğini, Türkiye'nin de o sırada Gorbaçov'u alkışladığını söyleyerek özeleştiri yapmıştır. Barışı benimsediği düşünülen Gorbaçov'un adının "Mihail" yerine "Mikhail" olarak söylenmeye başlandığı bir dönemde kendi vatandaşlarına zulme kalkıştığına dikkat çeken Sabri Aras, SSCB Elçisi Çernişev'in "*Karabağ konusunda Azerbaycanlılar haklıdır*" ifadelerine yer vererek zulme uğrayan Azerbaycan Türkleri, silahlı olanlar Ermeniler olmasına rağmen Kızıl Ordu'nun neden Ermenistan'a değil de Azerbaycan'a girdiğini sormuştur. Sorusuna yine kendisi cevap veren Aras, Azerbaycan'da yaşayanların Türk ve Müslüman oldukları için zulümlere maruz kaldıklarını söylemiş ve insanlar oradaki mitinglerde Türklüğü, İslam'ı ve medeniyetçiliği sembol eden üç renkli bayrakların yanında Türk bayraklarını taşıdıklarını belirtmiştir. Azerbaycan Türklerinin Türkiye'yi örnek aldıklarını, Atatürk İlkeleri doğrultusunda hareket ettiklerini ifade eden Aras'ın bir diğer sorusu da Litvanya'ya kendisi gidip halkla görüşen Gorbaçov'un Azerbaycan'a neden gitmeyip Kızıl Ordu'yu gönderdiği olmuştur. Bu sorunun da cevabı benzer şekilde gelmiş; Litvanya'daki halkın Hristiyan ve Ruslardan oluştuğunu söyleyen

Aras, Azerbaycan'da ise Müslüman ve Türklerin yaşadığına dikkat çekmiştir. Azerbaycan'ın Berlin Duvarı'nın yıkılmasından umutlandığını ama Gorbaçov'un barışçıl olan siyasetinin değiştiğini elirtmiştir (TBMMTD, 31 Ocak 1990: 198).

Avrupa'nın ve ABD'nin Komünizmi ortadan kaldırdıktan sonra insanları tehdit edecek bir şeyin kalmayacağını düşündüklerinden Gorbaçov ile beraber barışçıl siyaseti bir yana bırakarak Azerbaycan'daki kanın dökülmesine müsaade ettiklerini söyleyen Aras, sözlerinin devamında Batının iki balina ve dört kaplumbağaya gösterdiği hassasiyeti Türklere göstermelerini beklediklerini vurgulamıştır. Azerbaycan'a giren Kızıl Ordu'nun buradaki günahsız Türklerin canına kıydığını, Azerbaycan'la savaşın Ermenistan olarak gösterilmemesini, savaşı Kızıl Ordu'nun yaptığını anlatan Sabri Aras, Türkiye'nin Ermenistan'a yaptığı deprem yardımlarının kabul görmemesini de bu yardım paketlerinin içinde yalnızca ilaç ve gıda paketlerinin olmasına bağlamıştır. Diğer ülkelerden yalnızca gıda ve ilaç yardımı gelmediğini, paketlerde silahların da olduğunu belirten Aras, Azerbaycan'a ise yardım gitmediğini, Kızılhaç'ın Azerbaycan Türklerinin yardıma ihtiyacının bulunmadığını söylediğini aktarmıştır. Eğer öyle ise bölgeye gidilmesine izin verilmesini, böylece bunun doğruluğunun görüleceğini ifade eden Aras, söylenenler gerçek değildir ve şayet bölgeye gidilip gerçek olduğu görülürse de özür dilenir demiştir (TBMMTD, 31 Ocak 1990: 199). Vatandaşların meydanlarda toplandığını da hatırlatan Sabri Aras, yaşananların Azerbaycan'ın şahsi meselesi olmaktan çıktığını ve bütün Türklerin meselesi haline geldiğini söylemiştir. Yapılanların menfaate dayalı değil, içtenlikle yapılması gerektiğini, böyle olmazsa daha sonra bunun Türkiye'yi çok olumsuz etkileyeceğini ekleyen Aras'a göre bundan dolayı Azerbaycan'a destekten öteye bir şey yapılmaması gerekmektedir (TBMMTD, 31 Ocak 1990: 200).

21 Şubat 1990'da TBMM'de Vefa Tanır ile on bir arkadaşı tarafından sunulan *“Ermeni soykırımı ile ilgili iddialar ve Azerbaycan'da sahnelenen olaylar”* ile alakalı verilen önergeler kapsamında ön görüşmeler yapılmıştır. 23 Ocak ve 30 Ocak 1990 tarihlerinde sunulan ve tezde önceden belirtilmiş olan bu önergelerin ilgili kısmında Türkiye'nin yanlış dış politikaları sebebiyle yalnız kaldığından ve bunlara kayıtsız kalan iktidarın endişe verici olduğundan dolayı konunun görüşülmesi gerektiği yazmaktadır (TBMMTD, 21 Şubat 1990: 241). Bu kapsamda kürsüye gelen Başbakan Yıldırım Akbulut Azerbaycan meselesiyle ilgili olarak hükümete haksızlık yapıldığını, tarihi açıdan da ihtilafta olan Azerbaycan ve Ermenistan'ın yaşadığı sıkıntıların sosyo-ekonomik boyutunun olduğunu, ayrıca Azerbaycan'a ait Yukarı Karabağ'ı Ermenilerin istemesinin de bu sorunu körüklediğini

söylemiştir. SSCB'nin buranın Azerbaycan'a ait olduğunu zaten belirttiğinden, bundan ayrı Ottawa'da yapılan görüşmelerde de Şevardnadze'nin Mesut Yılmaz'a en ufak bir sınır değişikliğine izin vermeyeceklerini söylediğinden bahseden Akbulut, buna karşın Ermenilerin kiracı olduğu Yukarı Karabağ'ın tapusunu istemeleriyle başlayan hadiselerin ocak ayında Azerbaycan Türklerinin öldürülmesine kadar vardığını ifade etmiştir. Moskova'nın yaptıklarıyla ilgili izahatın önceden de defalarca yapıldığını söyleyen Başbakan, bununla beraber şöyle devam etmiştir:

“Bölgeye uzak ve yabancı bazı çevrelerin, Gorbaçov'un geleceğinin güvence altına alınması ve uluslararası ilişkilere hakim olan yumuşama ortamına hanel gelmemesi düşüncesiyle, adeta çifte standart uygulayarak, esasen şartlanmış basın-yayın organları aracılığıyla kamuoylarını bu gelişmelere hazırladıklarını ve bir anlamda, böyle bir müdahale için hedef gösterip yeşil ışık yaktıklarını düşünmek yanıltıcı olmayacaktır.” (TBMMTD, 21 Şubat 1990: 253).

Yıldırım Akbulut, sözlerine devamla “*Azeri toplumuyla dil, sosyo-kültürel ve kardeşlik bağlarımız dikkate alındığında*” Türklere özgü sağduyunun onlarda da olduğunu, Azerbaycan'dan gelen yardım taleplerine SSCB ile “*iyi komşuluk*” kapsamında ve Sovyet makamlarıyla iş birliği içinde dönüş yaptıklarını söylemiştir. Ruslarla temasa geçildiğinde yaşananların Türkiye için neden hassasiyet taşıdığının izah edildiğini ve onların da bunu anlayışla karşıladığını belirten Akbulut, Batı'ya da gereken ikazlarda bulunduklarını, meselenin dini tarafa çekilmesinin yol açabileceği sıkıntıların ve Azerbaycan'ın isteklerinin de tüm gerçekliğiyle bu ülkelere anlatıldığını söz etmiştir. Durumun Azerbaycan tarafından da farkında olunduğuna, resmi makamların yanında basın ile de bilgileri paylaştıklarına ve Türkiye'nin tutumuyla bakış açısında değişikliklerin oluştuğuna dikkat çeken Akbulut, bunun istenen boyutlara ulaşamamasının ise Türkiye'yle ilişkilendirilemeyeceğini söylemiştir. Yardımlarla ilgili olarak karşı tarafın haberi olmadan bunun yapılmasının ve Azerbaycan SSCB'ye bağlı olduğu için de Moskova'dan ayrı yardım edilmesinin doğru olmadığını vurgulayan Akbulut “*Bir noktadan sonra, bir ülkenin iç işlerine müdahale etmenin de kendi iç işlerimize müdahale edilmemesinin güvencesi olduğu şüphesizdir*” diyerek söylediklerini özetlemiştir. Ölümünün artmamasının ve askerlerin bir an önce Azerbaycan'dan çıkmalarının sağlanmasının Türkiye-SSCB ilişkilerinin seyri için önem arz ettiğini söyleyen Yıldırım Akbulut, Türkiye'nin toprak bütünlüğüne dair tehditlerin ve sözlerin de sona erdirilmesinin bölgenin statükosunun devamlılığı için şart olduğuna dikkat çekmiştir (TBMMTD, 21 Şubat 1990: 254).

Aynı gün DYP Genel Başkanı Süleyman Demirel'in konuya dair beyanında ise SSCB Anayasası'nda isteyenin birlikten ayrılabilmesi yazmasına rağmen ve Estonya, Letonya ve

Litvanya'nın bu talebini yargılamayan Batı ülkelerinin, Rusya da dahil söz konusu Azerbaycan olduğunda korktuklarını söylemiştir. Batı'nın “*çifte standart*” uyguladığını ve Rusya'nın iç meselesine karışıldığını Letonya ya da Litvanya mesele olduğunda güce başvurulmamasını, kan dökülmemesini isteyen ABD'nin 19 Ocak'ta Dışişleri Bakanlığı sözcüsü aracılığıyla Rusya'nın Azerbaycan'a asker sevkiyatını desteklediğine dair açıklamasıyla örneklendiren Demirel, Avrupa için de şunları söylemiştir:

“Tabii ki, Azerbaycan olayının arkasında Ermeni tahrikleri de var. Ermeni tahrikleri hangi ölçüde buna müessirdir. Peki, Avrupa'da Ortak Pazar ülkeleri, 12 ülke, bir araya geliyor, 12 ülkenin Dışişleri Bakanları, İrlanda'da oturuyorlar, bir beyanatta bulunuyorlar, diyorlar ki ‘Azerbaycan'daki olayın bastırılması için Sovyetlerin buraya kuvvet şevkini destekliyoruz.’ Onlara ne oluyor ki?..” (TBMMTD, 21 Şubat 1990: 268).

Süleyman Demirel'den sonra SHP Grubu adına kürsüye gelen Genel Başkan Erdal İnönü, öncelikle Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın mezhepsel konuşmasına değinerek gereği yokken söylenen bu sözlerin ve diğer diplomatik meselelerle alakalı benzer ifadelerin sorumsuzluğuna dikkat çekmiştir. Yurt dışındaki Türklerle din, din, kültür bağı olan Türkiye'nin onların mutlu yaşamalarını istediğini ve Karabağ kapsamında yaşananların üzüntü yarattığını belirten İnönü ayrıca demokratik bir şekilde taleplerini dile getirmek maksadıyla meydanlara çıkan Azerbaycanlıların üstüne neden tankların sürüldüğünü anlamadıklarını ve yapılanları kınadıklarını da söylemiştir. SSCB'ye demokrasi getirmek isteyen Gorbaçov'un bunu bir an önce Azerbaycan'da da yerine getirmesini istediklerini de eklemiştir (TBMMTD, 21 Şubat 1990: 277, 284). İnönü'den sonra grubu adına kürsüye ANAP Denizli Milletvekili İsmail Şengün gelmiş, aynı şekilde Batı'nın *çifte standart* uyguladığını, diğer ülkelerdeki sorunları siyasal, sosyal ve ekonomik olarak değerlendirirken Azerbaycan'da yaşananları yalnızca “*din çatışması*” şeklinde lanse ettiğini, oysaki bu problemin hiçbir zaman Müslüman-Hristiyan sorunu olmadığını belirtmiş ve bunları Batılı parlamenterlere de söylediklerini belirtmiştir. Şengün ayrıca Karabağ için başlayan Azerbaycan-Ermenistan arasındaki çatışmaları bitirmek adına Bakü'ye gönderilen askerin Azerbaycan halkıyla Sovyet yönetimini karşı karşıya getirdiğine de değinmiştir (TBMMTD, 21 Şubat 1990: 295-296).

Azerbaycan konusunda Türkiye'den seslerin yükseldiği ve eylemlerin yapıldığı bu dönemde 25-26 Ocak 1990 tarihleri arasında Bursa'da da bir miting yapılmıştır ki bu kapsamda tutuklanan 90 kişinin Bursa E-Tipi Cezaevi'nde şiddete uğraması konusu da TBMM'de gündeme gelmiştir. Kars Milletvekili Mahmut Alınak'ın Adalet Bakanı ve ANAP Gümüşhane Milletvekili Mahmut Oltan Sungurlu'ya sunduğu soruya bakanın verdiği cevapta

gençlerin “*Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Kanununa muhalefet, toplu ısrar ve görevli memura mukavemet*” suçlarından dolayı cezaevinde oldukları, 65 erkek, beş kızın 4-11 Şubat arasında açlık grevi de yaptığı, mevzuata aykırı taleplerinin gerçekleşmemesi üzerine 2 Şubat’ta sayım ve aramaya izin vermeyip sloganlar atarak görevlilere direndikleri ve saldırdıkları görülmektedir. Tutukluların şikayeti üzerine “*İşkence ve efrada suimuatelede bulunmak*” suçundan dolayı soruşturma yapıldığı ve Cezaevi’nin 1. ve 2. Müdürleri ile 26 İnfaz Koruma Baş Memur ve memuruna takipsizlik verildiği de Sungurlu’nun cevapları içinde yer almıştır (TBMMTD, 13 Mart 1990: 128-129).

Şubat ayından sonra Azerbaycan’ın TBMM’de tekrar gündeme gelişi ise 8 Mayıs’ta olmuş ve 1915’i bahane eden bazı ülkelerin Türkiye’ye karşı tutumuyla alakalı konuşma yapan Kars Milletvekili Sabri Aras şunları söylemiştir:

“...1988 yılı Temmuz’unda, Yüksek Sovyet’te Mihail Gorbaçov’un da bulunduğu bir toplantıda, Ermenistan Temsilcisi Hamparsunyan, Azerbaycan’a bağlı özerk Karabağ Bölgesinin Ermenistan’a bağlanması taleplerini belirtirken, “Kars da Ermenistan toprağıdır” şeklinde görüş belirtmiş; barışçı Gorbaçov başta olmak üzere, toplantıda bulunan hiçbir milletvekili, Ermenilerin bu yayılmacı emellerine karşı çıkmamıştır... Ermeni gönüllüler ordusu kurmaya çalışan, Karabağ’ın Ermenistan’a bağlanması buyruğunda bulunan, Azerbaycan Kızıl Ordu’nun istilasına uğrarken ve Bakü’deki Türkler kallesçe öldürülürken kulaklarını kapatıp gözlerini yuman, “Litvanya’da şiddete başvurmayın” diye, Amerikalı ve Avrupalı dostlarıyla Gorbaçov’a tehditvari ricada bulunan, üstadı Bayan Mitterrand’dan geri kalmayan, dengesizliğini ispata çalışan Le Pen Efendi, Fransa’nın Cezayir mağlubiyetini de içine sindirememektedir... Nükleer silahsızlanma görüşmelerini sürdürmek için Malta’da bir araya gelen Bush Gorbaçov ikilisinin görüşmesinden hemen sonra Azerbaycan’a Kızıl Ordu girmiş ve insanlar tankların altında ezilmiş, günahsızlar kurşunlanmıştır... Azerbaycan’a Kızıl Ordu girdiği zaman, İnsan Hakları Evrensel Beyannamesini çiğnemiştir. Sadece İnsan Hakları Evrensel Beyannamesini çiğnemekle kalmamış, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Anayasasını da çiğnemiştir; kendi vatandaşına, kendi insanına kurşun sıkmıştır. Bize, “Olayları gelin kabul edin; Ermeni katliamı 1915-1923 arasında olmuştur” diyen Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Bush, tarih bilmediği gibi, herhalde cahilin cahilidir veyahut da büyük menfaatlerin sahibidir ki, bu sözü söylemektedir. Çünkü, Gümrü Antlaşması, Kars ve Moskova Antlaşması, Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin kabul ettiği ilk siyasal antlaşmalardır. Onun, toprak bütünlüğümüze, bu Meclisin verdiği karara burnunu sokmaya hakkı yoktur. Yine, sadece bizim işlerimize burnunu sokmuyor; Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği’nin de iç işlerine burnunu sokuyor. Azerbaycan konusunda, Malta’da Gorbaçov’un sırtını sıvazlamıştır; Litvanya’ya gelince, “Aman buraya asker gönderme” diye ricada bulunmuştur...” (TBMMTD, 8 Mayıs 1990: 344-346).

3.2. 1990’nın İkinci Yarısında TBMM Oturumlarında Azerbaycan

1990’nın yaz ortalarında Türkiye ile Azerbaycan arasında yaşanan gelişmeler arasında 20-21 Haziran’da Ankara’da yapılan Türkiye-Azerbaycan Sağlık İşbirliği Protokolü görüşmeleri (CA, 30.18.1.2/656.73.2; CA, 30.18.1.2/667.126.1) ve Kayseri’de toplanan ve yaklaşık 100 bilim insanının katılım sağlayıp 90 tebliğin sunulduğu Milletlerarası Büyük Azerbaycan Kongresi vardır. Azerbaycan’ın Latin harflerine dönme çabasından⁷ da bahsedilen kongreden ayrı Cumhurbaşkanının eşi Semra Özal’ın haziran ayı sonunda Bakü’ye

⁷ Azerbaycan, Latin harflerine 25 Aralık 1991’de geçmiştir. Bkz. Garibov, M. (2017).XX. Yüzyılda Ermenistan-Azerbaycan, *Dağılık Karabağ Sorunu*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, s. 308.

ziyareti de gündem olmuştur. Azerbaycan Kadınlar Birliği'nin davetlisi olarak gittiği ve Azerbaycan Cumhurbaşkanının eşi Adile Muttalibova tarafından ağırlandığı Bakü'den AHC temsilcileriyle görüşmeden ayrılması ise Elçibey tarafından kırınglıkla karşılanmıştır (Milliyet, 23 Haziran 1990: 10; Milliyet, 24 Haziran 1990: 9; Cumhuriyet, 4 Haziran 1990: 20; Cumhuriyet, 26 Haziran 1990: 13). Azerbaycan meselesinin TBMM'de yeniden yer alması ise 5 Eylül 1990'da olmuş ve Süleyman Demirel konuşmasında 9 Eylül'de Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi (BMGK)'nde masaya yatırılacak konular içinde bu sorunun da olduğunu, asker kullanılmasının da konuşulabileceğini belirterek “*belki Türkiye konu olabilir. Sovyetler Birliği içerisinde çeşitli sorunlar vardır*” diye eklemiştir (TBMMTD, 05 Eylül 1990: 15). Bu süreçte, 14-19 Eylül tarihleri arasında Türkiye'ye Azerbaycan Başbakanı Hasan Hasanov da gelmiş ve iki ülke arasında bazı anlaşmalar imza edilmiştir (CA, 30.18.1.2/660.95.7; Milliyet, 15 Eylül 1990: 11). 20 Eylül'de ise Ekonomi Bakanı ve ANAP İstanbul Milletvekili Adnan Kahveci, ekonomide özelleştirme konusuna vurgu yaparak pazar alanlarını genişletip ekonomide büyüme gerçekleştirmeyi hedeflediklerini, kamu mülkiyetinde olan kurumların özelleştirilmesi ile farklı ekonomi ve sanayi sahalarını ortaya çıkarmanın en büyük hedef olduğunu söylemiştir. Kahveci, Azerbaycan Başbakanının “*özelleştirme konusunda bize Türk bankalarını ve Türk uzmanlarını gönderin*” demesine de konuşmasında dikkat çekmiştir (TBMMTD, 20 Eylül 1990: 309).

Dışişleri Bakanlığı Bütçesinin görüşüldüğü 15 Aralık 1990 tarihinde parti grubu adına konuşan SHP Ankara Milletvekili Tevfik Koçak Turgut Özal'ın demeçleri ile beraber Türk dış politikasını zora soktuğunu belirtmiştir. ABD'nin Türkiye'yi suçlamasının, bunun yanı sıra bu suçlamalara herhangi bir cevap verilmemesinin kabul edilemez olduğunu söyleyen Koçak, Azerbaycan için edilen sözleri “*sağduyudan yoksun ve acemice*” şeklinde değerlendirmiştir (TBMMTD, 15 Aralık 1990: 295). Aynı gün söz alan Kültür Bakanı ve ANAP İstanbul Milletvekili Namık Kemal Zeybek, her kesin görüşlerini sunabileceğini yalnız bu görüşler bazen dikkate alınmayabileceğine dikkat çekmiştir. Ortaokullarda seçmeli olarak Osmanlıca derslerinin olmasına yönelik kararın alınmasına dair şunları söylemiştir:

“Türkiye'de birçok okullarda bu okunuyor; yani bu harflerden korkmaya falan da lüzum yok. Harfleri ne müspet manada ne de menfi manada putlaştırmamak lazım. Bugün biz bu harfleri çok seviyoruz, isabetli bir iştir, doğrudur. Azerbaycan'da da Türkmenistan'da da gittiğimiz her yerde bu harflerin yaygınlaşması için mücadele veriyoruz; ama şimdi ben size soruyorum: Yarın, on sene sonra bütün insanlık çok daha pratik, geçerli ve estetik harfler bulursa biz aman bu harflerden vazgeçmeyiz mi diyeceğiz? Yani, bu şekilcilığe birtakım şeyleri müspet veya menfi manada putlaştırmaya veya tabulaştırmaya lüzum yok”

Azerbaycan, Özbekistan, Türkmenistan ve Kazakistan Cumhuriyetlerine Almanya, Fransa, Japonya, İtalya ve ABD'nin sürekli gidip buralarda farklı iş anlaşmaları yaptığını

söyleyen Zeybek, Türkiye'nin neden bu ülkelere gitmediğini sormuştur. Bu kadar gelişme varken Türkiye'nin tedirgin olmasının ve korkmasının anlamsız olduğunu belirterek bu ülkelerle kesinlikle işler yapılması gerektiğini dile getirmiştir (TBMMTD, 15 Aralık 1990: 381-384).

Bu bağlamda 1990'da yaşanan bir gelişmeye de burada değinmek gerekirse ekim ayında Azerbaycan'daki zengin petrol kuyularının yabancı şirketlere açılmış olduğu söylenebilir. Azerbaycan Başbakanı Hasan Hasanov'un bağımsızlıklarını vurgulamak adına "Azer" adını verdiklerini söylediği deniz petroleri için bunları işletmek ve fazlasını da satmak amacıyla olan Azerbaycan'a özellikle yönelen şirket ise BP-Statoil ikilisi olmuştur. Hasanov, Hazar Denizi'nden petrolün Türkiye'ye uzanacak bir petrol hattıyla petrolü Karadeniz'e akıtan Bakü-Batum Boru Hattının geliştirilerek taşınmasının mümkün olacağını da söylemiştir (Cumhuriyet, 26 Ekim 1990: 20). 1990 senesinin sonlarında gündeme taşınan bir husus da Azerbaycan'ın İran'dan ziyade Türkiye ile yakın olduğu ile ilgilidir ki bu durum İran'da Türkiye'nin Azerbaycan'ı kendi topraklarına katabileceği endişesini doğurmuştur (Çongar, 29 Ağustos 1990: 6; Cumhuriyet, 2 Kasım 1990: 3). Bunların tesiriyle olsa gerek DYP Samsun Milletvekili İrfan Demiralp, 21 Aralık tarihli Meclis konuşmasında Azerbaycan Türklerinin yönünü Türkiye'ye çevirmişken Özal'ın "*Azeri Türklerinin Şii oldukları, Türkiye'den ziyade İran'a yakın oldukları*" ifadelerinden çekinmediğini ve halen Çankaya'da oturmaya devam ettiğini söylemiştir (TBMMTD, 21 Aralık 1990: 28). 20 Aralık'ta konuşan Sabri Aras ise konuşmasında Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan ve Sovyet Rusya gibi dört devlete komşu olan Iğdır'a dikkat çekmiştir. Kars Şeker Fabrikası'nın ardından Iğdır il olduktan sonra burada ANAP'ın vesilesiyle kurulan şeker fabrikası ile de bölgede ekonominin canlanacağını söylemiştir (TBMMTD, 20 Aralık 1990: 190).

Bu dönemde Azerbaycan bir yandan SSCB ile uğraşırken diğer taraftan da Ermenistan'la mücadele içinde olmuştur. Siyasi hareketliliğin sadece burada değil, SSCB içindeki diğer devletlerde, Orta Doğu'da, Orta ve Doğu Avrupa'da da yaşandığı bir süreçte Türkiye bunların neredeyse tamamının tesirini üstünde hissetmiştir. Kimi zaman da Azerbaycan-Ermenistan çatışmasında olduğu üzere yaşananlar eski konularla birleşerek zor günler geçirmesine neden olmuştur. Özellikle Ermenilerin 1915'i dillendirmeye başlaması, ABD'nin de başkanlık seçimi sürecinde sözde soykırım tasarısını gündemine taşıması bu duruma örnek verilebilir. Öte yandan İran'ın Azerbaycan'ı Türkiye'nin alacağına dair endişe içerisine girmesi, Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın Azerbaycan Türkleri ile farklı mezheplere sahip olduklarını ve bu nedenle onların İran'a yakınlığını ABD'den açıklaması gibi gelişmeler

de iç politikaya yansımıştır. Dolayısıyla muhalefetin hükümete ve ondan daha fazla Çankaya'ya yüklendiği söylenebilir. Ayrıca Azerbaycan'da yaşanan olayların ilk başlarda Türkiye'nin ne basınında ne de Meclisinde gerektiği kadar konu edilmediği görülmektedir ki hatta basında yapılan haberlerde sorunun Azerbaycan Türklerinden kaynaklandığı da hissedilmektedir. Bu noktada Azerbaycan'ın yaşadıkları olumsuz koşullara rağmen Türkiye'den beklediği yardımları da aldıkları söylenemez. Bununla beraber 24 Haziran 1990 tarihli arşiv belgesinde de görüleceği üzere Azerbaycan'a 385.853.648 liralık gıda ve ilaç yardımı yapılmıştır (BA, 30.18.1.2/656.61.6). Ancak genel olarak yardımlar konusunun SSCB ile iyi komşuluk ilişkilerine zarar vermeme gayreti ile açıklandığı da görülmektedir. Türkiye'de yaşananlar karşısında söylemlerin yoğunlaşmasında 20 Ocak 1990'ın kırılma noktası olduğu gerçekliğinden hareketle hükümetin temkinli davranmayı sürdürmekle birlikte muhalefetin sesini yükselttiği aşıkardır. Ayrıca Azerbaycan zor dönemler geçirirken Türk halkı gerek konuşmalar gerek mitinglerle her defasında sorunu dile getirmeye çalışmıştır. TBMM'de siyasilerin dile getirdikleri konuların dışında Türk milletinin Azerbaycan'ın meselesini her daim savunduğu görülmüştür. Türklerin dünyada yalnız bırakıldığının bariz bir örneği olan Karabağ konusunda Azerbaycan'ın sahipsizliğine karşın Ermenistan'a SSCB de dahil dünya kucak açmış ve çifte standart uygulamıştır. Özellikle gerçekleşen depremde sonra “*mazlum*” olarak görülen Ermenistan'a Batı ülkeleri yardım gönderme adı altında silah sevkiyatı gerçekleştirmiştir. Batı'nın bu dönemdeki duruşunda, yaşananları din çatışması olarak servis edip hedef saptırmaya çalışmak da vardır. Bölgenin oldukça sıkıntılı olduğu 1990 senesi, bir sonraki yılın da benzer şekilde olacağını hissettirmiştir ki tezin ikinci bölümünde de işlenildiği üzere bu hissin doğruluğu görülecektir.

İKİNCİ BÖLÜM

MUTTALİBOV DÖNEMİNDE AZERBAYCAN'DA YAŞANANLAR VE MECLİS'E YANSIMALARI (Ağustos 1991-Mayıs 1992)

1. SSCB'NİN DAĞILMASI SÜRECİNDE AZERBAYCAN'DA YAŞANAN GELİŞMELER

1.1. Azerbaycan'ın Bağımsızlığına Kavuşması

İkinci Dünya Savaşı ile dünyanın iki süper gücünden biri olan SSCB, 30 Aralık 1922'de bir federasyon halinde kurulmuş; 21 Ocak 1924'te Lenin'in ölmesiyle yönetimi üstlenen Stalin döneminde muhaliflerin yok edilmesiyle elde edilen nüfuz, 1945'ten sonra da devam etmiştir. Stalin'in 1953'te ölmesinin ardından Kruşçev, Brejnev, Andrapov ve Çernevko sırayla Sovyet Rusya'yı yönetmiştir. 1985'e değin Batı'yla rekabette başarısını gösteren SSCB, bu yıldan itibaren Liberalizme karşı dayanamaz hale gelmiştir. Bu durumun dillendirilmesi ise Gorbaçov zamanında başlamıştır (Bulut, 2014: 9-10). Bu doğrultuda ekonomik sisteme yönelik iki yeni program Gorbaçov tarafından uygulanmaya konulmuştur. 1987'nin ocak ayında “*Glasnost*” (açıklık, şeffaflık) ve kasımda da “*Perestroyka*” (yeniden inşa) adlı bu programlar ile demokrasi ve ekonomide reform amaçlanmıştır (Armaoğlu, 2005: 913-915). Fakat bu yenilikçi politikaların da işe yaramaması ile ülkede kıpırdanmalar artmaya başlamıştır. Bu durumdan rahatsız olan Sovyet ordusu, Gorbaçov'u uyararak olağanüstü hale gidip sert önlemler almasını istemiştir. 22 Aralık 1990 tarihinde de KGB Lideri Vladimir Kryuchkov, etnik çatışmaların devam etmesi durumunda müdahale edeceğini Halk Temsilciler Kongresi'nde dile getirmiştir. Bunun üzerine olağanüstü yetki talebinde bulunan Gorbaçov, bunun kendine verilmesiyle de Baltık ülkelerini bağımsızlıklarına son vermek adına işgale başlamıştır. *Egemen ve Eşit Devletler Federasyonu* tasarısını 15 Cumhuriyetten 10'una kabul ettirebildiği bir dönemde Gorbaçov'a 19 Ağustos 1991'de KGB tarafından darbe yapılmıştır. Aynı gün Boris Yeltsin darbeye karşı durarak halktan darbeye tepki göstermesini istemiştir. Darbeyi yapan ve yönetimi devralan Devlet Komitesi'nin istifası ve Batı'nın da desteği ile Rusya'da Yeltsin'in yükselişi, Gorbaçov'un gözden düşüşü başlamıştır (Hürriyet, 21 Ağustos 1991: 1-15; Hürriyet, 24 Ağustos 1991: 1-13; Armaoğlu, 2005: 947-949). Bu gelişme, 25 Aralık 1991'de Gorbaçov'un istifası ve 26 Aralık'ta da SSCB bayrağının indirilip Rusya Federasyonu bayrağının Kremlin'e çekilmesiyle son bulmuştur (Bulut, 2014: 13). SSCB'nin sona ermesinden birkaç gün önce bölgede yaşanan bir diğer mühim gelişme de 21 Aralık 1991'de “*Rusya Federasyonu, Beyaz Rusya, Ukrayna, Moldova,*

Azerbaycan, Ermenistan, Kazakistan, Türkmənistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Tacikistan” tarafından Bağımsız Devletler Topluluğu’nun kurulması olmuştur (Armaoğlu, 2005: 950). Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) içinde yer alan ülkeler ile Estonya, Letonya ve Litvanya’nın bağımsız cumhuriyetler olması sürecinde, Gorbaçov’un Glasnost ve Perestroyka politikalarıyla başlayan hareketlilik ve bu hareketliliğin artmasından rahatsız olan Rus askerinin ve KGB’nin darbe girişimi kırılma noktalarıdır.

Tablo 1.1. SSCB’nin Dağılması ile Bağımsızlığına Kavuşan Ülkeler

Doğu Avrupa Ülkeleri	Baltık Ülkeleri	Kafkasya Ülkeleri	Orta Asya Ülkeleri
Rusya Federasyonu	Estonya	Azerbaycan	Kazakistan
Beyaz Rusya	Letonya	Ermenistan	Türkmenistan
Ukrayna	Litvanya	Gürcistan	Kırgızistan
Moldova			Özbekistan
			Tacikistan

Kaynak: (Gürbüz ve Karabulut, 2008: 2).

Azerbaycan, “*Milli Uyanış*” günü olarak kabul ettiği 30 Ağustos 1991’de bağımsızlığını ilan ederken (Milliyet, 31 Ağustos 1991: 1-4) bu sürecin öncesinde ve sonrasında Türkiye ile mevcut temaslar da söz konusudur. İlk bölümde bahsedilen 1990’daki diplomatik ilişkilerin devamı niteliğinde olanlardan ayrı 1991’de yeni konular da iki ülke arasında gündeme gelmiştir. Bunlardan ilki 13-17 Ocak 1991’de Bakü’de yapılan “*Aras Nehri Üzerinde Köprü Yapılması ve Türk-Sovyet Sınır Kapısının Açılması ile İlgili Anlaşma*” kapsamındaki toplantı olmuştur (CA, 30.18.1.2/669.133.4). 17-28 Şubat arasında ise Sağlık Bakanı Halil Şıvgın ile heyeti SSCB, Türkmənistan, Özbekistan ve Kazakistan ile beraber Azerbaycan’a da giderek tıp ve sağlık konularıyla ilgili görüşmelerde bulunmuşlardır (CA, 30.18.1.2/676.159.5). İki ülke arasında yine Aras Nehri üstüne köprü yapılması ile ilgili 22-28 Şubat’ta Ankara’da, 12-19 Mart’ta da Bakü’de görüşmeler yapılmıştır (CA, 30.18.1.2/677.163.3; CA, 30.18.1.2/677.166.4). Ayrıca 7-14 Mart’ta enerji konusu için Azerbaycan’a bir heyet gönderilmiş (CA, 30.18.1.2/676.160.5), 15-18 Mart’ta turizm ilişkilerinin geliştirilmesi adına Turizm Bakanı İlhan Aküzüm Bakü’ye gitmiş ve 16 Mart 1991’de Turizm İşbirliği Protokolü imzalanmıştır (CA, 30.18.1.2/677.164.9; CA, 30.18.1.2/679.175.9).

Azerbaycan’ın Türkiye ile diplomatik temasta olduğu bu dönemde SSCB’den de olumlu bir açıklama gelmiş ve Gorbaçov mart ayında Yukarı Karabağ’ın Azerbaycan’ın parçası olduğunu söylemiştir. Ermenistan tarafından tepki gösterilen bu açıklamanın sonrasındaki gelişmelerde ise haziran ve temmuz aylarında Karabağ’daki Azerbaycan köylerine saldıran Ermenilerin pek çok kişiyi katlettiği görülmektedir (Garibov, 2017: 296).

Tüm bu yaşananların akabinde gelen darbe ile de olumsuzluğun üst seviyeye ulaştığı bölgede 30 Ağustos 1991’de Azerbaycan bağımsızlığını ilan etmiştir. Azerbaycan’ın bağımsızlığını ilan etmesinden sonraki meselesi ise seçimler olmuştur. Devlet Başkanı Ayaz Muttalibov halkı 8 Eylül’de “*bağımsız bir cumhuriyetin devlet başkanını seçmeye*” davet etmiştir. Ancak Halk Cephesi bağımsız da olsa Azerbaycan’da gücün hala komünistlerde olduğunu ve yine komünist bir idare seçtirilmeye çalışıldığını, Muttalibov’un devlet başkanı yapılması için uğraşıldığını söyleyerek seçimlere karşı çıkmış, halkı da greve çağırmıştır. Muttalibov’un istifa etmesini isteyen AHC, Moskova’nın güdümünde bir bağımsızlık istemediklerini, tam bağımsızlık için çaba sarf ettiklerini söylemiştir. Muttalibov ise AHC’nin halkı tahrik ettiğini, ülkeyi bölmeye çalıştıklarını, AHC’nin faaliyetleri olmasaydı Ermenistan’ın Karabağ’a girmeye cesaret edemeyeceğini, Halk Cephelilerin yaptıklarının Ermenilere fırsat sunduğunu dile getirmiştir (Cumhuriyet, 5 Eylül 1991: 8).

Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti ise 1990’da Bakü’ye yapılan askeri müdahaleden sorumlu tuttuğu isimlerden birisi olan Muttalibov’un seçileceğinin belli olduğu bir seçime izin vermeme kararı almıştır. Nahçıvan Meclis Başkanı ve Muttalibov’un siyasal rakibi Haydar Aliyev halkın isteğiyle bu kararı aldıklarını söylerken Azerbaycan Parlamentosu bu kararı uygulayanların yargılanacağını açıklamıştır. Netice itibariyle tüm itirazlara karşın 8 Eylül 1991’de Azerbaycan’da sadece Ayaz Muttalibov’un aday olduğu ve doğal olarak neticenin belli olduğu seçimler yapılmıştır (Cumhuriyet, 9 Eylül 1991: 11). Karabağ konusunda yaşanan gelişmelerde yetersiz kalan Kamran Bağirov’un yerine Azerbaycan Komünist Partisi Genel Sekreterliğine getirilen Ayaz Muttalibov, bağımsızlığın ilanının ardından da tek aday olarak girdiği 8 Eylül seçimleriyle cumhurbaşkanı olmuştur (Ergun, 2012: 10-11). 30 Ağustos’ta ilan edilen bağımsızlığını 18 Ekim’de parlamentosunda onaylayan Azerbaycan’ın bağımsızlığının Türkiye tarafından tanınmamasını istemeyen ve bunun “*Moskova’nın Adamı*” olan Muttalibov’u meşrulaştırmak olarak gören Elçibey gibi Ankara’daki Azerbaycan Kültür Derneği de benzer taleplerini ifade etmiştir. Dışişleri Bakanlığı’ndan bağımsızlığın tanınması hususunda kimse ile yarış içinde olunmadığı şeklinde bir açıklama gelmişse de Azerbaycan’ın bağımsızlığını ilk olarak Türkiye tanımıştır (Şimşir, 2021: 3, 11; Saray, 2010: 181; Attar, 2012: 152). Her ne kadar Allahşükür Paşazade ne İran’ın ne de Türkiye’nin iç işlerine karışmasını istemediklerini, milliyetçiliğin de İslam ile bağdaşmadığını söylese de Muttalibov Türkiye’nin ekonomik tecrübelerinden yararlanmak istediklerini açıklamıştır (Cumhuriyet, 5 Eylül 1991: 8; Cumhuriyet, 20 Ekim 1991: 11). Bu doğrultuda Azerbaycan’a acil gereksinimleri için Eximbank vasıtasıyla 250 milyon dolarlık kredi vermiştir (Saray, 2010:

181). Bununla beraber Türkiye'nin bu dönemde Azerbaycan ile ilişkilerinde temkinli davrandığını da söylemek gerekir. Bu tavrının nedenleri ise Türkiye'deki “*Turancılık*” ile örtüşen “*Pan-Türkist*” hareketliliğin yol açabileceği “*Aşırı Milliyetçilik*”, İran'ın şekillendirmeye çalıştığı “*Radikal İslam*”, bağımsızlık ile ilgili Moskova'nın tutumunun belirsizliği, Muttalibov-AHC arasında yaşanan ülke içi çekişmeler ve Karabağ meselesi ile Azerbaycan ile arasında Ermenistan'ın olup Türkiye'nin ise sınırında bulunan Nahçıvan'da yaşananların artması durumunda siyasi olarak devreye girme olasılığı şeklinde özetlenebilir (Cumhuriyet, 12 Eylül 1991: 8). Üstelik Ermenistan'ın ağustosta yayınladığı “*egemenlik bildirgesi*” içinde “*Ermeni Soykırımının dünyaya tanıtılması*”, “*Doğu Anadolu'nun bir kısmından 'Batı Ermenistan' olarak söz edilmesi*” gibi maddelere yer vermesi de Türkiye'nin kaygılarını arttırmıştır. Tüm bu kaygıların olduğu ve arttığı ortamda Karabağ'da varlığını devam ettiren gerilim de bu süreçte giderek artmaya başlamıştır (Cumhuriyet, 31 Ocak 1992: 10; Cumhuriyet, 10 Eylül 1991: 9).

1.2. Karabağ İçin Uzlaşma Çabaları ve Karakend Faciası

“*Milli Azadlık Hareketi*”ni, 18 Ekim 1991'de parlamentosunda bağımsızlığını onaylayarak sonlandırmış olan Azerbaycan (Sert, 2020: 177), sonrasında Karabağ için Ermenistan'la masaya oturduğu bir sürece girmiştir. Azerbaycan ile Ermenistan arasında süre gelen Dağlık Karabağ meselesinin çözüme kavuşturulabilmesi amacıyla Rusya Federasyonu Devlet Başkanı Boris Yeltsin ve Kazakistan Devlet Başkanı Nursultan Nazarbayev devreye girmiş; bunun neticesinde 24 Eylül 1991 tarihinde Muttalibov ve Petrosyan ile Nahçıvan yetkilileri arasında sorunun çözülmesi için anlaşma imzalanmıştır. Anlaşmaya göre “*ateşkes bir an önce uygulanacak, silahlı gruplar dağıtılacak, İçişleri Bakanlığı ve ordular çekilecek, Parlamento ve yasal iktidar organları göreve başlayacak, toplumların can güvenliği sağlanacak, rehineler iade edilecek, Karabağ'ın ilhakına yönelik kararlar geçersiz sayılacaktır*” (Cumhuriyet, 25 Eylül 1991: 11). *Jelesnovodik Protokolü* ile yumuşama sürecine giren iki ülke ilişkilerinde görüşmeler Karabağ kapsamında devam etmiş, ikinci olarak Ermenistan'ın Azerbaycan sınırına yakın İcevan Bölgesindeki bir köyde de görüşülmüştür. Daha sonra da 15 Kasım'da bir araya gelinmiştir (Cumhuriyet, 27 Ekim 1991: 11). Temasların devam ettiği bu dönemde 20 Kasım 1991'de Azerbaycan'ın üst düzey görevlilerini taşıyan helikopter düşürülmüştür. Hocavend'e bağlı Karakend köyünde Ermenilerin Mi-8 askeri helikopterini vurması sonucu 21 kişi yaşamını yitirmiştir. Karakend Faciası ile Azerbaycan-Ermenistan ilişkilerindeki kırılma noktalarından birisi daha yaşanmıştır.

Tablo 2.1. Karakend Faciası’nda Yaşamını Yitirenler

Devlet Bakanı	Tofiq Kazım oğlu İsmailov
Cumhuriyet Başsavcısı	İsmail İsmail oğlu Gayibov
Devlet Danışmanı	Muhammed Nabi oğlu Esedov
Başbakan Yardımcısı	Zülfü Salih oğlu Hacıyev
Milletvekili	Vagif Cafer oğlu Caferov
Milletvekili	Vali Hüseyin oğlu Memmedov
Cumhurbaşkanlığı İdaresi Başkanı	Osman Mirza Hüseyin oğlu Mirzayev
Bakan Yardımcısı	Kurban Hüseyin oğlu Namazaliyev
Dağlık Karabağ Özerk Cumhuriyeti (NKAR) savcısı	İgor Aleksandrovich Plavski
NKAR İçişleri Bakanlığı başkanı	Vladimir Vladimirovich Kovalyov
Dağlık Karabağ Ulusal Güvenlik Dairesi Başkanı	Sergey Semyonovich Ivanov
Bölgedeki Acil Durumlar Komutanı	Nikolay Vladimirovich Jinkin
Kazakistan İçişleri Bakanlığı Bakan Yardımcısı	Sanlal Dasumovich Serikov
Milis Tümgeneral	Mikhail Dmitriyevich Lukashov
Albay	Oleg Nikolayevich Kocherev
Dışişleri Bakanı Yardımcısı	Rafik Memmed oğlu Memmedov
TV Muhabiri	Ali Mustafa oğlu Mustafayev
Azerbaycan Devlet Televizyonu çalışanı	Arif İsmail oğlu Hüseyinzade
Kameraman	Fakhraddin İbrahim oğlu Şahbazov
Helikopter ekibinin komutanı	Vyacheslav Vladimirovich Kotov
Helikopter mürettebatı	Gennadiy Vladimirovich Domov
APA helikopter ekibi üyesi	Dmitry Borisovich Yarovenko

Kaynak: (Azerbaijan Association: 2008).

Yaşanan bu elim hadisenin ardından Azerbaycan ve Ermenistan’ın Karabağ temelli uzlaşma görüşmeleri de son bulmuştur. SSCB Dışişleri Bakanı Eduard Şevardnadze tarafından iki ülke sağduyuya davet edilip ilişkilerin kopmaması için arabuluculuk yapılmışsa da bu çabalar olumlu netice vermemiştir. Nitekim olayın üzerinden bir hafta geçmeden Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi’nde şiddeti giderek artan çatışmalar yaşanmıştır. Hankenti (Stepanakert)’ne roket atılmış, Şuşa’ya ateş açılmıştır. Azerbaycan da kendi topraklarından geçip Ermenistan’a giden ve Ermenistan’a götürülen malların %70 ila 80’i için kullanılan demiryolunu kesmiştir. Ayaz Muttalibov, helikopter olayı ile çok ileri giden Ermenistan için her türlü tedbiri alacaklarına dair bir açıklama yapmış, Azerbaycan’daki silahlı Ermeni çeteleri için de parlamento toplanmıştır. Azerbaycan bu Ermeni çetelerine yönelik geliştireceği politikalarla Karadağ sorununun çözüme kavuşabileceğini düşünmüştür (Cumhuriyet, 24 Kasım 1991: 11; Cumhuriyet, 25 Kasım 1991: 1). Bu gergin ortamda bir diğer gelişme yaşananlar ile ilgili olarak Azerbaycan’ın 26 Kasım’da Dağlık Karabağ’ın

özerkliğini sona erdirip kendisine bağlaması olmuş; Karabağ'daki Ermeniler ise misilleme olarak 10 Aralık tarihinde bağımsızlık kararı vermişlerdir (Tombuloğlu, 2018: 468).

2. DAĞLIK KARABAĞ'DA YAŞANANLAR

2.1. Hocalı Katliamı

Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki arabuluculuk çabaları ve bununla başlayan diplomatik temaslar Karakend Faciası ile sona ermiş, 1992 senesi Hocalı'da yaşananların tesiri ile çatışmaların savaşa dönüştüğü yıl olmuştur. Ocak ayının ikinci yarısında başlayan olaylarda Karabağ'ın Şuşa kentini ele geçirebilmek amacıyla Ermenilerin bölgeye saldırılarında çok sayıda kişi ölmüş; Azerbaycan'ın yardım için Ağdam'dan gönderdiği helikoptere ise roket atılmış ve 40 sivil hayatını kaybetmiştir. Saldırıyla Şuşa'ya yakın Karin-Tak'ta da 80 kişinin yaşamı sona ermiştir (Cumhuriyet, 29 Ocak 1992: 10). Bölgede öncesinde ve sonrasında da çok sayıda roket atışı gerçekleştirilmiş ve yaşamını yitirenler olmuştur. Karabağ'da şiddetlenen Ermeni saldırıları karşısında Azerbaycan'ın açıklamaları da bir netice vermemiş ve ocak ayının son günü Azerbaycan Ordusu harekete geçmiş ve bölgenin iç kısımlarına kadar ilerlemiştir (Cumhuriyet, 1 Şubat 1992: 10). Ermeni militanlarını püskürtmeye yönelik olan bu hareket ile Ermenilerin çoğu karargahı da ele geçirilmiş, öte yandan Ermeniler tarafından alınan köyler de olmuştur (Cumhuriyet, 2 Şubat 1992: 11). Ancak şubat ayının sonuna bakıldığında Karabağ'ın çoğunun Ermeniler tarafından işgal edildiği görülmektedir. Aynı ay içinde Ermenilerin Hocalı'ya yönelik saldırıları da başlamıştır. Hocalı'ya saldırı, Hocalı Karabağ'ın dışında yer aldığı için Ermenistan'ın başka amaçları olduğunu da göstermektedir.

Ermeniler ve Rusların 15 Şubat 1992 itibariyle saldırmaya başladığı Hocalı, gerek “Ağdam-Şuşa” ile “Askeran-Hankendi” arasında geçiş kapısı olduğu için gerekse Karabağ'daki tek havaalanının bulunduğu yer olduğundan önemi oldukça büyüktür (Garibov, 2017: 299). Karabağ Meselesindeki kırılma noktalarından birisi olan “Hocalı Katliamı” ise 25-26 Şubat gecesi yaşanmıştır. Ermenistan'ın sahip olmadığı savaş uçağı, tank, zırhlı muharebe araçlarının da kullanıldığı ve bundan dolayı Ermeniler ile beraber Hankenti'nde konuşlu Rusya'nın 366. Alayının da desteklediği bilinen bu olayda 106'sı kadın ve 83'ü çocuk 613 kişi yaşamını kaybetmiştir. Cesetlere eziyet edilmiştir. 150 kişiden haber alınamazken Ermeniler 487 kişiyi esir almış, yaralı sayısı ise 1275 olarak açıklanmıştır (Eyvazlı, 2017: 60; Attar, 2012: 148; Aliyev, 2012). 1991'in sonunda Rusya ile imzaladığı “Dostluk, İş birliği ve Karşılıklı Güvenlik Anlaşması” ile silahlanmasının önü açılan

Ermenistan, Hocalı'da yaşananların etkisinin devam ettiği süreçte bu kez Ağdam'a top ve füzelerle saldırmıştır (Milliyet, 2 Mart 1992: 7; Yeşilot, 2021: 8). İki yıl sonra 26 Şubat günü Azerbaycan Parlamentosu tarafından “*Hocalı Soykırım Günü*” olarak kabul edilmiştir (Milliyet, 27 Şubat 1994: 22). Soykırım, BM'nin 9 Aralık 1948 tarihli sözleşmesinin ikinci maddesinin ilk iki şartında “*milli, etnik, ırki veya dini gruplardan herhangi birine mensup olanların katledilmesi*”, “*bu gruplardan herhangi birine mensup olanların fiziki ve zihni olarak ciddi şekilde zarar verilmesi*” şeklinde ifade edilmiştir ki Hocalı'da yapılanlar BM'nin sözleşmesiyle örtüşmektedir (Garibov, 2017: 300). Nitekim olayların hemen ertesinde bölgeye giden muhabirlerin aktarımından da bu anlaşılmaktadır: “*Ermeniler kana doymuyor. Karınları deşilmiş bebekler... Süngülenmiş kadınlar...Gözleri oyulmuş, kulakları, burunları kesilmiş erkekler... Cesetler... cesetler...*” (Beşiroğlu, 4 Mart 1992: 1-17).

2.2. Yaşananlar Karşısında Dünya'nın Tutumu

Ermenistan'ın Devlet Başkanı Levon ter Petrosyan'ın “*Karabağ nedeniyle Azerbaycan ile aralarında savaş çıkmasını istemediklerini, bunun için ellerinden geleni yapacaklarını*” söylediği (Cumhuriyet, 26 Şubat 1992: 1-10) gün de dahil Karabağ'da ve burası ile yetinmeyip ayrıca Hocalı'da Ermenilerin tavrını gösterirken ocak ayının sonunda Ayaz Muttalibov'un “*savaşmak istemiyoruz. Ama buna zorlanıyoruz. Belki bugün savaşamayız, ama nasıl savaşacağımızı yarın öğreneceğiz*” sözleri Azerbaycan'ın durumunu özetlemektedir. Aslında bu sözler Azerbaycan'ın Ermenistan ile şartlarının eşit olmadığını göstermesi açısından önemlidir. 1992 senesi başında Davos'ta ise Muttalibov “*Ermeni teröristler bölgeden temizlenmeden Karabağ'daki çatışmaların sona ermeyeceği*” açıklamasını da yapmıştır Nitekim Muttalibov sözlerinin devamında Batı'nın Karabağ'a gözlemci göndermesi halinde Azerbaycan topraklarına BM kuvveti yerleştirilmesine tamam demesi de bunu göstermektedir. Bölgedeki gelişmelerle dünyanın gözü Karabağ'a çevrilirken 30 Ocak 1992'de Prag'ta toplanan Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı (AGİK) ile BDT'nin Azerbaycan ve Ermenistan da dahil on üyesi üye olarak kabul edilmiş, sadece Gürcistan iç savaş sebebiyle “*şimdilik*” AGİK dışında tutulmuştur (Cumhuriyet, 30 Ocak 1992: 10; Cumhuriyet, 2 Şubat 1992: 11). Azerbaycan, AGİK ile beraber NATO kapsamındaki Kuzey Atlantik İşbirliği Konseyi (KAİK) üyesi de olmuş, ayrıca Avrupa Konseyi'ne üye olmak için de niyet mektubu göndermiştir (Cumhuriyet, 5 Şubat 1992: 10). Aynı günlerde Türkiye de Azerbaycan'a ilk büyükelçi atamasını yapmış ve Bakanlar Kurulu'nun 14 Ocak tarihli kararının 29 Ocak 1992'de Resmi Gazete'de yayınlanması ile İ. Altan Karamanoğlu bu göreve getirilmiştir (Resmi Gazete, 29 Ocak 1992: 13).

Azerbaycan'ı tanıması sürecinde ABD'nin acele etmemesi isteğine karşın bunu duymazdan gelen Türkiye, Azerbaycan'ın kendisini geliştirmesinde ve diğer ülkelerle temasında oldukça öne çıkmıştır. Ermeni'yi hemen tanıyan ABD'nin BDT üyelerinden Azerbaycan, Türkmenistan, Moldova, Tacikistan, Gürcistan ve Özbekistan'ı tanımayıp diploması için aceleci olmayacağına dair açıklamasına da bu dönemde Washington'da gerçekleştirilen *Eski SSCB'ye Yardım Konferansı*'nda cevap veren Türkiye, “*adilane, eşit, objektif*” davranılması ve yardımların eşit dağıtılması talebini iletmiştir (Cumhuriyet, 23 Ocak 1992: 11). Ayrıca 27 Ocak 1992'de kurulan Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı (TİKA) ile de Türkçe konuşulan ve Türkiye'ye komşu olan ülkelerin kalkınması için ekonomik, ticari, sosyal, teknik, kültürel ve eğitsel konularda işbirliği yapılmasına karar verilmiştir (Aydın, 2013: 382). Kısaca bu yıllarda Türkiye'nin Azerbaycan'ı dışarıya karşı kolladığı bir dönem olduğu belirtilmelidir. Öte yandan kendi güvenliği açısından temkinli davrandığı da görülmektedir. Böyle iken Türkiye-Azerbaycan münasebetlerinin 1991-1993 arasındaki ilk zamanlarını Memmedova'nın (2016: 59) belirttiği gibi “*duygusal dönem*”⁸ diye adlandırmak mümkündür. Azerbaycan'ın yakın ilişki içinde olduğu ve hatta ilk resmi ziyaretini gerçekleştirdiği ülke olan İran ise bu dönemde Karabağ konusundaki arabuluculuk teşebbüsü ile adını duyurmuştur. Ancak bu teşebbüse Azerbaycan olumsuz yanıt verdiği bilinmektedir (Sinkaya, 2012: 243; Garibov, 2017: 298). Türkiye'nin iki tarafla da görüşüp problemi çözme çabaları ve “*tarafsız arabuluculuk*” girişimi de aynı şekilde sonuçsuz kalmıştır. Sonuca ulaşamamasında Cumhurbaşkanı Özal'ın Ermenistan'ın “*birazcık korkutulması gerektiği*” beyanlarının tesiri olduğu söylenebilir (Aydın, 2013: 403).

Bu sorunun çözümü için bir diğer teşebbüsü de AGİK ortaya atmıştır. 24 Mart 1992'de Helsinki'de toplanan AGİK Dışişleri Bakanları Konseyi, Karabağ meselesinin sona ermesi amacıyla yaptığı görüşmelerin neticesinde Minsk Grubu'nu kurmuştur. İçinde “*Azerbaycan, Almanya, ABD, Ermenistan, Beyaz Rusya, İsveç, İtalya, Fransa, Rusya, Türkiye, Çek ve Slovakya Federal Cumhuriyeti*” olan Minsk Grubu, (Eyvazlı, 2017: 60) ilk toplantısını temmuzda yapma kararı almıştır. 1 Nisan'da AGİK temsilcileri ile Roma'da acil bir toplantı yapan Minsk Grubu, hemen ardından İran'ın teşebbüsüyle İcevan'da toplanmıştır. Bu toplantıya Azerbaycan, Ermenistan, Rusya ve İran katılmıştır (Garibov, 2017: 303). Mayıs

⁸ İrade Memmedova Türkiye ile Azerbaycan'ın ilişkilerini üç döneme ayırmaktadır: “*1. İki Türk devletinin yeniden ilişki kurmak fırsatını kazandığı duygusal dönem (1991-1993). 2. Stratejik işbirliğinin geliştiği on yıl (1993-2003). 3. Mükemmellik dönemi (2003'den beri)*”. Bkz. Memmedova, İ. (2016). Haydar Aliyev ve Azerbaycan-Türkiye İlişkileri, Tarih Alanında Bu İlişkileri, Tarih Alanında Bu İlişkilerin Geleceği: Perspektifler ve Öneriler, *I. Türkiye-Azerbaycan İlişkileri ve Gelecek Perspektifi Çalıştayı Tebliğler*, Haz. H. Aytuğ Tokur. Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları. s. 59.

ayının ilk günlerinde ise yine İran'ın girişimiyle Azerbaycan ve Ermenistan temsilcileri Tahran'da görüşmüşlerdir. Bu görüşme çerçevesinde iki ülke ateşkes de imzalamıştır. Ancak Ermenistan ateşkese aykırı hareket ederek 8 Mayıs 1992'de Şuşa'yı işgal etmiş ve bu kenti ele geçirdikten sonra da Karabağ'ın tamamını ele geçirmişlerdir. BM Güvenlik Konseyi (BMGK) yaşananlar karşısında Karabağ'a İnceleme Heyeti gönderme kararı almıştır. Ancak bunlara aldırış etmeyen Ermenistan işgallerine devam etmiş ve koridor bölge Laçın'i de ele geçirmiştir (Garibov, 2017: 305). Nahçıvan Parlamentosu Başkanı Aliyev'in Türkiye'den yardım talebine karşın BDT Komutanı Şapşnikov *"Karabağ'a üçüncü bir taraf karışırsa 3. Dünya Savaşı çıkar"* şeklinde tehditkar bir cevap vermiştir. Türkiye'nin uluslararası teşkilatlarla durumu düzeltmeye çalışmasının ise Aliyev'in açıklamasından yola çıkarak olumlu sonuçlandığı söylemek gerekir. Öyle ki ABD ile Rusya Ermenistan'a desteğe son vermiş ve 22 Mayıs 1992'de Rusya *"hiçbir koşulun hiçbir ülkeye başka bir ülkenin topraklarını işgal etme hakkı tanımayacağını"* söylemiştir (Garibov, 2017: 305). 18 Mayıs'ta Helsinki'de düzenlenen AGİK toplantısında Azerbaycan toprak bütünlüğü kabul edilmiş, ABD temsilcileri tarafından düzenlenen dış güçlerin bölgeden ayrılması içerikli kararnameyi imzalamışlardır. AGİK'in 24 Mayıs'ta Roma'da yapılan toplantısında da Karabağ konusu için 1 Haziran'da toplanma kararı alınmıştır. 1-5 Haziran 1992'de toplanan AGİK Minsk Grubu'na Azerbaycan'ın izin vermesiyle Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan Türk'ü ve Ermeni temsilcilerinin de katılması gündeme gelmişse de Ermeniler Dağlık Karabağ adına "eşit hukuklu devlet temsilcisi" olarak katılmak istemiştir. Bunun üzerine Karabağ temsilcileri toplantıların dışında bırakılmıştır. Ermeni Lobisinin baskısının hissedildiği toplantılarda Ermenistan'ın "Laçın ve Şuşa'dan Ermeni güçlerinin çıkarılması", "Göç ettirilen halkın Şuşa ve Laçın'e yerleştirilmesi", "uluslararası gözlemcilerin bölgeye gönderilmesi" konularını kabul ettirmediği görülmektedir. Azerbaycan, toprak bütünlüğüne aykırı anlaşmaları imzalamadığı bu dönemde Minsk Azerbaycan Heyet Başkanı Nadir Mehtiyev'in dediği gibi "bu oyun sona erinceye kadar geri dönmemiştir" (Garibov, 2017: 306).

Eş başkanlıklarında ABD, Rusya ve Fransa'nın bulunduğu Minsk Grubu sorunların halledilmesi adına bugüne değin amacına ulaşamamıştır (Yeşilot, 2021: 8; Çaycıoğlu, 2012: 114). 10 Mart 1992'de Brüksel'de toplanan KAİK Dışişleri Bakanları toplantısında da konu gündeme gelmiş, aynı gün Başbakan Yardımcısı Erdal İnönü de bu meseleyi Fransa Cumhurbaşkanı Mitterand ile görüşmüştür. Ayrıca Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi kısa süre içinde ateşkes yapmaları için Azerbaycan'la Ermenistan'ı uyarmıştır (Cumhuriyet, 10 Mart 1992:11). 1992'nin mart ayında konu bağlamında yaşanan bir diplomatik gelişme de

Türkiye'nin 2 Mart'ta Türk hava sahasından geçip Ermenistan'a giden uçakların silah taşıyıp taşımadıklarını görebilmek adına kontrole tabi tutulacağına dair karar almış olmasıdır. 19 Mart'ta Başbakan Süleyman Demirel'in gerekirse askeri müdahale yapabileceklerine dair Washington Post'a söyledikleri de hükümetin ılımlı politikalarını değiştirmeye başladığını göstermektedir. Bu değişimde başta Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) ve DSP olmak üzere muhalefetin tepkilerinin etkisinin olduğunu da söylemek gerekir. Ayrıca ANAP Genel Başkanı Mesut Yılmaz'ın 4 Mart'ta söylediği *“Türkiye'nin Ermeni sınırına asker kaydırması gerektiği”* açıklamaları da gündemi etkilemiştir (Aydın, 2013: 403-404). Aynı zamanda halkın tepkisi ve bunun basına yansımaları da elbette siyasi söylemleri yönlendirmiştir. Basının bu konuyla ilgili bakışına bir örnek Hasan Pulur'un şu cümleleriyle verilebilir: *“Şimdi boş lafı bırakıp kendi kendimize şunu soralım, eğer ben Türk'sem, Ermeniler Azerbaycan Türklerini katlederken, öldürürken tarafsız kalabilir miyim? Bunun cevabı hayırdır”* (Tombuloğlu, 2018: 469).

2. AZERBAIJAN'DAKİ GELİŞMELERİN TBMM'YE YANSIMALARI

12 Aralık 1991'de Yozgat Milletvekili Alparslan Türkeş ve 16 arkadaşı Türkiye'nin SSCB'deki Türk Cumhuriyetleri ve özerk bölgeleriyle münasebetlerine dair genel görüşme açılması ile alakalı önerge vermiştir. Önerge, Azerbaycan, Özbekistan, Kırgızistan ve Türkmenistan'ın bağımsızlığını ilan ettiğini, farklı cumhuriyetlerdeki özerk bölgelerin de bağımsızlık mücadelesi içinde olduklarını, bu durumla İran ve çeşitli Arap ülkeleri ile başta Almanya olmak üzere Avrupa ve ABD'nin yakından ilgilendiğini ve bu ilginin hem cumhuriyetleri koz olarak kullanıp SSCB'yi kontrol edebilmek hem de bölgenin büyük ekonomik potansiyel ve zengin hammaddelerini kullanabilmek amacı taşıdığını, İran ve Arap devletlerinin ise ideolojilerini, mezheplerini, kültür ve inançlarını yaymak istediklerini söyleyerek bunu kolaylaştırmak adına Türkiye'yi geri plana atmayı planladıklarına değinmektedir. Türkiye'nin SSCB ile çok yakın bir ilişki zaten kuramamış olmasını fırsata çevirmeye çalışan bu ülkelere karşın Türk Cumhuriyetleri konusunda belirleyici konumda olmasını zaruri gören önerge, öncelikle Azerbaycan ve sonra diğer Sovyet Rusya'daki Türk Cumhuriyetleri ile ilgili genel görüşme istemiştir. İktidara göre genel görüşme açılmadan önce hükümet, parti grupları, önergedeki ilk imzanın sahibi ve onun göstereceği bir diğer imza sahibinin konuşması gerektiğinden (TBMMTD, 12 Aralık 1991: 560-561) 12 Aralık'ta TBMM'de son süreçte yaşananlar ve Türkiye'nin diplomatik duruşu ile ilgili uzun soluklu konuşmalar gerçekleştirilmiştir.

Verilen önerge bağlamında kürsüye ilk olarak hükümet adına Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı Erdal İnönü gelmiştir. Çok uluslu SSCB'nin son dönemde “*yeniden yapılanma aşaması*” politikalarını uygularken çözülmeye ve dağılmaya başladığını, bu politikaları durdurmak isteyenlere rağmen yine de sürecin devam edegeldiğini söyleyerek 19 Ağustos 1991'de Gorbaçov'a yapılan darbe hakkında konuşmuştur. Darbecilerin amaçladığının aksine bu girişimin cumhuriyetlerin bağımsızlık mücadelelerini sonlandırmadığı gibi daha da hızlandırdığını belirten İnönü, 9 Aralık 1991'de Minsk'te Rusya Federasyonu, Beyaz Rusya ve Ukrayna arasında yapılan anlaşmayla ortaya çıkan “*Bağımsız Devletler Birliği*” ile SSCB'yi ayakta tutan 1922 tarihli Birlik Anlaşması'nın sona erdiğinin söylendiğini aktarmıştır. Türkiye'nin yakından takip ettiği bu gelişmeler karşısında “*gerçekçi, akılcı ve sistemli*” bir politika izlemesi gerektiğine değinmiştir. Mevcut döneme değin SSCB'deki Türk Cumhuriyetleri ile kültürel ilişkiyi sürdüren Türkiye'nin bugün ise ekonomik ve siyasi ilişkilerinin de başladığını belirten İnönü, önceki günlerde Azerbaycan Başbakanının ve Türkmenistan Cumhurbaşkanı'nın Türkiye'ye gelmesinden bahsederek birkaç gün içinde Özbekistan Cumhurbaşkanı'nın da geleceğini söylemiştir. 1991'in son ayında gerçekleşen bu görüşmelerle beraber Türk Cumhuriyetleri ile Türkiye arasında siyasi iş birlikleri oluşturulmaya başlanmıştır. İnönü'nün de belirttiği gibi bu ziyaretlerin amacı iş birliği ve siyasi ortaklıktır. Bir yandan “*iyi komşuluk*” doğrultusunda SSCB'deki çözümü desteklememekle birlikte cumhuriyetlerdeki gelişmeleri takipte olduklarını ve yakın ilişki oluşturduklarını belirten Başbakan Yardımcısı, hükümet olarak önergeyi yerinde bulduklarını ve genel görüşmeyi kabul ettiklerini söylemiştir (TBMMTD, 12 Aralık 1991: 561-562).

Erdal İnönü'nün ardından kürsüye ANAP Grubu adına Ankara Milletvekili Mehmet Vehbi Dinçerler gelmiştir. Dünyanın “*olmaz*” gözüyle baktığı SSCB'de darbe ve SSCB'nin parçalanması gibi gelişmelerle karşı karşıya kaldığına ve bu gelişmelerin kısa süre içinde yaşadığına dikkat çekerek bunun etkisiyle yanlış politikalarla soyulmamasını ne risk alınmasını ne de geri planda kalınmasını istemediklerini söylemiştir. Hem TBMM'nin hem de basının diğer meselelere nazaran dış politikaya çok daha az değindiğini belirten Dinçerler, bu doğrultuda partilerin ve kamuoyunun da dış politikayla alakasının geri kaldığını, *milletin varlığı ve bekası ile ilgili* bu durumun ileride problem yaratabileceğini ifade etmiştir. Bundan dolayı parlamentonun iki ayda bir dış politika konuşmak için toplanmasını, Dışişleri Komisyonunun daha aktif olmasını önermiştir. Önceki oturumları incelediğini ve fakat SSCB'nin dağılabileceği ile alakalı bir konuşmayı ne İnönü, ne Demirel, ne Akbulut, ne de

daha önceki veya sonraki yetkililerin kendi partilerinin siyasetleri de dahil olmak üzere yapılmadığını söylemiştir (TBMMTD, 12 Aralık 1991: 563).

SSCB'nin Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleri ile ilişkilerini bozmaya yönelik politikaları nedeniyle arada oluşan mesafeyi kapatmak gerektiğini, bu noktada Azerbaycan'ı ilk tanıyan ülke olunmasının yerinde bir karar olduğunu, Kafkaslar ile Orta Asya'nın Türkiye'yi umut olarak gördüklerini, Türkiye'nin bölgesel güç olarak öneminin arttığını dile getirmiştir. Türk Cumhuriyetlerinin kendi aralarındaki düşmanca ilişkileri ve rekabet ortamını bilerek hareket edilmesi gerektiğini vurgulayan Dinçerler, Türkiye'nin birine diğerinden daha az ya da fazla ilgi gösterilmemesinin gerekliliğine de dikkat çekmiştir. Nihayetinde onların da Türkiye'den *“himaye değil, eşit düzeyli devletlerarası ilişki”* umduklarını, SSCB'nin bilgisi, izni ve işbirliği ile iletişim kurulan bu cumhuriyetlerle artık yakınlaşmanın şart olduğunu belirten Dinçerler, Orta Asya ile ilgili şunları da söylemiştir:

“Bazı uzmanlar tarafından, kara stratejisinde dünyanın belkemiği sayılan Orta Asya ise aslında bir Türk dünyasıdır. Bu nedenle, Türk dünyasının, yakın bir gelecekte, Asya Kıtasındaki dengelerde çok etkin bir konuma gelmesi, kesinlikle sürpriz olmayacaktır, gerçek bir bekleyiştir. Türkiye, bu fırsatı yakalamak ve izleyici, gerçekçi ve akılcı politikalarla bu tarihi değişikliklerden azami ölçüde yararlanmak konumundadır. Gelişmelerin önemi ve Türkiye'nin önüne açtığı ufuklar, Kafkasya'yı ve Orta Asya'yı dış politikamızın öncelikleri arasına almamızı ve bu konuda izlenecek politikanın, hükümetlerle değişmeyen bir devlet politikası olarak oluşturmasını gerekli kılmaktadır.” (TBMMTD, 12 Aralık 1991: 570).

Konuyla ilgili söz alan bir sonraki isim ise SHP Grubu adına kürsüye gelen Ankara Milletvekili Ali Dinçer olmuştur. Önergenin yalnızca “ortak dil” ile sınırlandırılmasını eksik bulan Dinçer, tüm “ortak kültür” öğelerinin düşünülerek bu konu üzerinde durulması gerektiğini söylemiştir. *“Özgürlükçü, çoğulcu, katılımcı demokratik rejimlerin, insan hak ve özgürlüklerinin, bu ülkelerde eksiksiz uygulanmasını desteklemeliyiz”* diyen Dinçer, ilişkilerde önceliğin İstanbul Türkçesine en yakın dile sahip Azerbaycan'a verilmesini gerekli görmüştür. SSCB içindeki cumhuriyetlerin birbiri arasındaki sorunların bilincinde olunmasını isteyen ve Azerbaycan-Ermenistan sorunlarını dahi çözebilecek ülkenin Türkiye olmasının mantığını anlatmıştır. Anlaşamamaları için SSCB tarafından Kiril Alfabelerinin farklı türlerinin uygulatıldığı cumhuriyetlerde ilk olarak alfabe sorununun halledilmesini ve eğer Latin Alfabelerine geçmelerine yardımcı olunursa gerek kendi aralarındaki gerekse Türkiye ve dünya ile iletişimsizliklerinin ortadan kalkacağını ifade eden Dinçer, bunun için ODTÜ'de ve akabinde askeri okullar da dahil eğitim kurumlarında buralardan gelen öğrencilerin okutulmasının yerinde olacağını söyleyerek bölgede yaşananlar karşısında *“akılcı ve sistemli bir politika”* izlenmesini istemiştir (TBMMTD, 12 Aralık 1991: 574-576). DYP Grubu adına söz alan Erzurum Milletvekili İsmail Köse öncelikle yaşananları şu şekilde özetlemiştir:

“Yetmiş yıldan bu yana dünyaya kapalı dev süper gücün, Batı ile arasında -İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra- örülen ‘utanç duvarı’ yıkılmış, Doğu Almanya, Polonya, Macaristan, Bulgaristan ve Romanya, Sovyetler Birliği’nin hegemonyasından kurtararak, Batı ile bütünleşme ve demokratikleşme sürecine girmişlerdir. Rusya’nın kendi bünyesinde bulunan cumhuriyetlerin bir kısmı bağımsızlığını ilan ederek, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği’nden ayrıldıklarını ilan etmişlerdir. Baltık Cumhuriyetleri dediğimiz Litvanya, Letonya ve Estonya gibi cumhuriyetlerle, Azerbaycan, Özbekistan, Kırgızistan, Türkmenistan da bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir” (TBMMTD, 12 Aralık 1991: 578).

Köse, sözlerinin devamında tarihi duygusallıkla değil gündemin gerçekliği içinde durumun değerlendirilmesi gerektiğine dikkat çekerek “şovenizm” ile hareket edilmesini dünyanın uygun görmeyeceğini ve Türkiye’ye de zarar verebileceğini söylemiştir. Konunun Helsinki ve Paris Sözleşmeleri ile AGİK süreci bağlamında ele alınmasını isteyen Köse, gerek SSCB’deki beş cumhuriyette gerekse bir o kadar da başka cumhuriyetlerde toplamda 70 milyon Müslümanın olduğunu ve Varşova Pakti’ndan sonra geleceği tartışılan NATO’nun akıbeti noktasında Türkiye’nin başrolüyle birlik olunabileceğini belirtmiştir. Ancak *Misak-ı Milli*’yi benimseyen Türkiye’nin kimsenin toprağında gözünün olmadığını, dolayısıyla ülke dışındaki Türk ve Müslümanlarla birlikteliğin ne onları ne de diğer devletleri endişelendirmemesini ifade etmiştir. Dolayısıyla izlenecek diplomaside çok dikkatli olunması ve ülkeye zarar getirilmemesini, SSCB’nin Azerbaycan’da yaptıklarının da unutulmamasını söyleyen İsmail Köse, Moskova’nın Baltık ülkelerinin bağımsızlık taleplerine bakışı ile Azerbaycan’ın bağımsızlık mücadelesine bakışı arasındaki farka; Ermenilerin bir anda Azerbaycan’ın Dağlık Karabağ bölgesinde bağımsız *Karabağ* devleti için gayri resmi oylama yaptırma teşebbüsüne dikkat çekmiştir. Köse son olarak Türkiye’nin menfaatlerini önceleyerek, bölünmez bütünlüğünü muhafaza ederek “*kişilikli, maceradan uzak, ciddi ve onurlu*” bir diplomasi izleyecek olan hükümetin SSCB’de yaşananlara bu yönden bakacağını “*Müslüman Türk Cumhuriyetleri ile akılcı dış politikalar ortaya koyacağını*” ve partisinin bu önerenin lehinde oy kullanacağını söylemiştir (TBMMTD, 12 Aralık 1991: 578-581).

Karaman Milletvekili Zeki Ünal da partisi RP adına kürsüye gelmiş ve Türkiye’nin “Yurtta sulh, cihanda sulh esprisi ile hareket ettiğinden dünyada olup bitenler karşısında pasif bir politika izlediğini, değişen dünya karşısında kendini yenilemesi ve manevi değerlerimize, tarihi misyonumuza, iktisadi ve siyasi güvenliğimize uygun yeni politikalar oluşturması gerektiğini” söylemiştir. SSCB’deki cumhuriyetlerin bağımsızlıklarını ilan etmesinde Batı’nın çifte standart uyguladığına dikkat çeken Ünal şöyle konuşmuştur:

“Avrupa Topluluğu yetkilisi Jack Delors, Baltık Cumhuriyetlerinin bağımsızlığını desteklerken, aynı tarihlerde Azerbaycan halkını tanklarıyla ezen Rusya’nın yanında tavrını koymuştur ve Rusya’yı gerçekten teşvik etmiştir, alkışlamıştır. Bunun için, Sovyet Rusya’daki Müslüman Cumhuriyetlerinin bağımsızlık hareketleri Batı’yı ciddi biçimde endişelendirmektedir. Bu cumhuriyetlerin önlenemez bağımsızlıkları karşısında çaresiz kalan Batı, bazı adı Müslüman ülkeleri de devreye sokarak, o bölgelerdeki emperyalist politikasını

yürütmek istemektedir. Buradaki amaç, Sovyet Rusya'nın pençesinden kurtulan cumhuriyetlerde Batı standartlarına uygun rejimler kurmaktır. Halbuki olaylar göstermiştir ki, Batı'nın kimliğine özenen toplumlar, maalesef, manevi varlıklarını koruyamadıkları gibi, ekonomik ve ticari alanda da sömürülmekten kurtulamamışlardır. Onun için biz Refah Partisi olarak diyoruz ki, dış güdümü reddeden şahsiyetli bir politikayla, Sovyet Rusya'da kendi çabalarıyla istikallerini elde etmiş olan İslam Cumhuriyetleriyle yakından ilgilenmemiz gerekmektedir... Bilindiği gibi, Litvanya, Letonya ve Estonya gibi Baltık Cumhuriyetlerini, Amerika ve Avrupa tanıdıktan hemen sonra Türkiye de tanımıştır. Ancak, Azerbaycan'ın tanınması, gecikmiş de olsa, Anavatan Partisi iktidarına nasip olmuştur. Bu vesileyle Anavatan Partisi Hükümetine tebriklerimizi sunarız. Yeni gelen hükümetten de diğer cumhuriyetlerin tanınmalarını bekliyoruz. Eğer yeni gelen hükümet de bu cumhuriyetleri tanıyacak olursa, elbette ki, onlara da tebriklerimizi ve teşekkürlerimizi sunarız. Gerçekten, Hükümet, hiçbir dış telkinin etkisi altında kalmadan şahsiyetli bir politika izlemek azim ve kararındaysa, istikallerini ilan eden Kırgızistan, Türkmenistan, Özbekistan, Tacikistan ve bunları takip eden Kafkas Cumhuriyetlerini de tanımalıdır; bu konuda net bir tavır ortaya koymalıdır. Kanaatimizce, bu cumhuriyetleri tanımak, karşılıklı sayısız yararlar sağlayacaktır. Zaten şu anda fiilen yok olan veya iyimser bir yorumla varlığı tartışılan Sovyet Rusya'nın böyle bir politik aksiyona karşı tavır alması söz konusu değildir. Ayrıca, hükümetin alacağı böyle bir karar, bu cumhuriyetlerin düzen ve istikrar içinde gelişmelerini sağlayacakları için, Sovyet Rusya açısından da güven verici olacaktır. Şüphesiz, demokratikleşme ve açıklık politikalarının revaçta olduğu bir devrede, Türkiye'nin kısır bir döngü içinde kalması düşünülemez. Türkiye, artık belirli tabuları aşmalı ve gelişen ve değişen dünyada yerini almalıdır, öyleyse, milli çıkarları neredeyse, o istikamette yeni politikalar oluşturabilmelidir. Siyasi, iktisadi ve kültürel münasebetlerde basiretli adımlar atılmalıdır.” (TBMMTD, 12 Aralık 1991: 581-583).

Türkiye'nin ekonomik ve ticari fayda konusunda da bölgeye yönelmesini söyleyen Zeki Ünal'ın konuşmasından Türk Cumhuriyetleri ile ilgili şu bilgilere de ulaşmak mümkündür:

“Bu cumhuriyetlerin, henüz istikallerini elde etmemiş olan Kazakistan'la beraber toplam yüzölçümleri 4 milyon kilometrekaredir; bu ise, Türkiye'nin beş katıdır; toplam nüfusları ise, yaklaşık 100 milyon civarındadır. Ayrıca, söz konusu cumhuriyetler, yeraltı ve yerüstü zenginlikleri itibariyle önemli bir potansiyele sahiptirler, örneğin, Sovyetler Birliği'nin kömür rezervinin yüzde 45'i, doğalgaz rezervinin yüzde 50'si, demir cevherinin yüzde 82'si, bakırın yüzde 76'sı, civanın yüzde 100'ü, kurşunun ve çinkonun yüzde 86'sı, uranyumun yüzde 60'ı, bizmutun yüzde 100'ü, nikelin yüzde 80'i, kromun yüzde 82'si, toryumun yüzde 100'ü, fosfor ve sülfürün yüzde 90'ı -henüz işletmeye açılmamış 80 petrol alanı dikkate alınacak olursa- petrolün yüzde 100'ü, bu cumhuriyetlerde bulunmaktadır. Aynı cumhuriyetlerin, Sovyetler Birliği'ndeki toplam tarımsal üretimdeki payları ise, pamukta yüzde 96, ipekte yüzde 70, pirinçte yüzde 80, meyvede yüzde 80'dir. Azerbaycan gibi, ağır sanayiini kurmuş, dünyanın sayılı petrol ve doğalgaz üreten cumhuriyeti de hesaba katılacak olursa, gerçekten önemli bir ekonomik ve ticari potansiyelle karşı karşıya bulunduğumuzu anlarız.” (TBMMTD, 12 Aralık 1991: 584).

Partilerden sonra önergedeki ilk imzanın sahibi olan Yozgat Milletvekili Alparslan Türkeş söz alarak önergenin SSCB'deki Türk Cumhuriyetleri ve özerk bölgelerdeki Türklere karşı Türkiye'nin ne yapmasına dair görüşülmesi temeline dayandığını, şimdiye kadar bu bölge ile ilgili dış politikanın yalnızca SSCB'ye dayandığından bu cumhuriyetlerle özerk bölgelerin idareleriyle diplomasinin olmadığını ama yaşanan gelişmeler nedeniyle bunların artık olmasının gerektiğini söylemiştir. BM istatistiklerine göre Çince, İngilizce, İspanyolca ve Arapçadan sonra en çok konuşulan dilin Türkçe olduğuna dikkat çeken Türkeş, “200 milyon insan Türkçe konuşuyor demek, 200 milyon Türk vardır demektir” demiş ve eklemiştir:

“Türk Cumhuriyetleriyle, Türkiye'nin dış münasebetleri, dış politikası ne olmalıdır; o cumhuriyetlerin jeopolitik özelliklerini dikkate alarak, sahip oldukları ekonomik imkanları, kaynakları dikkate alarak, sosyal yapılarını dikkate alarak ve Türk olmayan diğer birimlerin, Ermenistan gibi, Gürcistan gibi ve diğerlerinin de

durumlarını dikkate alarak, Türkiye'nin politikası ne olmalıdır diye, akılcı ve ilmi esaslara dayalı yeni bir siyasi plana ihtiyacımız vardır. Böyle, hazırlıksız, rasgele, ayaküstü tutumlarla bu dış politika düzenlenemez. Nitekim, son yıllarda hepimizi üzen bazı şeylerle karşılaştık. Bir gün baktık ki, bir devlet adamımız, Azeriler için 'Bunlar Şii'dir, bunlar bizden çok İran'a yakındır' deyiverdi. Ne kadar üzücü bir şey! Tabii, onları da çok üzdü, bizi de çok üzdü... Onun için, bunlar soy itibariyle, kültür itibariyle, din itibariyle bizimle aynı olan insanlarımızda, kardeşlerimizdir ve kendileri, bize karşı sevgi beslemektedirler, Türkiye'yi sevmektedirler, Türkiye'den önderlik beklemektedirler. Binaenaleyh, onların bu özelliklerini de dikkate alarak ve Türk olmayan diğer cumhuriyetleri tanımamızın da bunlar üzerinde ne gibi etkileri olacağını dikkate alarak, yeni, ilmi esaslara dayalı bir politika planlaması yapmaya ihtiyaç vardır." (TBMMTD, 12 Aralık 1991: 585-586).

Ermenistan'ın tanınması hususunda Azerbaycan'ın ve öteki Türk Cumhuriyetlerinin menfaatlerini önceleyerek hareket edilmesi gerektiğini belirten Türkeş, bu cumhuriyetlerin Türkiye'nin alfabesine beş sesli harf daha ekleyerek bir alfabe çalışması yaptıklarını, buna karşın bazı komşu İslam ülkelerinin Arap alfabesine geçmeleri için telkinlerde bulunduklarını da söylemiş ve Gaspıralı İsmail Bey'in "dilde, fikirde, işte birlik" ilkesine atıfta bulunmuştur (TBMMTD, 12 Aralık 1991: 586-587).

Alparslan Türkeş ve arkadaşlarının önergesinin kabul görmesi üzerine 17 Aralık 1991 tarihli TBMM oturumunda konuya dair genel görüşmeye başlanmış ve ilk sözü Türkeş almıştır. "*Yurtta barış, cihanda barış*" ilkesi ve "*iyi komşuluk*" politikası kapsamında dış siyasetini şekillendiren Türkiye'nin SSCB'de gelişen şartlardan dolayı bazı değişiklikler yapması gerektiğini, Perestroyka ve Glasnost nedeniyle SSCB tehdidinden kurtulan Batı'nın NATO'da da farklılığa gideceğinden Türkiye'nin hafifleyeceğini söylemiş ve bundan istifade ederek Müslüman Türk devletleri ile bağını kuvvetlendirmesi gerektiğini vurgulamıştır. Hazar Denizi'nin batısı ve doğusu olarak bölgedeki Türk Cumhuriyet ve özerk bölgeleri ikiye ayıran Alparslan Türkeş, Türkiye'yle geçmişten beri güçlü bağları olan ve kimi zaman Kırım gibi Osmanlı Devleti'nin de sınırları içinde kalan batıda yer alanlardan ayrı doğudakileri de "*Türkmenistan, Özbekistan, Kırgızistan ve Kazakistan ile Başkurt Muhtar ve Kazan Tatar Bölgeleri*" olarak saymıştır. Ayrıca daha doğu ve kuzeydoğudaki *Çuvaşlar, Saha Türkleri* gibi küçük nüfuslu muhtar Türk bölgelerini de söyleyerek dikkati bağımsızlıklarını ilan eden Müslüman Türk Cumhuriyetlerine çekmiştir. Batı'da farklı birliklerin oluşturulmasının düşünüldüğü süreçte Türkiye'nin de "*yurtta sulh, cihanda sulh*" çerçevesinde bu cumhuriyetlerle "*Karadeniz Refah ve işbirliği Bölgesi*" gibi oluşumlar için harekete geçebileceğini belirten Türkeş, bundan dolayı yapılan "Turan İmparatorluğu kurulacak" şeklindeki propagandalardan etkilenilmemesini istemiştir. Devletlerin diğer devlet ve toplumlarla iyi ilişki kurabilmek adına kültür ve ideoloji ihracı yaptığı bir dünyada SSCB'deki bu cumhuriyetlerle ve özerk bölgelerle zaten var olan kültürel birlikteliğin iyi değerlendirilmesini vurgulayan Türkeş, Gagavuzlar, Saha ve Yakut Türkleri hariç diğerleriyle

dini birlik de olduğunun altını çizmiştir. Hammadde kaynakları ve ekonomik kıymetleri nedeniyle ABD ve başta Almanya olmak üzere Avrupa'nın, ayrıca İran ve Suudi Arabistan'ın bölgeye göz diktiğini söyleyen Türkeş'e göre son iki ülke din, mezhep ve ideoloji yoluyla yakınlaşmaya ve Türkiye'den uzaklaştırmaya çalışmaktadır (TBMMTD, 17 Aralık 1991: 610-612). Bundan ayrı buraların zenginliğinden kolayca vazgeçmeyecek olan SSCB ile, yeni ayrılan Slav ülkelerle ve bölgedeki Türk olmayan cumhuriyetlerle ilişkilere de dikkat etmek gerekmektedir diyen Türkeş'in Ermenistan'la ilgili fikirleri ise şöyledir:

“Bilindiği gibi, Ermenistan Cumhuriyeti'yle sınırdaşız; fakat, Ermeniler, devamlı Türk düşmanlığına dayanan bir politika içindedirler. Türkiye'ye karşı da düşmanlık politikası güdülmüştür; fakat, bizden daha fazla, Azerbaycan'a karşı düşmanca bir politika takip etmektedirler. Bilhassa Karabağ meselesi, sömürgecilerin de ustaca kurcalamaları dolayısıyla, Azerbaycan Türkleriyle Ermeniler arasında her gün çatışmalar meydana getirmektedir. Bugün Ermenistan, gerek Azerbaycan, gerekse Türkiye tarafından çevrili durumdadır ve ekonomik yönden büyük sıkıntı içindedir. Bu sıkıntıdan kurtulmak için, Türkiye ile münasebetlerini yumuşatma çabası içindedir. Bilhassa, ‘siyasi münasebetleri geliştirmeden çok, ‘evvela ticari ve ekonomik münasebetlerimizi geliştirelim; bunun neticesinde siyasi münasebetler de gelişir’ şeklinde, bize teklifler ileri sürmektedirler. Çünkü, çok sıkıntılıdır; ama, biz Türkiye Cumhuriyeti olarak Azerbaycan Cumhuriyeti'yle kuracağımız siyasi münasebetlerimizi planlarken, Ermenistan'ın ve Gürcistan'ın durumlarını göz önünde bulundurmak zorundayız ve Ermenistan'ın Azerbaycan'a karşı da düşmanca politikalardan vazgeçip, dostluk ve barış politikasına dönmesini istemeliyiz. Ancak böyle bir gelişmeyle Ermenistan'ı tanımak, dış politikamızda menfaatinize uygun olabilir.” (TBMMTD, 17 Aralık 1991: 612).

Alparslan Türkeş'in ardından DYP adına Ankara Milletvekili Baki Tuğ kürsüye gelmiş ve 16 Aralık'ta Bakanlar Kurulu'nun SSCB'deki cumhuriyetlerin bağımsızlıklarını tanıma kararı aldıklarını söyleyerek teşekkür etmiştir. SSCB'de yaşananların en çok “*Balkanlar, Avrupa, Sovyet Rusya ve Ortadoğu arasında anahtar bir ülke*” konumundaki Türkiye'yi etkilediğini, dolayısıyla buradaki cumhuriyetler ile ilgilenmek zorunluluğunun olduğunu belirten Tuğ mevcut “*tarih, kültür ve gönül birliği*” nedeniyle de zaten böyle olması gerektiğini söylemiştir. Bunun “ırkçılık” olarak değerlendirilmemesini ifade eden Tuğ'a göre Türkiye'nin menfaatleri de bölgeyle ilgilenmeyi gerektirmektedir. ABD ve İngiltere'nin SSCB'nin çökeceğini düşünerek buna dair tedbirlerini çok önceden aldığı halde Türkiye'nin böyle bir plana gitmediğini, olayların yaşanması sürecinde hemen politika üretmeye çalıştığını söylemiş ve bunun doğru olmadığını ekleyerek iyi ilişkiler kurma gibi tedbirlere başvurulmasını gerekli görmüştür. Dış Türkler Bakanlığı kurulabileceğini düşünen Tuğ, tedbirler noktasında eğitim ve öğretim desteğinin sağlanması, kültürel bağların güçlendirilmesi, ekonomik ve ticari ilişkilerin kurulması gibi maddeleri sıralayarak iş insanlarına da çok görev düştüğünü belirtmiş, 74 senedir devletçi sistemle yönetilen ve özgür düşünme yetisini yitiren buradaki insanlara yardımcı olunmasını istemiştir (TBMMTD, 17 Aralık 1991: 614-615). Tuğ'un ardından kürsüye gelen ve SHP adına uzun bir konuşma yapan Ali Dinçer “*Büyük olduğunuz halde, büyüklüğünüzün hakkını verip büyük oynamazsanız,*

büyük olamazsınız. Türkiye büyüktür, büyük oynamalıdır” şeklinde diplomatik duruşun nasıl olması gerektiğini vurgulayıp buna dair açıklamalarda bulunmuş, komşu Ermenistan ile kardeş Azerbaycan arasındaki sorunları halletme görevinin de Türkiye’ye düştüğünü söylemiştir. Alfabe birliği konusuna da değinen Dinçer, matbaaların kurulması, kitapların basılması, radyo ve TV yayınlarının yapılması, sinema filmleriyle tiyatro oyunlarının hazırlanması, akademik düzeyde paylaşımlara gidilmesi, eğitim kurumlarına öğrenci kabulünün sağlanması gerektiğini ifade etmiştir. (TBMMTD, 17 Aralık 1991: 616, 620).

17 Aralık’ta söz alan bir diğer siyasi ise RP adına söz alan Karaman Milletvekili Zeki Ünal’dır. Müslüman altı cumhuriyetten Tacikistan’ın Fars; diğerlerinin Türk kökenli olduğunu, bunlardan Azerbaycan Cumhuriyeti’nin geç de olsa ANAP Hükümeti tarafından tanındığını ve yeni hükümetin de “Amerika’dan gelen sinyal ile de olsa” 16 Aralık’ta diğerlerini tanımaya karar verdiğini söyleyen Ünal böylesi gelişmeleri RP’nin desteklediğini belirtmiştir (TBMMTD, 17 Aralık 1991: 623). Ünal’ın konuşmasından bölgeyle ilgili şu bilgileri öğrenebilmek mümkündür:

“Sovyetler Birliği’nin esas ve uzun adı ise, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği’dir. İşte bu birlik, dağılma sürecine girmiş ve bağımlı bütün cumhuriyetler bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Ayrıca, bu cumhuriyetlere bağlı 20 muhtar (otonom) cumhuriyet ile 18 muhtar bölge bulunmaktadır. Bugün; Boris Yeltsin’in başında bulunduğu Rusya Federasyonu, Sovyetler Birliği’nin, 17 milyon kilometrekare sahası ve 150 milyonluk nüfusu ile en büyük cumhuriyettir. Ondan sonra saha olarak 2,7 milyon kilometrekare ile Kazakistan, nüfus olarak da 52 milyon nüfusu ile Ukrayna Cumhuriyeti gelir. Ondan sonraki cumhuriyetlerin adları ise şöyledir: Beyaz Rusya, Özbekistan, Gürcistan, Azerbaycan, Litvanya, Moldavya, Letonya, Kırgızistan, Tacikistan, Ermenistan, Türkmenistan ve Estonya. Bu 15 cumhuriyetin toplam alanı 22,4 milyon kilometrekaredir. Altı adet Müslüman cumhuriyetin; yani, Azerbaycan, Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan ve Türkmenistan’ın toplam sahaları ise 4 milyon kilometrekaredir ki Türkiye’nin tam 5 katı etmektedir. Yaklaşık 5 milyon kilometrekare sahayı kaplayan ve toplam nüfusları 20 milyon olan muhtar cumhuriyetlerin adları ise şöyledir: Başkır, Buryat, Dağıstan, Kabardin-Balkar, Kalmık, Karelian, Komi, Mari, Mordivan, Kuzey Ossetian, Tatar, Udmurt, Çeçen Ingus, Çuvaş, Yakut; bunlar, Rusya Federatif Sosyalist Cumhuriyeti’ne bağlı olanlardır. Diğer muhtar cumhuriyetlerden Kara Kalpak Özbekistan’a, Abaza ve Acar Gürcistan’a, Nahçıvan ise Azerbaycan’a bağlıdır. Amerika Birleşik Devletleri’nin 9 milyon kilometrekare tutan sahası dikkate alındığında, Sovyet Rusya’nın, 22,4 milyon kilometrekare sahasıyla çok büyük bir ülke olduğu görülecektir. Aynı zamanda, bağımsızlıklarına kavuşmuş 6 İslam cumhuriyetinin, 4 milyon kilometrekare büyüklüğüyle, küçümsenmeyecek bir alana yayıldığı da anlaşılmaktadır.” (TBMMTD, 17 Aralık 1991: 625).

Zeki Ünal, cumhuriyetlerin Kiril’den Latin Alfabesine geçmeleri konusunda ise partisinin farklı düşündüğünü, Arap alfabesine geçerek İslam devletleriyle birlik olmalarının daha mantıklı olduğunu söylemiştir. Türkiye’nin bu cumhuriyetlerle İslam dünyası arasında iletişim kurulmasına liderlik yapmasını isteyen Ünal, İslam Konferansı Teşkilatı’na üyeliklerinin de sağlanmasını, teşkilatın altıncı zirve toplantısına Pakistan ile İran’ın çabasıyla “müşahit” olarak katıldıklarını, bu noktada Türkiye’nin aktif olması gerektiğini söylemiştir. (TBMMTD, 17 Aralık 1991: 626-627). ANAP adına konuşan Ankara Milletvekili Mehmet

Vehbi Dinçerler ise Cumhurbaşkanı Turgut Özal ile ANAP Genel Başkanı Mesut Yılmaz'ın konuşmalarından yola çıkarak Türk Cumhuriyetleri ile o ana değin yapılanları özetlemiş, kısa süre önce parti grubunun Azerbaycan Milletvekili Seviye Genceliyova'yı dinlediğini belirterek vekilin şu sözlerini aktarmıştır:

“Şimdi bize bu anda bir manevi kuvvet gereklidir. Elimizi uzatıp bir dost eli tutmak istiyoruz. Bu dost elinin bizi çekip, çıkarmasını istiyoruz. Bilirsiniz ki Azerbaycan hep böyle zayıf kalmayacak. O kadar zengin kaynakları var ki, eğer onun özgürlüğü olsa, Fransa gibi bir cumhuriyet olur. Bize yardımlar o kadar gereklidir ki, Ermenilerin, tırnağına, dişine kadar silahlanmış teröristleri karşısında, Azerbaycan'ın durması çok zordur, çok çetindir. Bizde bir atalar sözü var; ‘Umulan yerden küsülür’. Bizim umduğumuz ise Türk dünyasıdır. Biz, Türkiye Cumhuriyeti'ni özgür dünyada yegane numune olarak gördük... Şu anda Azerbaycan'da dükkânlar boştur, önümüz kıştır, insanların ekmek bulma problemleri bile ortaya çıkabilir. Bütün bu problemlerle yüz yüze gelen Azerbaycan, bütün kuvvetini toplayıp, ‘olum ya da ölüm’ noktasına gelmiştir. Ermeniler Taşnak Partisi programında yer alan, Büyük Ermenistan İmparatorluğu hayalini hayata geçirmek için, Karabağ Bölgesini Ermenistan'la birleştirmeye el atmışlardır. (TBMMTD, 17 Aralık 1991: 630).

Azerbaycan'ın Türkiye'ye bakış açısına dikkat çeken Dinçerler, Arap ya da Kiril değil, Latin Alfabesine geçilmesi gerektiğini, İran Dışişleri Bakanı Velayeti'nin cumhuriyetleri tek tek gezdiği bu dönemde Türkiye'nin de aktif olmasını söylemiştir. “*Her alanda öğretmen, üniversite öğretim görevlisi, araştırmacı göndermek; edebiyat, kültür ve tarih kurullarımızı ve derneklerimizi idari ve mali yönden destekleyerek müessir işbirliği yapmalarını sağlamak, önde gelen hedefler arasında olmalıdır*” diyen Dinçerler, ticari noktada ithalat ve ihracatın kolaylaştırılmasını, Karadeniz Ekonomik İşbirliği Anlaşması'nın hayata geçirilmesini, “*petrol boru hattı, gaz boru hattı, petrol araması ve üretimi, sanayi tesisi kurulması, hava ulaştırma projeleri gibi ortak yatırım ve ticaret projeleri geliştirilmesi*” gerektiğini dile getirmiştir. Ortak dil, din, sanat, tarih alanında eski eserlerin tamir ve bakımının yapılmasını, restorasyonların gerçekleştirilmesini, en azından İran kitabeveleri kadar kitabevi sayısının çoğaltılmasını, basılı eser, ses ve video kaydı gönderilmesini, dini eser konusunda Diyanet İşleri Başkanlığı'na vazife verilmesini önermiştir (TBMMTD, 17 Aralık 1991: 631-632). Devlet Bakanı Manisa Milletvekili Akın Gönen de konuşmasında Orta Asya ülkeleri ve Azerbaycan'a yapılacak uygulamalarda eğitim ve insan olacaktır demiştir. Sistemli bir program oluşturarak birçok gencin burslardan faydalanacağını ve eğitimde yapılacak yenilikler ile gençlere daha faydalı bir ortamın oluşturulacağını belirtmiştir. Ankara Milletvekili Halil Şıvgın da konuşmasında Sağlık Bakanlığı döneminde Azerbaycan, Türkmenistan, Özbekistan ve Kazakistan'a gittiğini ve gittiği bu ülkelerde anlaşmalar ve iş birlikleri ile hekim alış verişi yaptığını söylemiştir (TBMMTD, 17 Aralık 1991: 636-638).

18 Aralık 1991'de DYP ve SHP Grupları adına Grup Başkanvekilleri Zonguldak Milletvekili Güneş Müftüoğlu, İçel Milletvekili Aydın Güven Gürkan, Adana Milletvekili Bekir Sami Daçe ve Şırnak Milletvekili Mahmut Alınak'ın, dış politika ile ilgili genel

görüşme açılmasına yönelik talebi üzerine söz alan milletvekillerinden ANAP Bitlis Milletvekili Kamran İnan, ilk olarak Azerbaycan'ın ve sonrasında da diğer cumhuriyetlerin bağımsızlığının tanınmasının memnuniyet verici olduğunu, Batılı ülkelere böylece en iyi cevabın verildiğini, ancak biraz daha cesur olunması gerektiğini söylemiştir (TBMMTD, 18 Aralık 1991: 70). 24 Aralık 1991'de ise TBMM Başkanı Hüsamettin Cindoruk tarafından 29 Aralık'ta yapılacak *“Azerbaycan'ın bağımsızlığı hakkında referandumu izlemek üzere Azerbaycan Yüksek Sovyeti tarafından TBMM'den bir heyetin gözlemci olarak davetine ilişkin Başkanlık tezkeresi”* gündeme sunulmuş ve yapılan oylamayla heyetin gönderilmesi kabul edilmiştir (TBMMTD, 24 Aralık 1991: 128).

DYP ile SHP Gruplarının verdiği önerge bağlamında 25 Aralık 1991'de kürsüye gelen SHP İstanbul Milletvekili İsmail Cem konuşmasında, Ermeniler ve Azerbaycan ile oluşturduğumuz ilişkilere önem verilmesi gerektiğini, ilerideki dönemde Eski Sovyetleri oluşturan cumhuriyetler arasında önemli sıkıntılar çıkacağını ki Azerbaycan ve Ermenistan arasında bunun başladığını söyleyerek bu olayı belki bir ölçüde yumuşatmanın Türkiye'nin kendisi için mühim bir koz olabileceğini belirtmiştir (TBMMTD, 25 Aralık 1991: 247). RP adına konuşan Konya Milletvekili Necmettin Erbakan ise Sovyetler'deki Azerbaycan, Türkmenistan, Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan, Kazakistan ile Çeçenler, Dağıstan, Kazan, Başkırtlar toplamında 115 milyon Müslüman vatandaşın olduğunu söyleyerek bu devlet ve topluluklarla en yakın ilişkilerin kurulmasının gerektiğini belirtmiştir. Konuşmasının özeti mahiyetinde Erbakan'ın şunları söylediği görülmektedir:

“Balkanlar'da 8 tane topluluk 15-20 milyon; Rusya'da 10 tane topluluk, 115 milyon; Çin ve Doğu Türkistan'da 80 milyon, KKTC'de 160 bin, Türkiye'de 60 milyon olmak üzere toplam 280 milyon Müslüman. Kim sahip olacak bunlara? İşte bu Meclis sahip olacak. Ondan dolayı, geliniz, dış politikamızı buna göre ayarlayalım” (TBMMTD, 25 Aralık 1991: 260).

ANAP Bitlis Milletvekili Kamran İnan ise Azerbaycan ve diğer devletlerin bağımsızlığının tanınmasının sevindirici olmakla beraber yeterli olmadığını, bunun devamının getirilmesini söyleyerek diplomatik ilişkilerinin başlayıp geliştirilmesi gerektiğini vurgulamıştır (TBMMTD, 25 Aralık 1991: 272). Dışişleri Bakanı Gaziantep Milletvekili Hikmet Çetin de konuşmasında, Azerbaycan'ın İslam Konferansı'na tam üye olarak dahil olmasından dolayı duyulan memnuniyetten bahsederek Türkiye'nin tam destek verdiğini, bunun Orta Asya'daki diğer Cumhuriyetlerin konferansa katılımlarının önünü açacağını söylemiştir (TBMMTD, 25 Aralık 1991: 287). Zonguldak Milletvekili Bülent Ecevit'in konuşmasının Azerbaycan'ı da ilgilendiren kısmı ise şöyledir:

“...Bu hızlı değişim sürecinde Sovyetler Birliği’nin özgürlüğe ve bağımsızlığa yeni kavuşan Türk ve Müslüman ağırlıklı cumhuriyetleriyle ilişkilerimiz de ivme kazanmıştır; fakat bu ilişkilerde görüşmelere yardımcı olacak çevirmenler yetiştirilmesi, değişik Türkçe lehçelerinde uzmanlaşmış çevirmenler yetiştirilmesi bile ihmal edilmiştir. Belli ki, Türkiye, bu gelişmelere bilgisiz ve hazırlıksız yakalanmıştır. Bunun en acı kanıtlarından biri, Azerbaycan’da olaylar ilk patladığı sırada Amerika Birleşik Devletleri’nde bulunan Sayın Cumhurbaşkanının vermiş olduğu son derece de talihsiz demektir. Oysa, Demokratik Sol Parti olarak biz, daha bundan dört yıl önce, dünyadaki bu değişimleri önceden sezerek, teşhis ederek ve Türklüğün dünyada büyük önem kazanacağını, o arada Türkiye’ye yeni göç dalgaları geleceğini tahmin ederek, 1987 seçim bildirgemize bu konu ile ilgili ayrı bir bölüm koyma gereğini duymuştuk ve Türkiye’nin, başka ülkelerdeki Türklerle ilgilenmek üzere bir bakanlık oluşturması gereğini savunmştuk. Bu konudaki hazırlıklar ihmal edildiği için, Türkiye, dünyadaki yeni değişimi kendi lehine ve başka ülkelerdeki Türkler lehine değerlendirme bakımından biraz geç kalmıştır. Yani Hükümetin bu gecikmeyi süratle giderici adımlar atmasını diliyorum. Bu arada belirtiyim ki, Dışışleri Bakanlığı’nda değerli bir araştırmacı diplomat olan Bilal Şimşir’in başkanlığında ve bu konu ile eşgüdümü sağlayacak özel bir birimin kurulması çok yerindedir. Ayrıca, Sayın Kültür Bakanı da kültür ilişkilerini geliştirmek üzere bugünlerde Türkistan’a gitmiştir. Bunlar sevindirici gelişmelerdir, özellikle benim açımdan sevindirici gelişmelerdir. Çünkü ben, son yıllarda, ‘başka ülkelerdeki Türklerle önem vermemiz zamanının geldiğini’ belirttikçe, bugünkü koalisyon ortakları arasında bulunan Sosyaldemokrat Halkçı Parti’nin bazı sözcüleri, beni ırkçılarla, Turancılıkla, şovenlikle suçlamışlardı, ama çok şükür, iktidara gelince, kendileri de devlet olarak, millet olarak bu ilgiyi göstermemiz gerektiğini kavramış bulunuyorlar. Bunu da şükranla karşılıyorum.” (TBMMTD, 25 Aralık 1991: 293).

Eski Sovyetler Birliği’nden ayrılan Müslüman Türk Cumhuriyetler ile “*süratle, yakın, işlevsel ilişki*” kurulmasının gerekliliğine dikkat çeken Ecevit, bu olmadığı takdirde oluşacak boşluğu dolduracak başka devletlerin olacağını da belirtmiştir (TBMMTD, 25 Aralık 1991: 296). Ecevit’in ardından kürsüye gelen İstanbul Milletvekili Mehmet Cavit Kavak ise konuşmasında, mevcut koalisyon hükümetinin dış politikalarındaki devamlılığın memnuniyet verici olduğunu söyleyerek verdiği örnekler arasına “*Azerbaycan’dan sonra, bağımsızlığını ilan eden tüm cumhuriyetlerin tanınması, bu cumhuriyetlerin tümünde başkonsolosluk açma kararı alınmasını*” yerleştirmiştir (TBMMTD, 25 Aralık 1991: 303).

TBMM’nin 7 Ocak 1992 tarihli oturumunda ANAP Ankara Milletvekili Mehmet Emin Budak, Kültür Bakanı’nın başkanlığında düzenlenen Türkmenistan gezisiyle ilgili izlenimlerine değindiği konuşmasında Stalin zamanında Türkistan’daki Türkleri altıya böldüklerini ve bunların şimdi bağımsızlıklarını kazandıklarını anlatarak Avrupa’da birlik oluşturulmaya çalışılırken ve ABD varken 21’nci asırda “*Birleşik Türk Devletleri*” yapılanmasına gidilmesine dair beklentisinden bahsetmiştir. Altı ay önce Azerbaycan’da olduğunu söyleyen Budak, o dönemde 1 dolar 20 ruble iken, şimdi 1 doların 100 ruble olduğunu, yani doların beş katına çıktığını söylemiştir. Dışışleri Bakanlığı’nın bir an önce uzmanlarıyla Türk bölgelerine gidip İran, Suudi Arabistan, İngiltere, Almanya ve ABD’ye Türkiye’nin mevcudiyetini göstermesinin gerektiğini belirten Budak ayrıca kısa süre içinde oradaki insanlara alfabelerin dağıtılmasını, böylece Türkiye Türkçesini bölgeye götürerek Türkiye’nin bu milletlerin lideri olduğunun hissettirilmesini ifade etmiştir. Budak’a göre bölgeye gönderilmesi gereken 6 milyon alfabe kitabı ile tahminen Azerbaycan’da iki ay,

Türkmenistan’da altı ay, Kazakistan’da dört ayda Türkçe öğrenilecekti. Budak, din konusunda da Azerbaycan için hazırlanan Kiril Alfabeli İslam İlmihalinin aynısının Türkmenistan için de hazırlanmasını önermiştir ki bu durum İran ve Suudi Arabistan tesirinden korumak için şart görülmüştür (TBMMTD, 7 Ocak 1992: 422-425).

Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin’in Budak’ın söylediklerine karşı cevabında, daha önceki hükümet döneminde, Türkiye’nin üç Baltık ülkesi ile Azerbaycan’ı tanıdığını, şu andaki hükümetin de eski Sovyetlerden bağımsızlığını kazanan tüm ülkeleri tanıma kararı verdiğini anlatarak bu bölgelere başkonsolosluk açma kararı verilmekle beraber hızlı gelişmeler karşısında bu kararın değişikliğe uğradığını ve cumhuriyetlerin sekizindeki başkonsoloslukların direkt olarak büyükelçilik yapılacağını söylemiştir. Diktatörlükten demokrasiye geçen bu cumhuriyetlerin çok fazla eksiğinin olduğundan bahisle gelecek sene itibariyle burs verilerek öğrencilerin Türkiye’ye getirileceğini, karşılıklı uzman ve akademisyen değişimi yapılacağını, THY sayesinde ulaşım imkanlarının arttırılacağını, gıda, teknik eleman ve ilaç gibi talepler nedeniyle bütçeye eklemeler yapılacağını ve Dışişleri Bakanlığı’na bağlı teknik ve ekonomik işbirliği teşkilatının oluşturulacağını belirtmiştir (TBMMTD, 7 Ocak 1992: 425-426). Hikmet Çetin’in 22 Ocak 1992’deki konuşmasında ise Rusya Federasyonu’na gerçekleştirdiği ziyaret üzerinde durduğu görülmektedir ki konu kapsamında söyledikleri, Azerbaycan’da daha önce var olan başkonsolosluğun büyükelçiliğe dönüştürüldüğü, böylece Azerbaycan’da ilk büyükelçiliği açan ülkenin Türkiye olduğu ve Azerbaycan’da ilk göreve başlayacak büyükelçinin de Türkiye büyükelçisi olacağı yönündedir. Türk Cumhuriyetleri ile gelişen ilişkiler çerçevesinde ülkelerin cumhurbaşkanlarının Türkiye’ye gelmeye başladıklarını ve 23 Ocak’ta da Özal’ın davetiyle Azerbaycan Cumhurbaşkanı Muttalibov’un geleceğini söylemiştir. Moskova’dayken Türkiye Büyükelçiliğinde Orta Asya Cumhuriyetleri ile Azerbaycan’ın Moskova temsilcileriyle görüştiklerini, kısa süre içinde Prag’da düzenlenecek AGİK toplantısı esnasında üyelikleri hususunda konuştuklarını anlatmıştır (TBMMTD, 22 Ocak 1992: 83-85).

Hikmet Çetin’in 4 Şubat’taki konuşmasında ise, Eski Sovyetlerin yeni cumhuriyetleri ile diplomatik teması sürdürdüklerini; Moskova’dan Prag’a AGİK Bakanlar Konseyi Toplantısı için Tacikistan, Özbekistan, Kırgızistan ve Azerbaycan Dışişleri Bakanları ile birlikte gidildiğini, burada eşit bir şekilde tüm cumhuriyetlerin teşkilata alınmasına dair konuşmalar yaptıklarını, neticede Gürcistan hariç diğer cumhuriyetlerin üyeliğinin gerçekleştiğini anlatmıştır. Gürcistan’ın üye yapılmama sebebini ise ülkedeki karışıklıklardan dolayı başvuru yapmamaları ve Prag’a temsilci göndermemeleri olarak açıklayan Çetin,

Türkiye Dışışleri Bakanlığı'nın çabalarıyla cumhuriyetlerin üye olduğu AGİK'in bu sayede coğrafi sınırlarını genişlettiğini de söylemiştir. Bir nevi yeni bir BM olabilecek boyuta ulaşan AGİK'in Prag toplantısında Azerbaycan ve Ermenistan'ın girişimleriyle kısa süre içinde Karabağ'a gözlemci heyet gönderilmesine karar verildiğini de eklemiştir. Hikmet Çetin konuşmasında başbakanın Davos'taki zirvede dünyanın ve Avrupa'nın Asya'ya, Orta Doğu'ya, Kafkasya'ya açılan kapısı olduğunu vurgulayarak Türkiye'nin önemine vurgu yaptığını söyleyerek yine Davos'ta son gün Kazakistan Devlet Başkanı Nazarbayev, Özbekistan Devlet Başkanı Kerimov ve Azerbaycan Devlet Başkanı Muttalibov ile kahvaltıda buluşulup siyasi konular anlamında toplantı gerçekleştiğini belirtmiştir (TBMMTD, 4 Şubat 1992: 243, 245). Dışışleri Bakanının konuşmasında 2-3 Şubat'ta İstanbul'da yapılan Karadeniz Ekonomik İşbirliği Toplantısı hakkında da bilgi verilmiş; önceden SSCB'nin katılımıyla yapılan toplantıların yaşanan gelişmeler sonrasında nasıl şekilleneceğine dair görüşmelerin yapıldığına değinilmiştir. Bu kapsamda Türkiye'nin ev sahipliğinde “Azerbaycan, Bulgaristan, Ermenistan, Rusya, Ukrayna, Gürcistan, Moldavya ve Romanya” temsilcilerinin katılım sağladığı toplantıda son şeklini alan deklarasyonun 20 Haziran-10 Temmuz arasında bir tarihte imza edilmesine karar verilmiştir (TBMMTD, 4 Şubat 1992: 246).

TBMM'nin 11 Şubat 1992 tarihli oturumuna bakıldığında Giresun Milletvekili Rasim Zaimoğlu'nun 6 Şubat'ta TBMM Başkanlığına gönderilen” Azerbaycan'dan doğal gaz satın almak için bir çalışma yapılıp yapılmadığına ilişkin Başbakandan sözlü soru önergesi talebi ile karşılaşmaktadır (TBMMTD, 11 Şubat 1992: 480). Bundan ayrı İstanbul Milletvekili Bülent Akarcalı'nın gündem dışı konuşmasında Avrupa Konseyi'ndeki gelişmelerden bahsederken şunları söylemiştir:

“Arnavutluk temsilcisi konuştu, adı İslami; Bulgaristan'ı temsil eden milletvekillerinden biri, Yusuf Ünal. Azerbaycan temsilcisi arkadaşla tanışmamız, orada ayrı bir mutluluk oldu. Moldavya temsilcisi, sözlerinde kök Oğuzlardan bahsetmek durumunda idi. Kıbrıs Türk kesimini temsil eden milletvekili arkadaşlarımız da orada idi; Batı Trakya'da hakkını arayan soydaşlarımız da orada idi. Başka bir deyişle, genişleyen Avrupa'da, Türklük dünyası, temsilcilerini daha kapsamlı bir şekilde gönderebilme, ortaya çıkarabilme durumunda oluyor. Bunları şu açıdan belirtmek istiyorum: Avrupa Konseyi'nin kendi yapısına uygun olarak sahip çıktığı bu olaylara, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin daha da sahip çıkmasına hepimizin inancının tam olduğunu da burada vurgulamak istiyorum.” (TBMMTD, 11 Şubat 1992: 495).

Bülent Akarcalı konuşmasının devamında, Bağımsız Türk Cumhuriyetlerinde yaşayan ve sayıları azımsanmayacak kadar çok olan Alman kökenli insanlara değinmiştir. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Stalin'in zulmünden Türk Cumhuriyetlerine kaçan ve bugün Kazakistan ile Azerbaycan'da milyonlara ulaşan sayıdaki bu Almanların Almanya tarafından da gözetildiğini, Türkiye'nin de Türk Cumhuriyetlerinin Avrupa'daki menfaatleri bağlamında

Almanya ile temasa geçebileceğini söylemiştir. Akarcalı, son olarak Ermenistan ile olan durumundan dolayı haklı olmasına karşın Avrupa ülkeleri tarafından olumsuz bir izlenime sahip olan Azerbaycan'ın tek başına bu bölgede yaşananları Batıya aktaramaması, haberleri yayınlama gücüne sahip olmaması ve Avrupa ülkeleri tarafından tanınmadığı için pasaportla Batı'ya geçememesi nedenleriyle Türkiye'nin gelişmeleri Batı ülkelerine aktarma görevini üstlenmesini istemiştir (TBMMTD, 11 Şubat 1992: 497). 12 Şubat 1992'de ise İstanbul Milletvekili Engin Güner, Strazburg'da düzenlenen Avrupa Konseyi Parlamenter Meclisi'nin toplantıları hakkında bilgi verirken Türkiye'nin yıllar boyunca yalnızlık çektiği Avrupa Konseyi'nde bu kez farklı bir durumun yaşandığını dile getirmiştir. Bulgaristan ve Romanya'dan ayrı SSCB'den ayrılan Azerbaycan ve Ermenistan'ın da konseye katılma başvurusunda destek bulabilmek adına Türkiye'ye gereksinim duymaları nedeniyle Türkiye'nin öneminin arttığını söylemiş ve bu fırsatın iyi şekilde değerlendirilmesini istemiştir (TBMMTD, 12 Şubat 1992: 538).

19 Şubat 1992'de TBMM'de Başbakan Süleyman Demirel'in George Bush'un daveti üzerine 10-15 Şubat arasında ABD'ye gerçekleştirdiği resmi ziyaretle alakalı gündem dışı konuşması dinlenmiştir. Demirel bu konuşmasında görüşülen konularla ilgili bilgiler vermiş ve SSCB'nin çöküşüyle yaşanan gelişmeler, BDT'yi oluşturan yeni cumhuriyetlerin, bilhassa Türk Cumhuriyetlerinin uluslararası arenada siyasal ve ekonomik bütünleşme sağlamaları açısından karşılaştıkları güçlükler, Türkiye ile ABD'nin yapabileceği işbirliği, Azerbaycan-Ermenistan çatışmasının barış yoluyla halledilmesi adına dengeli ve tarafsız durulması noktasında görüşüldüğünü anlatmıştır. Görüşmelerin önemini Demirel şöyle izah etmiştir:

“Burada, Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki ihtilafın, bizim bölgemizde, dikkat edilmezse, çok zor birtakım durumlar hâsıl edebileceği ve Ortadoğu'da yeni bir İsrail'in meydana gelebileceği vurgulanmıştır. Şayet, Ermenistan, Amerika'daki seçim dolayısıyla, etnik birtakım grupların baskısıyla veya başka sebeplerle Amerika'dan veya bilinen sebeplerle, Avrupa'dan şu veya bu şekilde yüz bulursa veya şu veya bu şekilde destek bulursa, uzlaşmaz bir tavır takınırsa, bir Azerbaycan-Ermenistan sıcak ihtilafı kaçınılmaz hale gelir; yani savaş meydana gelir. Bunun ise, Türkiye dahil bütün Türki Cumhuriyetlerin hepsini çok rahatsız edeceğini herkes bilmelidir. Onun içindir ki, Ermenistan'la, Azerbaycan'la dünya temas halinde bulunurken, eşit mesafeyi muhafaza etmelidir. Türkiye, Ermenistan'la, Azerbaycan'la olan münasebetlerinde fevkalade dikkatlidir ve Türkiye, bu iki komşu ülke arasında bir ihtilaf çıkmamasında yardımcı ve yararlı olmak kanaatindedir. Bu itibarla da yardımcı ve yararlı olabilecek şekilde itibarını korumaya çalışıyor. Binaenaleyh, bu gezinin en önemli taraflarından birisi, bu ikazın her zeminde yapılmış olmasıdır; cumhurbaşkanından başlayarak bütün medyaya kadar. Benim söylediğim şeylerin çoğu da medyada yer almıştır.” (TBMMTD, 19 Şubat 1992: 132).

Aynı gün SHP Grubu adına söz alan İçel Milletvekili Aydın Güven Gürkan ise konuşmasında, Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki ilişkiler konusunda Avrupa ve ABD'nin yanlış bir tavır sergileme ihtimali bağlamında Azerbaycan-Ermenistan ilişkilerini körükleyici olurlarsa Türkiye'nin bundan zarar görmesinin kaçınılmaz olduğunu ifade etmiştir. Buradan

hareketle de Demirel'in ABD'yi vakitlice uyarmasının yerinde bir davranış olduğunu söylemiştir (TBMMTD, 19 Şubat 1992: 157). Akabinde tekrar söz alan Süleyman Demirel bölgenin koşullarını anlatmış ve resmi kuruluşlar da dahil hiçbir şeyin olmadığını, günlük yaşamın normalleşmesi için desteğe ihtiyaç duyduklarını, bölgeye ulaşımın dahi zor şartlar altında sağlandığını, Azerbaycan'a gitmek için Ermenistan geçmek gerektiğini, Nahçıvan'dan sonra 40 km'lik Ermenistan şeridinin İran ile birleştiğini ve İran izin vermezse gidilemediğini belirtmiştir. Azerbaycan'a götürülmeye çalışılan telefon ve televizyonların ulaştırılmasında zorluk yaşadıklarını, gıda gönderirken de bekletilme sırasında bunların bozulduğunu söylemiştir (TBMMTD, 19 Şubat 1992: 158).

26 Şubat 1992'de tez kapsamındaki konuyu gündeme taşıyan Ordu Milletvekili Cavit Şadi Pehlivanoglu olmuş, *"Azerbaycan-Ermenistan ihtilafı, Yukarı Karabağ sorunu ve doğabilecek sonuçların Türk alemi açısından önemi ile alınması gereken tedbirler"* hakkında Pehlivanoglu konuşmuş ve ona yanıt Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin'den gelmiştir. Pehlivanoglu'nun konuşması, yaşananların özeti mahiyetinde olduğundan aşağıya olduğu gibi alınmıştır:

"Dünyanın bir yerinde yine bir trajedi sergilenmektedir, insanoğluna reva görülen bu trajedinin mimarları, maalesef, insan hakları şampiyonu olan, güya medeni dünya. Bu efendiler, bir yandan silahsızlanma anlaşmaları yaparken, diğer yandan da ürettikleri silahları, kendilerinden olmayan insan topluluklarına pazarlamak suretiyle, nehirler gibi insan kanının akmasına vesile oluyorlar. Birleşik Devletler Topluluğu ve medeni Batı silahlarını Karabağ'daki Ermeni çetelerinin ellerine tutuşturarak, bugünlerde sayısızca Türk kanının akmasına sebep oluyorlar. Yine bugünlerde, bu bölgedeki cinayetlerin baş oyuncularından biri, medeni Fransa Cumhurbaşkanı'nın o yaşlı madaması; sizler onu daha önce de tanırırsınız. Bir gün biri çıkıp da, bu efendilere, bütün insanların eşit olduğunu; siyah, Müslüman, Hristiyan bütün insanların aynı haklara sahip bulunduğunu hatırlatacak mı? Temenni ederiz ki, bugüne kadar insanlığı mahveden komünist, faşist cellatlarından sonra, bir de dünyanın başına demokrasi adına cellatlık yapanlar çıkmasın. Muhterem milletvekilleri, bu vesileyle sizlere Karabağ ve Dağlık Karabağ hakkında kısa bir bilgi arz etmek istiyorum. Karabağ, binlerce seneden beri Türk yurdu. 1928'de İran-Rusya arasında yapılan Türkmen-Çay Antlaşması ile Azerbaycan'ın büyük bir kısmı İran'da bırakılmış, bir bölümü de Çarlık işgaline terk edilmiştir. Bu tarihe kadar, Karabağ nüfusunun yüzde 95'i Türk'tür. Çarlık idaresi, kendisinin işgal ettiği Azerbaycan topraklarına, dünyanın her tarafından getirdiği Ermenileri yerleştirmiştir. Bu asrın başındaki Osmanlı-Rus Harbi'nde Doğu Anadolu'da bulunan Ermeni vatandaşlarımız, Ruslarla birleşip, Türkleri arkadan vuruyorlar. Bu ihanetlerinin hesabı sorulur diye endişe eden 70 bine yakın Ermeni, Rusya'ya kaçıp, Karabağ Bölgesine, bir kısmı da Erivan'a yerleşiyorlar. Muhterem milletvekilleri, esasında, Erivan da eski bir Türk hanlığıdır. Çarlık Rusyası, buradaki Türkleri, bilahare Sibirya'ya sürmüştür. 1923'te, Stalin, birkaç Ermeni'yi yanına alıp, Dağlık Karabağ bölgesine giriyor ve burasını Azerbaycan'dan koparıp, özerk bir bölge haline getiriyor. Böylece, Karabağ bölgesi esas olmasına rağmen, Dağlık Karabağ bölgesi icat edilmiş oluyor. 1991'de hürriyetini ilan ettikten sonra, Azerbaycan Parlamentosu, 1923'ten sonraki bütün antlaşmaları feshetti. Böylece, Stalin zamanında yapılan bu antlaşma da yürürlükten kalkmış oldu. Dağlık Karabağ'da şu anda 95-100 bin civarında Ermeni yaşamaktadır. Aynı bölgede, 42 bin civarında Türk nüfusu var. Esasen var olan, Karabağ'dır. Karabağ'da 1 milyon Azeri Türkü, 95 bin Ermeni yaşamaktadır. Batı, yalnız Ermenilerin çoğunlukta olduğu bölgeyi ele almak suretiyle, buraları müstakil Ermeni vatani yapmak istemektedir. Onların mantığından hareket edersek, Almanya'nın bazı bölgelerinde nüfus yoğunluğu itibarıyla Türkler ekseriyettedir; o zaman, o bölgelerde Türklere de özerklik verilmesini Almanya'dan istemek mi lazım? Sayın Başbakan, Amerika ziyaretinde, Karabağ bölgesinde oynanan oyunlardan Batı'nın vazgeçmemesi halinde, Filistin misali yeni bir problemin doğacağını ikaz ededursun, bizim Hariciye, tarihi uyku hastalığını bu meselede de sergilerken, İran bu bölgedeki problemlerin ağılığına soyundu bile. Ermenistan Devlet Başkanının, Fransa'daki bir gazeteye verdiği demeçte, Türkiye ile Ermenistan arasında anlaşma

yapıldığını ilan etmesi üzerine, bizim Dışışleri Bakanı, o beyandan sonra, Hariciye bürokrasisi ve Moskova'daki Büyükelçiliğimiz kanalıyla bu beyanın hakikat olup olmadığını araştırmaya koyulmuş. Bizim Hariciye Bakanı, 'ne yazık ki, bu hususta daha bir bilgi edinemedim' diye yakınmaya başlamış. Ermenistan'ın Batı'dan silah aldığı ve askerlerinin Ruslarca eğitildiği anlaşılmaktadır. Çatışmalar hususunda Batı'nın hareketsiz kalması, durumun Ermeniler lehine geliştiğini göstermektedir. Çatışma sonucunda Azerbaycan yenik çıkarsa, Türkiye'nin Orta Asya Cumhuriyetleri üzerindeki etkisi çok zayıflar. Stratejik açıdan, Azerbaycan, bizim için Kıbrıs'tan daha önemlidir. Türklük bir yana, ileride eğer Ermenistan azgın bir duruma gelirse, Azerbaycan'la müştereken bu durum önlenabilir. Azerbaycan, Orta Asya Cumhuriyetleriyle aramızda bir halkadır. Keza, İran'la ilişkilerimizde, zamanla bizim yönümüzde, lehimize bir etken olabilir. O itibarla, stratejik açıdan önemlidir. Azeri-Ermeni çatışmasının sonucu, Türk alemi üzerinde, Türkiye'nin durumunu etkileyecek bir durumdadır. Bu bakımdan, Türkiye, vakit geçirmeden Karabağ'da oynanan bu oyunun dünya kamuoyuna muhakkak anlatılmalıdır. Azerbaycan ve Ermenistan AGİK'e üye olduğuna göre mesele buraya getirilmelidir. Ayrıca, Avrupa Parlamentosuna ve gerekirse Birleşmiş Milletlere bu mesele süratle intikal ettirilmelidir. Böylece, İran'daki inisiyatif, haklı olarak, Türkiye'nin eline geçebilir. Bu hususta Hükümetin Yüksek Meclisininize açıklamada bulunmasını istiyorum." (TBMMTD, 26 Şubat 1992: 403-405).

Pehlivanoglu'nun konuşmasına cevaben kürsüye gelen Hikmet Çetin ise "*sorumlu ve barışçı bir dış politika*" takip eden Türkiye'nin bu süreçte pek çok probleme sahip bu cumhuriyetlerin bir de kendi aralarında çatışmamaları adına çok uğraş verdiğini, büyük devlet olmanın ve "*iyi komşuluk*" politikasının gereği olarak eşit biçimde hepsinin bağımsızlığını tanıdığını, sorunların barış içinde, diyalogla çözülmesinden yana olduğunu söylemiştir. Yukarı Karabağ kaynaklı Azerbaycan-Ermenistan çatışmasına da bu gözle baktıkları için Karadeniz Ekonomik İşbirliği toplantısı sürerken 3 Şubat'ta Azerbaycan Dışışleri Bakanı Hüseyin Sadıkov ve Ermenistan Dışışleri Bakan Vekili ile görüşüğünü açıklamıştır. Çetin bu hislerini onlara da söylediğini ayrıca yine bu toplantı esnasında Rusya Federasyonu Dışışleri Bakanı Koziref'in iki ülke ile de görüşme kararı aldıklarına dair yaptığı açıklamasını desteklediklerini ve bu toplantının da 20 Şubat'ta Moskova'da yapıldığını, tarafların ateşte anlaştıklarını ve Rusya'nın Türkiye'den destek istediğini belirtmiş; Azerbaycan ve Ermenistan'ın istemesi halinde bu desteği verileceğini söylemiştir. İki ülkeyi de tanıdıkları halde henüz Ermenistan ile diplomatik temas sürecine girilmediğini ifade eden Çetin, Pehlivanoglu'nun Ermenistan'ın anlaştık demesine karşın kendisine sorulan soruya haberinin olmadığı şeklinde yanıt vermesini de bu bağlamda açıklamıştır. Ermenistan ile henüz bir protokol imzalamadıklarını, bunun Moskova Büyükelçisi tarafından gerçekleştirileceğini ve henüz buna dair bir gelişme olmadığını anlatmıştır. Ermenistan'ın anlaştıklarını söylemesinin nedeninin de AGİK ilkeleri ile ilgili olduğunu ve bunun yeterli olmadığını söyleyen Çetin, endişe veren Yukarı Karabağ sorunu için aktif olarak barışçıl gayretlerini devam ettirdiklerini, neredeyse her gün Azerbaycan Büyükelçisi ve Azerbaycan Hükümeti ile telefon görüşmesi yaptığını ve olayların "*basına yansıyan şekilde ve boyutta değil, tanklarla bir girişimin olmadığı yönünde*" olduğunu, bunu söyleyen Azerbaycanlı yöneticilere inanmak durumunda kalsa da problemin çok büyük olduğunu bildiğini de eklemiştir. Barış yoluyla çözülmezse

sorunun daha da büyüyüp genişleyebileceğini belirten Hikmet Çetin, dil, kültür ve din bağımızın olduğu Azerbaycan halkının baskıya maruz kalıp ezilmemesi adına barışçıl tüm gayretleri sarf edeceklerinden endişe edilmemesini isteyip Pehlivanoğlu'na konuyu gündeme getirdiği için teşekkür etmiştir (TBMMTD, 26 Şubat 1992: 405-408).

TBMM'nin 27 Şubat 1992'de yapılan oturumunda ise Aksaray Milletvekili İsmet Gür, Azerbaycan ve Dağlık Karabağ'daki Ermeni saldırılarından ve alınacak önlemlerden söz etmiştir. Azerbaycan'ın Afan bölgesinin kuzeydoğusundaki koridorda Ermenistan'ın saldırılarına uğradığını ve Ermeni birliklerin Dağlık Karabağ'a varan koridorda Azerbaycan sınırlarının içinde 20 ila 30 km ilerleyip Hocaali'ye değin geldiklerinin ve burayı da mahvettiklerini, dolayısıyla Azerbaycan'ın resmen ve fiilen işgale uğradığını söyleyen Gür, bir asırdır Sovyet emperyalizminde kalan ve bağımsızlığına kavuşma süreci başladığında da Ermenistan vasıtasıyla bunun engellenmeye çalışıldığını ifade etmiştir. *“Batı'nın şımarık çocuğu Ermenistan, Azerbaycan'a saldırmakta, Batı ise, Dağlık Karabağ'ın işgali için yapılan Ermeni saldırılarına yumuşak ve teşvikkâr bakmaktadır”* diyerek siyasilere ve toplumun tepki göstermesinin vaktinin geldiğini, bunun yalnızca Azerbaycan için değil tüm genç Müslüman Türk Cumhuriyetleri açısından mühim olduğunu belirten Gür, Türkiye'nin “dış güvenlik çemberi” nedeniyle de bunun olmasını gerekli görmüştür. Kararlı durarak acil diplomatik önlemlerle Azerbaycan'ın Karabağ'daki haklarına dikkat çekmek gerektiğini düşünen Gür'e göre yurttan ve dünyada barış içinde yaşamak isteyen Türkiye'nin toprak genişletmeye yönelik bütün hareketler karşısında hassas olması gerekmektedir ki aksi takdirde bu saldırılar Türkiye'ye kadar uzanmasın. Kafkaslar'da oldu-bitti ile karşılaşan savunmasız Türkler için oluşturulan *“şer ittifakı”* ile Karabağ'ın sürekli kanayan bir yara olduğuna, Ermenilere eski Sovyet ordusunun askerleri destek verirken BDT askerlerinin Azerbaycan Türklerinin yaşadığı köyleri basıp Ermenilere *“insani yardım”* adıyla silah sağladıklarına dikkat çekmiştir. Birbirlerinin toprak bütünlüğüne saygı göstermeyi içeren Alma-Ata Deklarasyonu'na ve Azerbaycan toprak bütünlüğünü kabul ve garanti eden AGİK'e sadık kalmayan Ermenistan'ın işlediği *“katliam ve insanlık suçu”* karşısında Türkiye'nin kınama kararı alarak bunu dünyaya açıklamasını istemiştir. Parti temsilcileri ile Dışişleri Bakanlığı yetkililerinin Karabağ'a gitmesi gerektiğini vurgulayan İsmet Gür, yaşananlar karşısında İran'ın arabuluculuğu üstlenmesinin Türkiye'nin eksikliği olduğunu söylemiştir (TBMMTD, 27 Şubat 1992: 455-456).

İsmet Gür'e cevap vermek için kürsüye gelen Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin, bir gün önce gelişmelerden bahsettiğinden o andan sonra yaşananlarla ilgili bilgi vermiş; Azerbaycan

ile Ermenistan arasındaki “*kan dökmeye varan*” hadiselerin Türkiye’yi çok fazla ilgilendirdiğini ve barış yoluyla halledilebilmesi için çok çaba verdiklerini söyleyerek son bir günde Rusya ve ABD ile yine temasa geçildiğini açıklamıştır. İki ülke arasında üç günlük bir ateşkes sürecinin başladığını ve bunun yeterli olmadığını belirten Çetin, 28 Şubat’ta Milli Eğitim ve Devlet Bakanları ile Bakü’den başlayarak bölgeye gideceklerini söylemiştir (TBMMTD, 27 Şubat 1992: 456-457). Nitekim yapılacak bu gezile alakalı başbakanlık tezkeresi de aynı gün Meclis’e sunulmuş, “*Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin, Devlet Bakanı Şerif Ercan ve Milli Eğitim Bakanı Köksal Toptan’ın temas ve görüşmelerde bulunmak üzere bir heyetle birlikte 28 Şubat-6 Mart 1992 tarihlerinde Azerbaycan, Türkmenistan, Kırgızistan, Tacikistan, Kazakistan, Özbekistan ve Ukrayna’ya resmi ziyaret yapmaları*” kabul edilmiştir (TBMMTD, 27 Şubat 1992: 467). 3 Mart 1992 tarihli oturumda ise DYP’nin gençliğin sorunlarına dair genel görüşme açılmasına yönelik talebi üzerine söz alanlar arasında yer alan RP İstanbul Milletvekili Mukadder Başeğmez’in konuşmasında Azerbaycan’daki durumun vahim bir hal aldığını belirttiği görülmektedir. Bu bağlamda Başeğmez, “*ben, burada gençlik meselelerini konuşurken, şu anda yüreğim Azerbaycan’da, Karabağ’da, Ermeni tanklarının altındaki kardeşlerimi, genç insanları düşünüyorum*” demiştir (TBMMTD, 3 Mart 1992: 560).

4 Mart 1992’de Zonguldak Milletvekili Bülent Ecevit, “*Ermeni çetecilerin Dağlık Karabağ’da Azerbaycan Türklerine saldırılarının soykırım ölçülerine vardığına ve bu konuda Batılı ülkelerin ve Türkiye’nin tutumuna*” dair konuşma yapmış ve Ecevit’e Bayındırlık ve İskan Bakanı ve Dışişleri Bakanı Vekili Onur Kumbaracıbaşı yanıt vermiştir. Bu bağlamda Ecevit, konuşmasında, Ermenilerin Azerbaycan’a yaptıklarının soykırım seviyesine çıktığını, çatışmalardan kaçan masumlara yapılan katliamların geçen yıl Irak’ta yaşanan katliamlar gibi şiddetli olduğunu söylemiştir. Irak’a yardım eden devletlerin bugün Azerbaycan’a karşı zulüm yapan Ermenistan’ın yanında yer aldığını ekleyen Ecevit, bunun yanı sıra geçen sene Irak’tan kaçanlara yardım eden Türkiye’nin bugün Azerbaycan’a değil silah yardımı; ilaç ve gıda yardımı hatta doktor ve hemşire yardımı dahi yapamadığını belirtmiştir. Türkiye’nin kendi güvenliğini de tehlike altına alan Ermenistan’a olan “*bağışlanmaz çekingenlik ve edilgenliğini*” anlamının mümkün olmadığını, alınan tavrın Türkiye’nin güvenilirliğini sarstığını ifade eden Ecevit, “*Yangına körükle gidenlerin karşısına, Türkiye, bir kova suyla bile çıkmıyor; hükümet, durumu sözle idare ediyor*” şeklinde durumu özetlemiş ve bazı önerilerde bulunmuştur. Ecevit’e göre işgal ettiği Karabağ’dan çekilinceye ve AGİK kararlarına uyuncaya değin, Türkiye’nin kendi hava sahasından ve topraklarından

Ermenistan'a her türlü sevk ve ulaşımı durdurup sınır kapılarını kapatması gerekmektedir (TBMMTD, 4 Mart 1992: 589).

Azerbaycan'a insani yardımla beraber her türlü askeri teçhizat yardımının da yapılmasını, savaş dışında kalarak Azerbaycan'ın ihtiyaç duyacağı askeri eğitimin sağlanmasını isteyen Ecevit, Azerbaycan'dan coğrafi yönden kopuk olan Nahçıvan'ın Türkiye'nin sınır komşusu olduğunu ve sınırın iki tarafında soydaşlarımızın yaşadığını; ayrıca 16 Mart 1921 tarihli Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması'nın 3'üncü maddesine göre de Türkiye ile SSCB'nin Nahçıvan'ın koruyuculuğunu üçüncü bir ülkeye bırakmamak şartıyla, Azerbaycan'a bağlı özerk bölge yapılmasında anlaştıklarını, dolayısıyla burası için Türkiye'nin uluslararası hukuk noktasında garantörlük yükümlülüğünün olduğunu hatırlatarak Nahçıvan'a yapılan saldırıyı kendisine yapılmış sayacağını söylemelidir demiştir. Türkiye'nin Ermenistan ile sınırına, Bakü de onay verirse askeri yığınak yapması gerektiğini söyleyen Ecevit, Azerbaycan-Nahçıvan arasına Ermenistan topraklarının “*duvar gibi*” girdiği için Azerbaycan'ın Nahçıvan ile coğrafi bağlantısının, dolayısıyla güvenli ulaşım imkanının da olmadığını, bunun Orta Asya ya da Azerbaycan'dan Türkiye'ye dönecek doğalgaz ve petrol boru hatlarının, ayrıca kardeş ülkeler ile demiryolu ve karayolu bağlantılarının da İran'dan geçmesine yol açacağını ve isterse İran'ın bunları kapatabileceğini anlatmıştır. İran'ın Türk Cumhuriyetlerine Türkiye'nin karayoluyla gönderdiği elektronik malzemeleri haftalarca engellediğini ve Orta Asya ile Kafkasya'daki Türk Cumhuriyetlerinin ortak kuracakları petrol ve doğalgaz boru hatlarının, kendi topraklarından Türkiye'ye değil, Körfez'e yönlendirilmesini dillendirdiğini söyleyen Ecevit, Azerbaycan petrolü ile doğalgazından Türkiye'nin faydalanmaması için Körfez'e hakim Batı emperyalizminin kucağına bunları akıtmayı tercih ettiğini eklemiştir. Bunları bilerek Ermenistan'ın kendi topraklarının en güneyinden bir kısmını Azerbaycan'a verip Azerbaycan'ın Nahçıvan ile direkt bağlantı kurmasını sağlamalıdır. Azerbaycan da Karabağ'ın Ermenilerin yoğun olduğu bir kısmıyla Ermenistan arasında coğrafi bağlantı kurmasına imkan vermelidir. Bu sayede iki devletin sorunlarının fiziksel sebebi yok olacaktır. Azerbaycan'ın bunu kabul etmesi halinde Türkiye'nin Ermenistan'ı ikna etmek için elinde coğrafi kozunun olduğunu, Türkiye'den başka bir yoldan dünyaya açılması mümkün olmayan Ermenistan'ın bunu kabulleneceğini söyleyen Ecevit, Türkiye ve Azerbaycan'ın sadece birbirleri için değil, tüm bölge, Asya ve dünya barışı için önemli olduğunu şöyle örneklendirmiştir:

“1921'de Azerbaycan bağımsız bir devlet olmuş ve ilk iş olarak, Ankara'da, Türkiye ile diplomatik ilişki kurmuştu. 18 Ekim 1921 tarihinde, Ankara'da, Azerbaycan Büyükelçiliğine bayrak çekme töreninde

yaptığı konuşmada, Mustafa Kemal şunları söylüyordu: ‘Azerbaycan, Asya’daki kardeş hükümet ve milletler için bir temas ve kavuşma noktasıdır. Azerbaycan’ın bu mevki-i mahsus, vazifesini pek mühim kılmaktadır. Anadolu da, bütün Asya’nın, bütün mazlumlar dünyasının, zulüm dünyasına doğru ileri sürdüğü bir vaziyette bulunmaktadır. Anadolu, bu vaziyetiyle, bütün zulümlere, hücumlara, taarruzlara maruz bulunuyor; fakat, bu hücumlar, Anadolu’yu hedef almakla da kalmıyor; bu hücumların hedef-i umumisi bütün şarktır. Efendiler, bu hücumlar elbette kırılacaktır; bütün bu tasallutlar mutlaka nihayet bulacaktır. İşte, ancak o zaman, Garpta, bütün cihanda hakiki sükun, hakiki refah ve insaniyet hüküm sürebilecektir.’ Sayın milletvekilleri, zulüm ve hücumları önlemekte, 1990’lar Türkiye’sinin de 1920’lerdeki Türkiye kadar etkin ve başarılı olmasını dilerim.” (TBMMTD, 4 Mart 1992: 589-591).

Bülent Ecevit’e cevaben kürsüye gelen Bayındırlık ve İskan Bakanı ve Dışişleri Bakanı Vekili Hatay Milletvekili Onur Kumbaracıbaşı ise konuşmasına, “*çatışmalarda masum Azeri Türklerinin barbarca katledilmeleri, milletimizi ve hükümetimizi derinden üzmüştür. Azeri Türklerinin acısını yürekten paylaşıyoruz ve huzurunuzda, tüm Türk Milleti adına, şehitlerin ailelerine ve tüm Azerbaycan halkına başsağlığı diliyoruz*” sözleriyle başlamıştır. Kafkasya’nın ve Karabağ’ın öneminden bahsettiği konuşmasında Kumbaracıbaşı, AGİK’in Prag toplantısında yaşananları anlatmış ve bunun Türkiye’nin aktif siyaseti ile mümkün olduğunun altını çizmiştir. Ayrıca AGİK’te kabul edilen silah ambargosu nedeniyle Türkiye’nin iki gün öncesinde Türk hava sahasından bölgeye geçecek uçakların kontrol edileceğine dair duyuruyu yaptığını, arabuluculuk için iki ülkeye de ilanda bulunulmasına rağmen henüz ülkelerden yanıt gelmediğini, bundan dolayı Hikmet Çetin’in Kiev’den Azerbaycan’a gidip bu konuyu yeniden konuşacağını belirten Kumbaracıbaşı, sorunun barış içinde çözülmesinin gerektiğini bu nedenle Ecevit’in silah yardımı önerisinin doğru olmadığını söylemiştir. Bakanın “*buraya bulunacak çözüm, kılıç ve kalkanla değildir; buraya bulunacak çözüm, çağımızın gelmiş olduğu noktada, dünyanın her yerinde savunulan ve önerilen barışçı çözümdür*” demesi üzerine “*siz böyle giderseniz yarın da Kars’a çıkarlar*”, “*Karabağ gidiyor... Karabağ gitti*” şeklinde tepki gösteren Kütahya Milletvekili Rauf Ertekin’e ise “*Karabağ’ın gidip gitmemesi, Azeri Hükümetinin sorunudur ve biz onlara her türlü desteği vaat ettik... Bugüne kadar hiçbir yardım talebi yapılmamıştır*” cevabını vermiştir (TBMMTD, 4 Mart 1992: 591-593).

Kumbaracıbaşı’na gelen tepkiler arasında Gaziantep Milletvekili Ayvaz Gökdemir’in “*Karabağ sorunu, sadece onların sorunu değil, sadece Azerilerin sorunu değil; Karabağ sorunu bizim de sorunumuzdur*”, İstanbul Milletvekili Coşkun Kırca’nın “*Azerbaycanlılar bizim kardeşimizdir, orada olup bitenlere lakayt kalamayız*”, Denizli Milletvekili Hasan Korkmazcan’ın “*Türkiye Cumhuriyeti Hükümetinin görüşü, bir soykırım karşısında seyirci kalmak mıdır? Türkiye Cumhuriyeti Hükümetinin görüşü, bir ülkenin sınırları, güç kullanılarak değiştirilirken seyirci kalmak mıdır? AGİK toplantısına taraf olmanın anlamı*

nedir?”, Bursa Milletvekili Emin Gençoğlu’nun “Sayın Bakan ‘Azerbaycan’ın iç işine karışmayız’ diyor; Azerbaycan elden giderse ne yapacağız?” çıkışları da vardır. Ayrıca İstanbul Milletvekili Güneş Taner de “Azerbaycan’da öldürülen kardeşlerimiz vardır; ama burada, çıkıyor Bakanınız, ‘Hükümet elinden geleni yapmıştır’ diyor. O bakan diyebiliyor mu, biz, kalktık, Milli Güvenlik Kurulu’na başvurduk veya diyebiliyor mu, Bush bizi çok sever, bizi Blair House’da ağırladı, bizi şöyle sevdi, böyle sevdi?.. Başbakan Demirel, Azerbaycan meselesi için Başkan Bush’a telefon açıp konuşmuş mudur, bu konuda yardımını istemiş midir?” demiştir (TBMMTD, 4 Mart 1992: 593-594, 621). 4 Mart 1992’de TBMM’ye konuyla alakalı bir önerge de sunulmuş ve bu bağlamda TBMM’de Türkiye-Azerbaycan Dostluk Grubu’nun kurulması kabul edilmiştir (TBMMTD, 4 Mart 1992: 602).

5 Mart 1992’de İnsan Hakları İnceleme Komisyonu Başkanı Mardin Milletvekili Ahmet Türk, 1988’den beri artarak devam edegelen Karabağ’daki olaylarla ilgili söz almış ve bir gün önce komisyonun yaşananlarla alakalı olağanüstü toplantı kararı alıp 5 Mart’ta da bunu gerçekleştirdiğini söylemiştir. Toplantıda detaylı olarak konuşulan şu maddelerin Türkiye ve dünya kamuoyu ile paylaşılmasına da karar verilmiştir:

“1. Karabağ’da meydana gelen olaylar, Batılı basın yayın organlarının da kabul ettiği gibi, emsali az görülen bir katliama ve insan kıyımına dönüşmüştür. İnsanın en temel ve vazgeçilmez hakkı olan yaşama hakkının, zalimane bir şekilde ortadan kaldırılması, insan hakları açısından utanç vericidir. Tüm dünyanın gözleri önünde cereyan eden bu insanlık dışı soykırımın derhal sona erdirilmesi, göçe mecbur edilmiş insanların tekrar yurtlarına dönmelerinin sağlanması ve bu durumun normale kavuşturulması bir zorunluluktur.

2. Komisyonumuz, konuyu daha yakından izlemek ve dünya kamuoyunun dikkatine sunmak üzere, tüm siyasi partileri temsilen, beş üyemizi, olay bölgesinde incelemeler yapmakla görevlendirmiştir. Dünya kamuoyunun ve insan hakları kuruluşlarının, bu insan hakları ihlalleri ve katliamlar karşısında duyarsız kalmaması ve ivedilikle harekete geçerek bu, insan kıyımını durdurması gerekmektedir. Komisyonumuz, bu konuda da uluslararası insan hakları kuruluşlarıyla bağlantıya geçerek, onları da bu olayda gereken hassasiyeti göstermeye davet etmiştir. Ayrıca, bölgede cereyan eden insan hakları ihlallerinin ve katliamın durdurulması için, tüm hükümetlerin, mümkün olan her türlü çare ve önleme başvurusu istenmiştir. Bu meyanda ister Ermenistan’a ister Azerbaycan’a olsun, bölgeye gönderilen insani yardımlarla birlikte, silah sevkiyatının da yapıldığı söylentileri mevcuttur. Türkiye Hükümetini ve bölgedeki bütün devletleri, bu konuda duyarlılığa davet ediyoruz. Çünkü, bizim istediğimiz, bu kanın ve katliamın durmasıdır. Bu konuda gereken hassasiyetin bölge ülkeleri tarafından gösterileceğine inanıyoruz.

Türkiye Büyük Millet Meclisi İnsan Haklarını İnceleme Komisyonu olarak Karabağ’da yaşanan kıyımı şiddetle kınıyor, ‘insanım’ diyen herkesi ve tüm insan hakları kuruluşlarını göreve çağırıyor, Yüce Meclise saygılar sunuyorum.” (TBMMTD, 5 Mart 1992: 657-658).

10 Mart 1992’de bütçe görüşmeleri sırasında söz alan RP Konya Milletvekili Necmettin Erbakan konuşmasında, Azerbaycan’da yaşanan felaketlerinden dolayı Ermenistan’ı kınamıştı. Azerbaycan’da masumlar can verirken tüm dünyanın buna sessiz kaldığını söylemiştir (TBMMTD, 10 Mart 1992: 29). Erbakan konuşmasının devamında, Azerbaycan’da yaşanan zulümlerin son bulmasından bahsetmiştir. Ülkemizin kardeş ülkesi olarak belirttiği Azerbaycan’da sivil halkın maruz kaldığı bu olaylardan kurtulması adına

Azerbaycan'a her türlü desteğin sağlanması gerektiğini söylemiştir. Kumbaracıbaşı'nın 5 Mart'ta söylediği “*Azerbaycan meselesi önce Azerbaycanlıları ilgilendirir*” sözlerinin tam bir hayal kırıklığına uğrattığını, Azerbaycan konusunun kesinlikle sadece Azerbaycan meselesi değil bizim ülkemizi de ilgilendiren bir mesele olduğunu belirtmiştir (TBMMTD, 10 Mart 1992: 49). DYP adına söz alan Zonguldak Milletvekili Güneş Müftüoğlu ise Azerbaycan konusunun olumsuz konuları beraberinde getireceğini söylemiştir. 19 Ağustos'tan itibaren Sovyetlerde ülkelerin bağımsızlık mücadelelerine başladığını ve Azerbaycan, Türkmenistan, Özbekistan, Kırgızistan, Kazakistan ve Ermenistan'ın bağımsızlıklarını kazandığını, Türk Cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarının Türkiye adına da mutlu eden bir durum olduğunu ve 16 Aralık 1991 tarihinde Sovyetlerde bağımsızlık kazanan ülkeleri tanıma kararı alındığını belirtmiştir. Daha sonrasında bağımsızlıklarını kazanan ülkelerin önce Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansına daha sonra Birleşmiş Milletlere kabul edilmesinin Türkiye adına da olumlu gelişmeler olduğunu, başka bir açıdan bakıldığında “*Osmanlılar yeniden doğuyor*” cümlelerinin dolaşmaya başladığını söyleyen Müftüoğlu, bu dönemde Ermenistan'ın Azerbaycan'a saldırması ile beraber bu ülkenin toprak bütünlüğünü bozmaya çalıştığını, Azerbaycan'a yapılan bu saldırılarda Ermenistan'ın bütün yapılan antlaşmaları hiçe saydığını izah etmiştir. Azerbaycan'da köyleri, kasabaları basıp insanlara yapılanların son bulmasını isteyen Müftüoğlu, Ermenistan'ın yaptığı zulümlere karşı Batı dünyasının suskunluğunun yarattığı üzüntüyü de dile getirmiştir (TBMMTD, 10 Mart 1992: 62).

DYP adına konuşan Bursa Milletvekili Turhan Tayan ise konuşmasında, Dağlık Karabağ'ın AGİK kararları ile beraber Azerbaycan'a ait olduğu kesinleşmesine rağmen Ermenistan'ın yaptığı eylemlerin DYP olarak şiddetle kınandığını söylemiş; Ermenistan'a giden malların sevklerinin kontrol edilmesinin memnuniyet verdiğini de eklemiştir (TBMMTD, 10 Mart 1992: 75). ANAP adına Rize Milletvekili Mesut Yılmaz konuşmuş ve Azerbaycan'da yaşayan soydaşlarımıza yapılan zulümlerden dolayı vefat edenlere rahmet dilemiştir (TBMMTD, 10 Mart 1992: 77). Mesut Yılmaz konuşmasının devamında dış politika konusunda olumlu bir tavır sergilemiştir. Sovyetlerden ayrılan ülkelerin özellikle Türk Cumhuriyetlerinin Türkiye'yi model aldıkları için Türkiye'nin buralarla bağlarını güçlendirmesi gerekirdi diyen Yılmaz, Azerbaycan ve diğer Türk Cumhuriyetlerini tanıma konusunda atılan doğru adımların gerisinin gelmediğini söylemiştir. Dış politikada temkinli olmak gerektiğini, maceraperest olunmamasını ifade eden Yılmaz öte yandan pasif olmanın da bir sınırının olduğunu eklemiştir. “*San Marino Başbakanı gibi, meselenin barışçı yollarla halledilmesini istemekle yetinemezsiniz. Azerbaycan'daki katliamı önlemek için ne yaptınız?*”

3,5 milyon nüfuslu Ermenistan'ı caydırmak için, 55 milyon nüfuslu Türkiye'nin Başbakanı olarak ne yaptınız?" demiştir (TBMMTD, 10 Mart 1992: 94-95). Aktif olunmazsa AGİK kararlarının da kağıt üstünde kalacağını söyleyen ve "10 kilo un, 20 kilo buğday göndermekle sorumluluğunuzdan sıyrılamazsınız" diyen Mesut Yılmaz şunları da ifade etmiştir:

"Size, Azerbaycan'a asker gönderin demiyorum. Size, en azından, Mersin'deki liman işçileri kadar duyarlılık gösterin diyorum. O, Ermenistan'a giden gemileri yüklemeyen liman işçileri kadar duyarlılık gösterin diyorum. Bakın, milletin kürsüsünden Hükümete ihbar ediyorum. Şu anda Mersin Limanında, Ermenistan'a sözde insani yardım götürmek üzere, 7 bin ton mal yüklü olarak bekleyen bir gemi var; o gemide, Ermenistan'a gönderilecek silah olduğundan kuşumuz var. Hükümrânlık haklarını kullansınlar, o malları kontrol etsinler... Bu Meclisin kürsüsünden, bu Hükümet adına yapılan bir konuşmada, Dağlık Karabağ meselesinin, sadece Azerbaycan'ı ilgilendiren bir mesele olduğunun söylenmesi, milletimizi yaralayan çok vahim bir talihsizlik olmuştur." (TBMMTD, 10 Mart 1992: 96).

Mesut Yılmaz'dan sonra SHP adına Ankara Milletvekili Mümtaz Soysal konuşmuş ve yaşadığımız yüzyılda Romanya ve Moldova'daki Gagavuzların, Kıbrıs Türklerinin, Azerbaycan Türklerinin, Batı Türkleri, Kerkük Türkleri ve Balkan Türklerinin Türkiye'yi önder olarak gördüklerini ve Türkiye'den koruyuculuk beklediklerini söylemiştir (TBMMTD, 10 Mart 1992: 100). Başbakan Süleyman Demirel ise konuşmasında, Azerbaycan konusunda hiçbir şey yapmadınız, gerekli kadar yardımcı olmadınız diyenlere cevaben konuşmuş ve Ayaz Muttalibov'un yerine geçen Mahmedov'un "Kimse buraya asker göndermesin biz bu işi barış yolu ile halledeceğiz" dediğini aktarmıştır (TBMMTD, 10 Mart 1992: 134). Demirel ayrıca şunları söylemiştir:

"Hiçbir şeyde geç kalmadık. Daha üç aydır bu münasebetler cereyan ediyor; 100 günlük Hükümet ne yapacaktı da yapmadı?.. Gelin onu söyleyin, ne yapacaktı da yapmadı?.. Efendim, bir avuç buğday, bir avuç un gönderiyormuşuz!.. Ne isterlerse yaptık ne isterlerse yapmaya da amadeyiz. Gayet açık söylüyorum, Azerbaycan bizden ne istediye yaptık ne istediye yapmaya da amadeyiz... Azerbaycan işini kimse istismara kalkmasın. Rus tankları Azerbaycan'da 800 kişinin hayatına kastettiği zaman, Türkiye'de yüksek yerlerden ses çıktı. Burada gazete kupürleri de var, ses şöyle çıktı: 'Zaten onlar bizim mezhebimizden değildir' biçiminde. Şimdi bunları unutup da buraya gelip, gecenin bu saatinde Azerbaycan kahramanlığı yapmanın anlamı yoktur; eğri oturalım, doğru konuşalım." (TBMMTD, 10 Mart 1992: 135, 137).

Sivas Milletvekili Azimet Köylüoğlu ise konuşmasında, "Vietnam'daki Amerikan, Afganistan'daki Sovyetler Birliği, Kuveyt'teki Irak işgali ne ise, Karabağ'daki Ermeni işgali de odur" diyerek 1918'de Osmanlı'nın Bakü'ye geldiğinde Azerbaycanlı şair Ahmed Cevdet'in yazdıklarını hatırlatmıştır: "Çırpınırdı Hazar Denizi, Bakıp Türk'ün bayrağına. Vefalı Türk yine geldi, Selam Türk'ün bayrağına". Osmanlı Devleti'nin diğer cephelerde olduğu gibi Kafkas Cephesinden de çekilmesi ile Azerbaycanlı Türkler için kara günlerin başladığını ve o yıllardan bu yıllara bu dizelerin tekrardan dile getirilmeye başladığını söylemiştir. Artık "salt İslamcı ya da salt Turancı" politikalarla durumun düzeltilemeyeceğini belirten Köylüoğlu, Türkiye'nin görevini "vahşi Ermeni saldırılarını dünya kamuoyuna aktarmak, Ermeni lobilerinin çirkin ve maksatlı propagandalarını kırmak, askeri harekata

şimdilik başlamadan, var olan dengeleri koruyarak, Batı alemini kışkırtmadan, Karabağ ve Türk Cumhuriyetlerine yardım etmek” şeklinde özetlemiştir (TBMMTD, 10 Mart 1992: 138).

11 Mart 1992’de TBMM’ye sunulan tezkere ve önergelere bakıldığında Azerbaycan’la ilgili olarak Azerbaycan, Türkmenistan, Kırgızistan, Tacikistan, Kazakistan, Özbekistan ve Ukrayna’ya gidecek olan Devlet Bakanı Şerif Ercan’ın yerine Devlet Bakanı Ekrem Ceyhun’un, Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin’in yerine Bayındırlık ve İskan Bakanı Onur Kumbaracıbaşı’nın, Milli Eğitim Bakanı Koksal Toptan’ın yerine Ulaştırma Bakanı Yaşar Topçu’nun vekalet etmesine, ayrıca gidecek heyete Konya Milletvekili Servet Turgut’un da dahil edilmesine dair tezkereler dikkati çekmektedir (TBMMTD, 11 Mart 1992: 165-166). Ayrıca *“Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında Dostluk, İşbirliği ve İyi Komşuluk Anlaşmasının Onaylanması Uygun Bulunduğuna Dair Kanun Tasarısı”*nın 9 Mart’ta TBMM Başkanlığına geldiği de görülmektedir (TBMMTD, 11 Mart 1992: 169). Bütçe görüşmelerinin devam ettiği 11 Mart’ta konuşan Kahramanmaraş Milletvekili Recep Kırış Parlamentolar arası Dostluk Grubu teşebbüslerinin olumlu sonuçlar doğurduğunu Azerbaycan ve diğer Türk Cumhuriyetleri gezisinde analiz ettiğini söyleyerek Azerbaycan’da yapılan zulümlerden dolayı şehit olan soydaşlarımıza rahmet dilemiştir (TBMMTD, 11 Mart 1992: 208). Konya Milletvekili Musa Erarıcı da *“Azerbaycan’da hunharca katledilen Azeri kardeşlerime Allah’tan rahmet diliyor, zalim Ermeni katliamını, yüce huzurunuzda lanetliyorum”* şeklinde duygularını paylaşmış ve Cumhurbaşkanlığı forundaki 16 yıldızı *“Kıbrıs, Azerbaycan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan, Kazakistan ve dahi Kırım’ı da katıp”* 23’e çıkarmayı önermiştir (TBMMTD, 11 Mart 1992: 247-248). ANAP İstanbul Milletvekili İsmail Sancak ise önceki oturumlarda Kumbaracıbaşı’nın söylediklerine gönderme yaparak *“Azerbaycan’da oluk gibi Türk kanı akarken, Bayındırlık Bakanı Sayın Kumbaracıbaşı’nın neler düşündüğünü duyduk ve öğrendik!.. Akan kanlar Azerbaycan’ın iç meselesiymiş!..”* demiştir (TBMMTD, 11 Mart 1992: 265). Karaman Milletvekili Osman Sevimli de konuşmasında, Ermenilerin Azerbaycan Türklerini katlettiğini söylemiştir (TBMMTD, 11 Mart 1992: 269).

12 Mart 1992’de yine bütçe görüşmeleri esnasında ANAP adına söz alan Afyon Milletvekili Gaffar Yakın konuşmasında, Azerbaycan’daki ve diğer Türk Cumhuriyetlerindeki kardeşlerimizin konuşmalarının ne kadar anlaşılır durumda olduğunu gündeme getirerek TDK’nin bugüne kadar yapmış olduğu öz Türkçeleşme çalışmalarının neticelerine değinmiştir (TBMMTD, 12 Mart 1992: 352). RP Malatya Milletvekili Oğuzhan Asiltürk ise Kumbaracıbaşı’nın söyledikleri üzerinden konuşarak *“Bizim sınır olduğumuz*

yerde, ateşin düştüğü yerde ve o ateşin bizim insanlarımızı yaktığı yerde, biz ‘Karabağ, Ermenilerle Azerilerin sorunudur’ dersek, Türkiye’ye de oradaki insanlara da yazık ederiz” demiştir. Buna karşın Tunceli Milletvekili Kamer Genç konunun yanlış anlaşıldığını, Azerbaycan Türklerinin iç işi olduğundan sorunu onların halletmesinin söylendiğini belirtmiştir. Konunun Azerbaycan’ın meselesi olmadığını söyleyen Asiltürk, Türkiye’nin bu meseleyi çözmezse bölgede yeni bir İsrail devletinin kurulacağını belirterek “İsrail, etrafındaki topraklara saldırarak nasıl tecavüz ettiyse, aynı şey burada da olacak; önce Şuşa Kenti gitmiş, Hocalı Köyü gitmiş vesaire vesaire... Bir adım geri çekilecek, Birleşmiş Milletler müdahale edecek, arkasından da, ortalık yatıştıktan sonra, bir adım daha, bir adım daha... Oynanmak istenen oyun gayet açıktır” diye eklemiştir. Ayrıca Ermenilerin toprağını Azerbaycanlılara, Azerbaycanlılarınkini Ermenilere gibi konuşmaların doğru olmadığını da söylemiştir TBMMTD, 12 Mart 1992: 368). Devlet Bakanı Balıkesir Milletvekili Ekrem Ceyhun ise hükümetin konuyla alakalı yaptıklarını anlatmıştır:

“Bizim Hükümetimiz ne yapmış? Bu Paris Şartına dayalı olarak Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Komitesine gitmiş; bu Komitede, Aşağı Karabağ’ın bir Azerbaycan toprağı olduğu kararını aldırtmış; sınırların değişmezliği kararını da aldırtmış, bu iki kararı aldırtmış. Bunlar, küçük kararlar değil. Başka ne yapmış. Bunların uygulanabilmesi için mekik diplomasisini başlattırmış; Dışişleri Bakanını göndermiş, Başbakan Yardımcısını göndermiş, dünyanın ileri gelen bütün ülkelerinin dışişleri bakanlarıyla müzakereler yaptırmış ve bütün dünya Karabağ sorununun sulh yoluyla halline karar vermiş. Azerbaycan müstakil bir devlet, Ermenistan da müstakil bir devlet, Karabağ, bu müstakil Azerbaycan devleti içerisinde bir özerk devletçik diyelim. Şimdi, buna karşı siz kayıtsız kaldınız, şeklindeki bir iddia, bence, gerçeklerle bağdaşmadığı gibi, meselenin çok sathı olarak ele alındığını göstermesi bakımından da üzücüdür.” (TBMMTD, 12 Mart 1992: 392).

Bütçe görüşmelerinin süre geldiği 14 Mart 1992’de kürsüye gelen ANAP Kastamonu Milletvekili Murat Başesgioğlu, Kahramanmaraş Milletvekili Esat Bütün, ANAP Kırklareli Milletvekili Cemal Özbilen, Karabağ’da yaşananlardan dolayı Azerbaycan’a başsağlığı dilemiştir (TBMMTD, 14 Mart 1992: 219, 247, 259). ANAP Denizli Milletvekili Hasan Korkmazcan ise Dağlık Karabağ’da Ermeni çetecilerinin katliam yaptığı sırada buna önlem düşünmesi gerekenlerin Meclis’te kaçakçıların affı ile uğraştığını söylemiştir ki hükümetten tepkiler gelmiştir (TBMMTD, 14 Mart 1992: 334). Üniversitelerin bütçesinin görüşüldüğü 15 Mart’ta söz alan Kayseri Milletvekili Mustafa Dağcı konuşmasında, Sovyetlerden bağımsızlığını kazanan Türk Cumhuriyetlerinde eğitim açısından önemli faaliyetler yapmak için ilişkilerimizin geç kalmamasının gerektiğini söylemiş; YÖK Başkanı İhsan Doğramacı’dan Bilkent tarzı bir üniversiteyi Bakü’de ve diğer Türk Cumhuriyetlerinde açmasını istemiştir (TBMMTD, 15 Mart 1992: 526). 16 Mart 1992’de RP İstanbul Milletvekili Hasan Mezarıcı konuşmasında, Azerbaycan ile Ermenistan’ın İran’da masaya oturduğunu, Türkiye’nin bu konuda geciktğini ve Ermeniler ile masaya oturmanın Karabağ’ı

vermekle aynı anlama geldiğini, ateşkesin Karabağ'ı Filistin yapmak demek olduğunu söylemiştir. Türkiye'nin milli ordusunu kurup bu iç meselesini çözmesi amacıyla Azerbaycan'a destek çıkılmasının şart olduğunu vurgulamıştır (TBMMTD, 16 Mart 1992: 655). Turizm Bakanı Abdulkadir Ateş ise 1991'de Azerbaycan ile imzalanan Turizm İşbirliği Anlaşması'nın diğer cumhuriyetlerle de gerçekleştirmek için çalışmaların sürdürüldüğünü söylemiştir (TBMMTD, 16 Mart 1992: 690).

17 Mart 1992'de doğudaki OHAL'in uzatılması konusunun görüşülmesi kapsamında Başbakan Süleyman Demirel şunları söylemiştir:

“Bu vatan, üzerinde yaşayan herkesindir; Lüleburgazlıdır, Sultanhisarlıdır, Sürmenelidir, Şırnaklıdır, Eruhluundur, Uşukerelidir, Şemdinlilidir. Bu vatan, gayri kabili ifraz, gayri kabili taksim, hepimizin müşterek malıdır. ‘Şu köşesi senin, bu köşesi benim’ diye bir olay söz konusu olamaz. Cebimizdeki nüfus tezkeresi, 60 milyonda bir hisse olarak, bu vatana hepimizin sahipliğinin işaretidir. Bulgaristan'da bulunan veya oradan gelen, Azerbaycan'da bugünkü sıkıntılar içinde kıvranan insanlar ne kadar kardeşimizse, Kuzey Irak'taki mezalime maruz kalmış insanlar da o kadar kardeşimizdir. Irk esasına göre bir milleti tarif yüz sene geride kalmıştır. Milletin tarifi şudur: Millet, ortak değerler ve vatan gibi, geleceğe beraber sahip çıkma gibi birtakım ortak varlıklara, ortak varlıklara beraberce sahip olma olayıdır. Biz, bu vatana beraberce sahip olmak kararlılığı içindeyiz. Biz yok, siz yok, hepimiz varız.” (TBMMTD, 17 Mart 1992: 10).

ANAP Antalya Milletvekili Hasan Çakır ise konuşmasında, Türkiye'nin büyümesiyle eş zamanlı Azerbaycan'da, Bulgaristan'da, Batı Trakya'da olaylar gerçekleşmesinin tesadüf olmadığına değinmiştir (TBMMTD, 17 Mart 1992: 16). DYP Ankara Milletvekili Bilal Güngör de öncelikle Azerbaycan'la ve sonrasında diğer cumhuriyetlerle ilişkilerin geliştirileceğini, bilimsel ve teknik anlaşmaların, petrol ve madencilikte ortak projelerin yapılacağını söylemiştir (TBMMTD, 17 Mart 1992: 49). Kahramanmaraş Milletvekili Recep Kırış konuşmasında bağımsızlığını yeni kazanan ülkelere düzenlenen gezide bu bölgelerdeki bol petrol ve doğalgaz yataklarının bulunduğunu gördüğünden bahsetmiştir. Petrol ve doğalgazın dışında pek çok madene, altın ve uranyum yataklarına rastlanan bölgedeki madenler için sanayi tesisleri yapılması ve bu madenlerin dünya piyasasına pazarlanması adına Türkiye ile çalışmak için çok hevesli olduklarını söylemiştir (TBMMTD, 17 Mart 1992: 87). Giresun Milletvekili Rasim Zaimoğlu'nun Azerbaycan ile ucuza doğalgaz konusunda anlaşıldığını duyduklarını ve yakın olduğundan Giresun, Ordu, Trabzon gibi yerlere doğalgaz alınmasının düşünüp düşünülmediğini sorduğunda Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı Ersin Faralyalı böyle bir anlaşmanın olmadığını mevcut anlaşmanın SSCB ile olduğunu ve şimdi bunu Cumhuriyetlerle yenileyeceklerini, Azerbaycan'ın ihraç edecekleri kadar doğal gazının olmadığını ama Türkmenistan'da çok doğalgaz bulunduğunu söylemiştir (TBMMTD, 17 Mart 1992: 102).

18 Mart 1992 tarihli oturuma bakıldığında ise RP Bitlis Milletvekili Zeki Ergezen'in konuşmasında, Batı'dan korkulduğundan Azerbaycan'a, Karabağ'a seyirci kalındığını, Azerbaycan'daki zulme dayanamadığını ama evde oturup üzülmekle yetinildiğini söylediğinde kendileri iktidarda iken ne yapıldığı sorulduğunda da *"Biz, dörtte birle geldik, Kıbrıs'ı aldık, yarım gelirsek Azerbaycan'ı alırız. Dörtte birle geldik, havaalanında Kıbrıs'ı almaya karar verdik; ama inşallah iktidara geleceğiz, Azerbaycan'ı, Nahçıvan'ı alacağız, ambargoyu kaldırıp Amerika'yı kovacağız oradan"* demiştir (TBMMTD, 18 Mart 1992: 192-198). ANAP İçel Milletvekili Ali Er ise Ermeni saldırıları sonucu vefat eden Azerbaycan'daki Türklere rahmet dilemiş ve hükümetin Karabağ'ın düşmesinin Azerbaycan'ın meselesi olduğunu söylediğini hatırlatmıştır. Er'in Demirel'in Kumbaracıbaşı'nın sözlerini cımbızlarken o kısmı neden söylemediğini sorduğunda (TBMMTD, 18 Mart 1992: 238-239) yanıt Tarım ve Köyişleri Bakanı Necmettin Cevheri'den gelmiş ve *"Karabağ, Azerbaycan'ın işidir"* diyen Onur Kumbaracıbaşı'nın bunu *"onlar Şii, biz Sünni'yiz"* diyen Özal'dan öğrendiğini söylemiştir (TBMMTD, 18 Mart 1992: 274).

19 Mart 1992'de konu hakkında yoğun bir gündem yaşanmıştır. Oğuzhan Asiltürk, Başbakanlığın ve Dışişleri Bakanlığının tarafsız olunacağını hatırlatarak Ermenilerin Azerbaycan Türklerini katlederken tarafsız kalınamayacağını söylemiş ve *"Hayır, biz tarafız; biz haksızlığa uğrayanın yanındayız, haksızlığa uğrayandan tarafız. O katliamı Azeriler yapsaydı, bu sefer Azerilere, 'dur' derdik; ama şimdi katliam Azerilere yapılıyor ve biz tarafız!"* demiştir. Demirel'in Bush'a telefon açıp *"ateşkesin sağlanması gerekir"* demesine ise *"siz hiç Mitterand'ın, Kohl'ün Bush'u arayarak sorunu çözmesini istediğini duydunuz mu?.. Burnumuzun dibinde olaylar oluyor, biz bunu önleyecek güçteyiz"* diye tepki göstermiş ve sözlerinin devamını şöyle getirmiştir:

"Geçenlerde bir ordu mensubumuzla konuşurken, 'Hiçbir şey yapmaya lüzum yok; şu kış tatbikatında iki filomuzu Ermenilerin üzerinde -bombalamaya falan lüzum yok- dolaşırsaydık, bu katliama teşebbüs edemezlerdi' dedi. İşte, halimiz budur. Şunu dahi yapma mecalinde değil, bu hale düşürülmüş bu millet. Ondan sonra, bizim, dış politikamızı alkışlamamızı mı istiyorsunuz? Elbette tenkit edeceğiz, hem de acı acı tenkit edeceğiz. Çünkü, bizim yüreğimiz yanıyor. Bunu Türkiye önleyebilirdi. Nitekim, bizim kış tatbikatımız üzerine, Ermeniler büyük endişeye yapılarak, bu endişelerini çeşitli şekillerde dile getirdiler. Biz, 'Bu bilinen, programlanmış, alışlagelmiş tatbikatlardır, hiçbir endişeniz olmasın ha' diye teminat verdik. Aslında biz, özellikle onları caydırmak için o bölgeye asker gönderip -mutlaka hemen müdahale mi edeceğiz- caydırıcı bir güç olmamız, onu sağlamaya teşebbüs etmemiz hakkımız iken, orada tesadüflerin meydana getirdiği bir imkanı -katiyyen, hiç endişe etmeyin- Amerika bize müsaade etmedikten sonra, biz bunu yapmayız ki! Amerika'da bize müsaade etmiyor. Amerika da Ermenilere silah gönderiyor, üzerimizden uçan uçaklar bunları sağlıyor, demiryollarımızda giden trenler bunları sağlıyor ve neticede biz, kendi insanımızı, kendi kardeşlerimizi öldüren silahı, kendi üzerimizden geçirerek, bir nevi onlara yardımcı oluyoruz. Böyle olunca da elbette şimdi Karabağ'ı işgal ettiler, burada ifade ediyorum, Karabağ'da da durmayacaklar; aslında hedef, Azerbaycan'ın büyük kısmının alınmasıdır. Hedef o kadarla da kalmayacak... Dış politikayla ilgilenen arkadaşlarımız çok iyi bilirler, tarihini tam olarak ifade edemeyeceğim, iki sene kadar önce Avrupa Parlamentosu'nda, Ermenilerin kuzeyde Karst'tan Van'a kadar olan bölgede yerleşmelerine müsaade etmemiz için karar alınmadı mı? Biz buralarda bu kararları

tenkit etmedik mi? Şimdi Avrupa Parlamentosunda alınan bu karar üzerine, Avrupa Topluluğuna tam üye olduğumuz zaman, gelecek, tamamı bu bölgeyi işgal edecek. Hedef, Bush'un da ifade ettiği gibi, 1917 sınırlarının kabul edilmemesi için her türlü ortamı hazırlamak. Zaten ifade ediyorlar, o ara devreyi kabul etmediklerini söylüyorlar, Ermenilerle Türkiye arasındaki sınır, resmen Amerika da kabul etmiyor, Ermeniler de kabul etmiyor. Daha bunu teminat altına almadan, Türk Dışişleri Bakanlığı, gidiyor, Ermenistan'ı tanıyor. Yarın bu talepler olduğu zaman ne yapacaksınız? Hiçbir şey yapamazsınız. Kendi kazdığımız kuyuya düşüyoruz. Yarın Kars'tan Van'a kadar olan bölgede talepte bulunacak Ermeniler, güçlendikleri zaman. Nasıl olur? o zaman geldiğinde, ben size hatırlatırım nasıl olacağını!" (TBMMTD, 19 Mart 1992: 348-349).

DYP Samsun Milletvekili İrfan Demiralp ise Stalin döneminde yapılan sınır düzenlemelerinin tesadüf olmadığını, Ermenistan sınırlarının Nahçıvan'ın Azerbaycan'dan ayrılacağı şekilde ayarlanmasının bilinçli yapıldığını söylemiş ve Ermenilerin silahsız, savunmasız binlerce Azerbaycanlı'yı katletmesinin 60 milyonluk Türkiye Cumhuriyeti'nin yüreğini sızlattığını, Karabağ'ın Ermenilerin kontrolüne geçmesinin an meselesi olduğunu eklemiştir. Türkiye'nin büyük bir devlet olduğunu ama duygularıyla değil mantığıyla hareket etmesi gerektiğini söyleyen Demiralp, bölgede yeni bir İsrail'in ortaya çıkmayacağını ve çıkmaması için de kararlı davrandıklarını, kendileri de dahil hiçbir hükümetin Azerbaycan-Ermenistan konusunda kayıtsız kalamayacağını belirtmiştir. Ancak hükümetin çaba sarf ederken cumhurbaşkanının doğuda yapılan tatbikatlar için bunların Ermenilere yönelik olmadığını söylemesinin, tıpkı kendi partisi hükümetteyken Şii-Sünni meselesini gündeme taşıması kadar talihsiz olduğunu, herkesin söylediklerine dikkat etmesi gerektiğini ifade ederek Özal'ın mevcut hükümetin dış politikasını baltalayıcı beyanlarından duyulan rahatsızlıktan bahsetmiştir (TBMMTD, 19 Mart 1992: 352-354). ANAP Grubu adına söz alan Bitlis Milletvekili Kamran İnan ise Azerbaycan-Ermenistan hadisesinin altında “*Hıristiyan-İslam çatışması*” için çabalayan Batılıların parmağının olduğunu düşünmüş ve Azerbaycan haksızlığa uğradığı ve toprak bütünlüğünü AGİK kabul ettiği halde dünyada yaşananlara karşı bir kayıtsızlık olduğunu söyleyerek Türkiye'nin ise tarafsız kalabilme gibi bir lüksünün olmadığını, Azerbaycan'ın yardım talebinde bulunmadığının arkasına da sığınamayacağını belirtmiştir. Azerbaycan Başbakanı Hasan Hasanov'un Demirel ve Özal'a hitaben yazdığı mektuba bakıldığında “*Azerbaycan bizden bir şey istemedi, bize tarafsız kalın dedi*” denilemeyeceğini, BM üyesi olarak zaten haksızlığa uğrayan bir millet için sessiz kalmaması gereken Türkiye'nin hele de dil, din, kültür, tarih birliğimiz olan Azerbaycan için bunu hiç yapamayacağını dile getiren İnan, bu tutumla Orta Asya Cumhuriyetlerine karşı inandırıcılığının kalmadığına dikkat çekmiştir. Azerbaycan'a destek olunursa Batı dünyasının da Ermenistan'ın yanında yer alacağını söylemenin bir bahane olduğunu, ayrıca Ermenistan Anayasasının 12. Maddesindeki “*Türk Jenosidini dünya çapında tanıtıncaya ve kabul ettirinceye kadar bu mücadele devam edecektir*” ibaresi ile Ermeni Meclisi'nde alınan “*Bu*

jenosidi dünyaya kabul ettirmek ve Batı Ermenistan sınırlarının geçerliliğini dünyaya tanıtmak bakımından bu mücadelemiz devam edecektir” kararını hatırlatarak asıl hedefin Türkiye olduğunun bilinmesi gerektiğini anlatmış ve Moskova, Gümrü ve Kars Anlaşmalarını da hatırlatmıştır (TBMMTD, 19 Mart 1992: 362-365). Neden kendi iktidarları döneminde bunları söylemediklerinin sorulması üzerine ise İnan’ın yanıtı polemiğe girilecek zaman olmadığı, Meclis’in dolu olması gereken böyle bir günde “*tek kalp*” halinde olunması gerektiği yönünde olmuştur (TBMMTD, 19 Mart 1992: 367).

SHP Ankara Milletvekili Ali Dinçer ise konuşmasında toprak bütünlüğünü korumada zorluk çeken Azerbaycan’a karşı Ermeni çetelerinin Karabağ’da gerçekleştirdiği soykırımdan bahisle çatışmanın savaşa dönmemesi için Türkiye’nin uğraş verdiğini, barış yoluyla sorunların çözülmesine gayret gösterdiğini, Ermenistan’ın Türkiye ve diğer komşularıyla geçinebilmesinin yolunun barıştan geçtiğini anlamasının gerektiğini söylemiştir. Azerbaycan ve Karabağ’ın tarihinden söz eden Dinçer, Karabağ’ın isminin bile Türk olmasının buranın kime ait olduğunu gösterdiğini belirtmiştir (TBMMTD, 19 Mart 1992: 377-378). 16 Mart 1921 tarihli Moskova Anlaşması’nın Karabağ’dan bahsetmese de Nahçıvan’a üçüncü maddesinde yer verdiğini, 13 Ekim 1921’de Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan ile imzalanan anlaşmayla da bunun teyit edildiğini, dolayısıyla Nahçıvan için sorumluluğunuz olduğunu söyleyen Ali Dinçer böyle olmakla beraber Karabağ’a karşı sorumlu olmadığımızın söylenemeyeceğini, bölgenin ve Türkiye’nin istikrarı için her zaman müdahale hakkının olduğunu ve olması gerektiğini belirtmiştir (TBMMTD, 19 Mart 1992: 379-380). Ermenilerin tarihi hatalarını tekrarladıklarını ve bu konuda Fransa’nın belirgin, geri kalan Hristiyan dünyanın pasif desteği ile hareket ettiklerini, Türkiye’nin Ermenilerin Karabağ rüyasının gerçekleşmesine müsaade etmeyeceğini Ermenistan’daki, Karabağ’daki ve dünyadaki Ermenilere anlatmasının şart olduğunu söylemiş ve eklemiştir:

“Kardeş Azeri kanyla elleri kanlı, gözlerini anlamsız ve saçma sapan Türk düşmanlığı ve kini bürümüş Ermenilere ve destekçilerine, yordakçılara, Türkiye, gereken cevabı verir ve vermek durumundadır. Bir Türk Müslüman denizi içindeki Ermenistan adasından, burunlarını bile çıkarmaları mümkün olmaz; Türkiye’nin ne hava sahasını ne karayolunu ne de limanını kullanabilirler. Türkiye’deki hiçbir yönetim, bu konuda Ermenilere hoşgörü gösteremez. Nasıl, bütün baskılara rağmen, Kıbrıs davamızda ayak dirediysek, burada da aynısı olur.” (TBMMTD, 19 Mart 1992: 381).

Kayseri Milletvekili Aykut Edibali ise Türkiye’nin İstiklal Harbi’nde izlediği yolu izleyerek Kafkasya ve Orta Doğu’daki Müslüman Türklerin yanında durabileceğini ve böylece onları yanlış yola sevk edebilecek İran ya da Suudi Arabistan’a terk etmeyeceğini, Özbekistan’ın, Tataristan’ın, Azerbaycan’ın Türk Milletinin ayrılmaz parçası olduğunu gösterebilmesini dile getirmiş; Birinci Dünya Savaşı’ndan beri Azerbaycan’la irtibatının

kesilmesi için uygulanan Türk tehciri ve katliamıyla Stalin dönemindeki zulüm, tehcir ve Ermeni yerleştirilmesinin hiçbir zaman tanınmayacağını, Kafkaslar'da Türkiye karşıtı “*demografik oldu-bittiler*”in kabul edilmeyeceğinin, Ermenilerin rüyalarına geçit verilmeyeceğinin duyurulmasını istemiştir (TBMMTD, 19 Mart 1992: 388-390). Dışışleri Bakanı Hikmet Çetin ise konuşmasında konunun önemine şöyle dikkat çekerek önceki oturumlarda bahsettiği girişimlerden ve iki ülkenin ateşkes sürecine gidişinde oynadığı rolden söz etmiştir:

“Kafkasya, -Gürcistan, Ermenistan, Azerbaycan, tüm Kafkasya bölgesi- yalnızca bizim sınır komşumuz olduğu için değil, Türkiye’yi Orta Asya’ya bağlayan kapı, Türkiye’yi doğuya bağlayan kapı, orayı da Türkiye’ye ve dolayısıyla dünyaya bağlayan bir kapı olması nedeniyle çok önemlidir. O bakımdan Türkiye, yalnızca, Azerbaycanlılar bizim kardeşlerimiz, yakınlarımız, soydaşlarımız olduğu için değil, onun yanında, bölgenin bir ülkesi olarak da oradaki istikrara çok önem vermektedir.” (TBMMTD, 19 Mart 1992: 397).

Hikmet Çetin konuşmasında, “*Türkiye’nin büyük katkısıyla*” AGİK’ten çıkan şu kararları sıralamıştır:

- “1. Ateşkes derhal sağlanacaktır
2. Karabağ, Azerbaycan toprağıdır. Karabağ’ın Azerbaycan toprağı olduğu, karar olarak çıkmıştır.
3. İç ve dış sınırları değişmez”

Türkiye’nin aktif olduğunu bu örneklerle veren Dışışleri Bakanı, daha da aktif olunması gerektiğini söyleyenlerin ne amaçladığını sormuş; silah ve asker gönderilmesini isteyenlerin olduğunu bunu parti olarak istememekle birlikte TBMM’de tartışılabileceğini dile getirmiş; “*1990 yılında tanklar altında çoluk çocuk öldürüldü, kepçelerle topladılar. O zaman da ‘imdat!’ diye bağırıldı, ama gidilmedi*” diyerek mevcut muhalefetin iktidarı dönemine eleştiri getirmiştir (TBMMTD, 19 Mart 1992: 397-398). Ayrıca Azerbaycan’ı milli davalarında kendi içlerinde birlik olmadıkları yönünden eleştirmiş ve bu hususta kendilerini uyardığını da belirtmiştir. Bunun yanı sıra iki ülkenin karşılıklı olarak birbirlerini ateşkese uymamakla suçladıklarını da söylemiştir (TBMMTD, 19 Mart 1992: 399). Ankara Milletvekili Vehbi Dinçerler ise cevaplama için Hikmet Çetin’e bazı sorular yöneltmiştir. Bunlardan tez konusu ile ilgili olanlar şunlardır:

“1. Bizden Kars’ı, Ardahan’ı isteyen, Karabağ üzerinde iddiaları olan, Anayasasında aleyhimize hükümler bulunan, hatta milli varlığımızı ve hükümranlığımızı kısmen kabul eder bir durumda olan Ermenistan ile Azerbaycan’ı denk ve eş sayarak dış politikamızı götürmeyi Sayın Bakan doğru buluyorlar mı? Bu tutumun, müttefikimiz ve dostumuz olan diğer ülkeler tarafından da gözetilmesi için gayret gösterilebilir mi?

2. Dışışleri Komisyonu Başkanı Sayın Ali Dinçer ‘Ermenistan’ı tanımış olmamıza rağmen, tanımayı askıya alabilir miyiz?’ sorusunu sordu. Bu suale cevap istihram ediyorum.

3. Azerbaycan ile Ermenistan arasında ateşkes konusunda, usulüne uygun, yazılı bir antlaşma var mı? Yoksa, ciddi, sonuç alıcı ve uygulanabilir görüşme var mı? O da yoksa, Azerbaycan’ın, tek taraflı da olsa, açık bir beyanı var mı? Uluslararası kurum veya kuruluşlardan, gerçek ateşkesin sağlandığına dair, uluslararası

diplomatik anlamalı yazılı bir metin var mı? Bütün bunlar yoksa, ateşkes var mı veya olması için ne yapmamız lazım?

4. Türk ve Müslüman Cumhuriyetlerin özelliğine binaen, bir din adamları heyetinin gitmesi için öneride bulunmuştum. Acaba bunu düşünüyorlar mı?

5. Bugün, Hürriyet Gazetesinde, Sayın Azerbaycan Başbakanı Hasanov'un bir mektubu çıkmıştır, bu mektep doğru mudur? Gerçekten resmi bir mektup mudur? Eğer öyle bir mektup varsa, -ki yardım istiyor- askeri yardım mı istiyor, ne yardımı istiyor? Bu mektuptan sonra, bizim, Türkiye Cumhuriyeti Devleti olarak, Azerbaycan'la ilgili, Karabağ'la ilgili meselelere karşı tavrımızda ne gibi değişiklik bekleniyor?" (TBMMTD, 19 Mart 1992: 416-417).

Çetin'in cevaplarına bakıldığında ilk soru için barışçıl bir çözüm adına tarafsız davranıldığını yoksa iki tarafın denk sayılmasının mümkün olmadığını söylediği görülmektedir. Askıya almanın uluslararası hukuka göre söz konusu olmadığını ama diplomatik ilişki kurmayarak bir nevi tanımanın askıda tutulduğunu söylemiştir. Üçüncü soru için ateşkes olarak imzalanmış bir belge bulunmadığı yanıtını veren Hikmet Çetin sadece 20 Şubat'ta Moskova'da Rusya Dışişleri Bakanı Kozirev'in liderliğinde varılan mutabakatın imzalı olduğunu ama buna da uyulmadığını ifade etmiştir. Diyanet İşleri Başkanlığı'ndan bir din adamları heyetinin Azerbaycan da dahil Türk Cumhuriyetlerine Ramazan dolayısıyla gönderildiğini ve hazırladıkları raporun çok faydalı olduğunu söyleyen Çetin, cumhuriyetlere gerekli gördükleri takdirde heyetlerin sürekli olabileceğine dair teklifin yapıldığını da belirtmiş; mektup sorusuna ise yazılı cevap vereceğini açıklamıştır (TBMMTD, 19 Mart 1992: 417-418). Kayseri Milletvekili Salih Kapusuz'un sorularına Çetin'in verdiği yanıtlardan yola çıkarak Ermenistan'ın resmen Karabağ'ı işgal etmediği ve hatta "*bu benim meselem değil, ben karışmıyorum*" dediği anlaşılmaktadır. AGİK kararının Azerbaycan'ın durumu için çok yerinde olduğunu belirten Çetin ama barışın sabır ve zaman özelliğine vurgu yapmıştır. Ayrıca BM ve İslam Konferansı Örgütü'nün devreye girmesi için de temasa geçtiklerini söyleyen Çetin (TBMMTD, 19 Mart 1992: 420-421), Kahramanmaraş Milletvekili Esat Bütün'ün Azerbaycan ile Nahçıvan'ın sınırları Ermenistan tarafından kesildiğinden zor durumda kalan Nahçıvan'a insani yardım gönderilip gönderilmediğine dair sorusuna ise evet cevabını vermiştir (TBMMTD, 19 Mart 1992: 422-423). 19 Mart tarihinde TBMM'de, BM ve Paris şartlarını çiğneyen Ermenistan'ın Azerbaycan'a yaptıklarına karşı dünya parlamentolarından ve kamuoylarından ses çıkarmalarını isteyen ortak bir önerge de sunulmuştur. DYP Grubu Başkanvekili Bekir Sami Daçe, ANAP Grubu Başkanvekili Ülkü Güney, RP Grubu Başkanvekili Oğuzhan Asiltürk, DYP Grubu Başkanvekili Turhan Tayan, SHP Grubu Başkanvekili Mahmut Alınak imzalı önerge şöyledir:

"Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığı'na

Türkiye Büyük Millet Meclisi Kafkasya'daki olayları büyük bir endişeyle takip etmektedir. Ermenistan, Birleşmiş Milletler Üyesi Bağımsız Azerbaycan'ın toprak bütünlüğüne tecavüzde bulunmakta, Birleşmiş Milletler ve Paris Şartını çiğnemektedir. Açık bir savaş halini alan gelişmeler, bölge ve dünya barışını tehdit etmektedir. Türkiye Büyük Millet Meclisi, bütün dünya parlamentoları ve kamuoyundan, Ermenistan tecavüzünün durdurulması ve derhal ateşkes sağlanması için ağırlıklarını koymalarını talep eder. Bunu, bölge ve dünya barışı adına ister. Bu strateji karşısında sessiz kalanlar, sorumluluğunu da paylaşmak durumundadırlar.” (TBMMTD, 19 Mart 1992: 426).

20 Mart 1992'de konuşan SHP Mardin Milletvekili Mehmet Gülceğün'ün konuşmasından THY'nin Azerbaycan Bakü seferlerini 1991'de başlattığını, Azerbaycan ile uydu telefon haberleşmesinin de kısa süre içinde başlayacağını öğrenmek mümkündür (TBMMTD, 20 Mart 1992: 559). Aynı tarihte Ulaştırma Bakanı Yaşar Topçu ise sınırlar ile ilgili şunları söylemiştir:

“1988 yılında Sarp Sınır Kapısı açılmış, 1990 yılında yapılan bir anlaşmayla Kars-Aralık (Dilucu)'dan Azerbaycan-Nahçıvan'a bir sınır kapısı açılması kararlaştırılmıştır. Aralık (Dilucu) Nahçıvan sınır kapısının açılması, bağımsızlığını kazanmış olan, başta Azerbaycan Cumhuriyeti olmak üzere, diğer bütün bağımsız Türk Cumhuriyetleriyle ülkemiz arasında ekonomik, ticari, siyasi ve her alanda olan ilişkilerimizin daha da gelişmesini sağlayacağı gibi, doğu bölgemizin kalkınması ve gelişmesinde de önemli bir rol oynayacaktır.” (TBMMTD, 20 Mart 1992: 564).

21 Mart'ta ise Yozgat Milletvekili Mahmut Orhon Azerbaycan ve öteki Türk Cumhuriyetlerindeki Türk büyüklerinin türbelerini iyileştirme çalışmaları için hükümete teşekkür ederek Azerbaycan'da yaşananları şöyle özetlemiştir:

“Azerbaycan'da katliam var, soykırım var, işkence var; insanlar boğazlanıyor, kızgın demirler üzerinde yürütülüyor; genç kızların ve gelinlerin, eşleri, çocukları önünde, kardeşleri önünde ırzlarına geçiliyor; henüz doğmamış çocuklar, kasaturalarla anne karnında hunharca öldürülüyor, parçalanıyor; hatta, esirleri kurtarmak için, genç anneye, kendi çocuğu kendi elleriyle boğdurtturuluyor ve arkasından kadın çıldırıyor... Bütün dünya, Fransız'ıyla, İtalyan'ıyla, Amerikalısıyla, Rus'uyla bu vahşi topluluğa maddi ve manevi destek oluyor... Bugünkü Hükümet de 'konu, Azerbaycan'ın meselesidir' diyerek bu olayda sessiz kalıyor. Bütün dünya devletleri insan haklarından bahsediyor; insan hakları savunucularından hiçbiri Azerbaycan'a gitmiyor taraflı ve satın alınmış basının ve televizyonların yayınlarıyla, insan haklarına inananları yanıltıyorlar; bizim televizyonumuz da konuya detaylı girip, dünyaya olayı anlatmıyor. Bunu, devlet olarak yapmasak bile, insan olarak yapmanın görevimiz olduğunu söylüyor ve hükümeti göreve davet ediyorum.” (TBMMTD, 21 Mart 1992: 107).

22 Mart'ta ise ANAP İstanbul Milletvekili Gurhan Çelebican, Soğuk Savaş'ın ardından bölgede yaşanan Azerbaycan-Ermenistan meselesi de dahil hadiselerin Türkiye'nin önemini arttırdığını, “Sovyetler bitti, Türkiye'nin önemi kalmadı” fikrinin geçersizliğinin anlaşıldığını söylemiştir. SHP Çorum Milletvekili Cemal Şahin ise Türkiye'nin gözü, kulağı olan hep dostluk gördüğümüz Azeriler için “onlar Caferi, biz Hanefi'yiz” açıklamalarının çok üzücü olduğunu; Azerbaycan'ın başına gelenlerden Türkiye'nin etkilenmemesi mümkün olmadığından TBMM'nin, Dışişleri ile Milli Savunma Bakanlıklarının ve Genelkurmay Başkanlığı'nın uyanık olması gerektiğini ifade etmiştir (TBMMTD, 22 Mart 1992: 131, 148). RP Sakarya Milletvekili Cevat Ayhan da Ermenilerin 1915'teki tehciri Türkiye'ye ve dünyaya “katliam” olarak kabul ettirip Türkiye'den tazminat istemek, “Batı Ermenistan” dedikleri

Türkiye'nin bazı doğu illerini almak amacıyla Karabağ konusunu “*sıçrama tahtası*” olarak kullandıklarını söylemiştir (TBMMTD, 22 Mart 1992: 164). DYP Ankara Milletvekili Baki Tuğ ise olayların asıl hedefini güçlü bir Türkiye'nin istenmemesi olarak yorumlamış; Rusya, ABD ve Avrupa'nın desteklediğini Ermenistan'ın Karabağ'ı almasıyla Türkiye'nin Orta Asya Cumhuriyetleri ile irtibatının sona ereceğine dikkat çekmiştir (TBMMTD, 22 Mart 1992: 167). Milli Savunma Bakanı ve Çankırı Milletvekili Nevzat Ayaz da dünyaya olaylara yanlı bakmamaları çağrısında bulunmuş ve son gelişmelerin ardından üç yeni komşusu olan Türkiye'nin, Ermeni saldırılarıyla başlayan Karabağ meselesinde aktif politika izlediğini belirtmiştir (TBMMTD, 22 Mart 1992: 176). 22 Mart'ta söz alanlardan birisi olan Sivas Milletvekili Muhsin Yazıcıoğlu'n göre ise Türk Cumhuriyetlerinin bağımsız olmalarıyla emperyalist ülkeler yönünü buraya çevirmiş ve Türkiye'nin bölgede önder olmasını engellemek amacıyla bu bölgeyle Türkiye'nin bağıını koparmak için zaten hayalleri olan Ermenistan'ı devreye sokmuşlardır. Karabağ sorununun Azerbaycan'ın iç meselesi olmadığını, soydaş ve dindaşımız olan insanlara karşı insan haklarının ihlal edildiğini ve bu nedenle müdahale etmesini dile getirmiştir. Güneydoğu Anadolu'da olanlarla Ermenistan'ın yaptıklarının birbiriyle bağlantılı olduğunu düşünen Yazıcıoğlu, eğer Ermenistan başarılı olursa Türkiye için neticelerinin çok ağır olabileceğini vurgulamıştır (TBMMTD, 22 Mart 1992: 186-187).

Konunun gündemde olduğu bir diğer oturum ise 25 Mart'ta gerçekleşmiş; RP Konya Milletvekili Necmettin Erbakan konuşmasında Müslüman Ülkeler Parlamenterler Heyeti olarak ABD'ye yaptıkları gezinin “*Azerbaycan'daki kanlı hareket durması*” ve BM Genel Sekreterine var olan çifte standardın anlatılıp bölgeye temsilci gönderilmesinin sağlanması için yapıldığını anlatmış ve bölgeye temsilci gönderilmesini sağladıklarını söylemiştir. Ancak bu görevlinin Ermenilerle hatıra fotoğrafı çektiğini, amaca uygun davranmadığını, bundan dolayı yapılanların sürekli arkasında durup takibinin sağlanmasının şart olduğunu belirtmiştir (TBMMTD, 25 Mart 1992: 583). DYP Adana Milletvekili Uğur Aksöz ise özellikle ANAP muhalefetinin tenkitlerini eleştirerek yapıcı olmadıklarını, kendi iktidarlarında yapmadıkları askeri önlemler alınıp Ermenistan'ın korkutulmasını muhalefet olunca dile getirdiklerini söyleyerek “*Bakü'de Sovyet tankları insanları ezerken neden sınıra asker yığmadınız?*” diye sormuştur (TBMMTD, 25 Mart 1992: 602). ANAP Rize Milletvekili Mesut Yılmaz'ın konuşmaları da iktidara yönelik olmuş ve iktidarın ANAP'ı “*ucuz Azerbaycan kahramanlığı*” ile suçladığından, oysaki meselenin sadece Azerbaycan-Ermenistan meselesi olmayıp Türkiye'nin ulusal çıkarlarıyla alakasından bahsetmiştir. Türkiye'nin yalnızca arabuluculuk,

hakemlik rolüne bürünmesini “*gafllet*” olarak gören Yılmaz, “*Türk devletinin kurye gibi Batı ülkelerinin arkasında olmasını kabul etmiyorum*” demiştir (TBMMTD, 25 Mart 1992: 627-628). Aynı gün kürsüye gelen Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı Erdal İnönü ise konuyla ilgili son gelişmeleri şöyle özetlemiştir:

“Hiç kuşkusuz, dış politika alanında son zamanlarda yaşadığımız en önemli gelişmeyi Yukarı Karabağ sorunu teşkil etmiştir. Türkiye, hemen yanı başında meydana gelen bu üzücü olaylar karşısında, dökülen kanın durdurulması için, ikili ve çok taraflı diplomatik düzeylerde yoğun çaba sarf etmiş ve dünyanın bu sorunla yakından ilgilenmesini sağlamıştır. Daha önce, Sayın Başbakan, Amerika’yı ziyareti sırasında, Azeri-Ermeni ihtilafının çözümünde, Batılı ülkelerin, yansız ve eşit mesafeli bir tutum izlemelerinin hayati önemine işaret etmişti. Aksi takdirde, Kafkasya’da, Arap-İsrail anlaşmazlığına benzer yeni bir anlaşmazlığın tohumlarının atılabileceğini vurgulamıştı. Türkiye, Kafkasya’da barışın kalıcı bir şekilde tesisi için, mensubu olduğu tüm uluslararası forumları harekete geçirmiş, AGİK’te alınmasına öncülük ettiği kararla, Karabağ’ın Azerbaycan toprağı olduğunu, sınırların dokunulmazlığının teminat altına alınmasını ve bir an önce ateşkes sağlanması gerektiğini tescil ettirmiştir. Türkiye Cumhuriyeti, Amerika Birleşik Devletleri, Rusya Federasyonu ve Avrupalı ülkeler nezdinde sürekli girişimlerde bulunarak, soruna, AGİK kararı çerçevesinde bir çözüm yolu aranması konusunda ağırlığını koymaktadır. Dün Helsinki’de toplanan AGİK’te, Dışişleri Bakanımızın girişimleriyle alınan kararlarda, bu davranışımızın belirli bir sonuca vardığını göstermektedir. O toplantıda, Karabağ konusunu ele alacak bir uluslararası konferansın toplanması kararlaştırılmıştır. Bu konferansa, Türkiye ile birlikte Azerbaycan, Ermenistan, Çek ve Slovak Cumhuriyeti, Almanya, İsveç, İtalya, Amerika Birleşik Devletleri, Rusya Federasyonu ve Fransa katılacaktır. Karabağ’ın seçilmiş temsilcileri de bu konferansa, ilgili ülkelerle konuşmalar sonucunda davet edilecektir. Ayrıca, ateşkesin devamı için gene tavsiyelerde bulunulduğu gibi, ateşkesin gözetilmesi için de AGİK Dönem Başkanının Karabağ’a gitmesi kararlaştırılmıştır.” (TBMMTD, 25 Mart 1992: 654).

Yozgat Milletvekili Alparslan Türkeş’in de kısaca değindiği bu konuyla ilgili fikirleri Azerbaycan toprağı olan Karabağ’da Azerbaycan Türklerine farklı silahlarla saldıran Ermenilerin saldırılarını kısa sürede durdurması ve Azerbaycan’daki toprak bütünlüğünün korunup Azerbaycan topraklarının Türk yurdu kalmasının devamlılığı için gerekli önlemlerin alınması yönünde olmuştur (TBMMTD, 25 Mart 1992: 665).

14 Nisan 1992 tarihli oturumda İstanbul Milletvekili Algan Hacaloğlu Bakü, Erivan ve Karabağ’a yaptığı seyahatle AGİK toplantısında alınan Türkiye, Karabağ, Azerbaycan, Ermenistan’ın katılımıyla kısa sürede toplantı yapılması kararı hakkında konuşmuştur. 1988 itibariyle başlayan SSCB çöküşü döneminde başlayan Karabağ hadiselerinde çok sayıda kişinin hayatını kaybettiğini, resmi verilere göre Hocalı’da da 150-200 Azerbaycan Türk’ünün öldüğünü, bunun ardından Erdal İnönü’nün talebiyle Türk, Alman ve Fransız temsilcilerden oluşan Sosyalist Enternasyonal Heyeti bir hafta boyunca bölgede inceleme yaptığını, aynı süreçte bölgede olan Çekoslovakya Dışişleri Bakanı Dientsbier’in başkanlığındaki AGİK Heyetiyle de birlikte Bakü, Erivan ve Karabağ’da bulunduğunu ve Azerbaycan ile Ermenistan’ın devlet başkanları, meclis başkanları ve başbakanlarından hastanelerde yatanlara, mültecilere kadar geniş bir kesimle temasa geçtiğini söylemiştir. 28 Şubat’ta, AGİK’in Azerbaycan’ın bir parçası olarak kabul edip ateşkes ile kalıcı barışın sağlanması

amacıyla önlemlerin alınmasını istediği Karabağ'da halen ateşin kesilmediğini belirten Hacaloğlu'nun Karabağ'a dair izlenimleri şöyledir:

“Karabağ'da, 130 bin Ermeni ve sadece Şuşa kentinde toplanmış 30 bin kadar da Azeri Türkü vardır. Hemen hemen kadın ve çocuk kalmamıştır. 130 bin Ermeni'ye karşı 30 bin Azeri Türkü, sürekli bir taciz hareketlilik ve çatışma içindedir. Karabağ'da, Stefanakert'te, Ermeni hastanesinde, Bakü'de, Ağdam'da, Azerbaycan hastanelerinde, yani her iki tarafta da durum her türlü sağlık koşullarının dışındadır ve insanlar yardıma muhtaç koşullar altındadır. Özellikle, Karabağ'dan iltica etmek durumunda kalan Azeri mülteciler, Ağdam ve çevresinde gayet kötü şartlar altında barınmaya çalışmaktadırlar. Gerek kaybettikleri yakınlarının ölümlerinin gerekse esir ve kayıp durumda olan yakınlarının mübadele edilmesi için, çaresizlik içinde beklemektedirler. Stepanakert'te kentin yarısı yıkılmıştır, Türk köylerinin büyük bir bölümü böyledir ve evlerini barklarını terk eden insanların günün birinde buralara dönmesi halinde, kesinlikle bu bölgelerin ve köylerin yeniden yapımı gündeme gelecektir. Bölgede ekonomi durmuştur; ambargo yürürlüktedir ve ekonomik sıkıntı, Karabağ ve Ermenistan'ı daha büyük ölçüde ve daha derinden etkilemektedir. Azerbaycan, 7 Haziran'da yapılacak olan Cumhurbaşkanlığı seçimlerine kadar, içinde bulunduğu siyasi istikrarsızlıktan kurtulamayacağı benzetilmektedir. Bu nedenle, Karabağ'ın, Ermenistan'ın bir parçası olması gibi uzun vadeli bir hayalin çerçevesinde siyasi bütünlüğünü sağlamış bulunan Ermenistan karşısında, Azerbaycan'ın kendi iç bütünlüğünü ve ortak stratejisini 7 Haziran tarihine kadar oluşturamayacağı anlaşılmaktadır. Bu nedenle de Azerbaycan'ın askeri konumu giderek zayıflamakta ve Karabağ'da yakın zamanda kendi cumhuriyetlerini -tanınmamış cumhuriyetlerini- ilan etmiş olan Ermeniler, askeri üstünlüğü Karabağ içinde sağlamış durumdadırlar. 24 Mart tarihinde Helsinki'de yapılan AGİK toplantısında, önümüzdeki dönemde Minsk'te, Türkiye'nin ve Azerbaycan, Ermenistan ve Karabağ'da yaşayanların da katılacağı bir geniş toplantıda sorunların çözülmesi kararının alındığı bilinmektedir. Biz, üç milletvekili olarak, öncelikle, Sosyalist Enternasyonale sunulmak üzere hazırladığımız ortak raporda; böyle bir konferansın en kısa zamanda toplanmasını, temel hedef olarak, kalıcı bir barışa esas teşkil edecek çerçevenin çakılmasını ve derhal ateşkesin ilan edilmesini vurgulamış bulunuyoruz. Burada şunu belirtmek istiyorum AGİK, memnuniyetle kaydetmek isterim ki, taraflar arasında, soruna çözüm bulma konusunda güvenilir ve hatta tek organ olarak değerlendirilmektedir. AGİK'in gözlemcileri, Kızılay ve Kızılhaç'ın katkılarıyla esir ve ölümlerin mübadelesinin, acilen sağlanması gereken ciddi ve insancıl bir sorun olarak gündemdedir. Karabağ'ın silahlardan arındırılması, Karabağ'da askeri aktivitelerin durdurulması, her iki taraftan mültecilerin Karabağ'a geri dönmesi, yıkılan kentlerin onarılması için gerekli ekonomik desteğin, AGİK'in katkısıyla dışarıdan sağlanması; bu çerçevede, Azerbaycan'ın, hukuken ve uluslararası kurallar çerçevesinde bir parçası olan Karabağ'da, kalıcı bir barışın zemini içinde, demokrasi açısından özgürlüklerin beşiği olacak din ve kültür özgürlüğünü tüm kesimlere tanıyacak ve işlerinde, iç yönetiminde belirli bir otonomi altında; ama, Azerbaycan'a bağlı bir yapı içinde, bölgede huzur getirecek siyasi bir çözümün sağlanması; hem bölgenin hem ülkenin hem de o bölgede yaşayan Azeri Türklerinin, Ermenilerin ve tüm insanların yararına olacaktır, böyle gözükmektedir. Bu öneriler, bu bütünsellik içinde raporumuzda da yer almıştır. Bu hususları Dışişleri Bakanlığımıza ve diğer ilgililere de bildirmiş bulunuyoruz. (TBMMTD, 14 Nisan 1992: 38-40).

Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin de 16 Nisan 1992'de yaptığı konuşmasında AGİK kararlarına atıfta bulunmuş ve Türkiye'nin konuya dair barış ve diyalog çalışmalarına dikkat çekmiştir. Temaların devamlılığından bahseden ve Dışişleri Bakanlığı müsteşarı başkanlığındaki heyetin yeni döndüğünü söyleyen Çetin, 7 Haziran'da yapılacak cumhurbaşkanlığı seçimleriyle Azerbaycan'a demokrasi ve istikrarın gelmesi dileğinde bulunmuştur (TBMMTD, 16 Nisan 1992: 196-197). ANAP Bitlis Milletvekili Kamran İnan ise konuşmasında Türkiye'nin Dağlık Karabağ meselesinde iyi bir imtihan veremediğini söylemiştir. Azerbaycan ile Kuveyt'e yapılan arasında fark olmadığını, Kuveyt konusunda misyonunu yerine getiren BM üyesi Türkiye'nin Azerbaycan konusunda ise tarafsızlık politikasına soyunduğunu ve bunun Türk Cumhuriyetlerinin bize bakışını değiştirdiğini belirtmiş; kusurlu taraf Azerbaycan olsaydı Türkiye'nin bu tavrı göstermesinin belki

anlaşılabileceğini dile getirmiştir (TBMMTD, 16 Nisan 1992: 201-202). DYP Samsun Milletvekili İrfan Demiralp ise SSCB'den kalma modern silahları olan Ermenilerin karşısında Azerbaycanlıların silahsız ya da çok ilkel silahlarla sivil milislerle hakkını aramaya çalıştığını, ortada bir “*katliam*”, bir “*facia*” olduğunu, bunun engellenmesi için Türk hükümetinin çok gayret ettiğini söylemiştir (TBMMTD, 16 Nisan 1992: 211). RP Malatya Milletvekili Oğuzhan Asiltürk ise eleştirel bir şekilde bölgede ateşkesin Ermenilerin menfaati için yapıldığını söylemiş, ayrıca Rusya-Ermenistan-Azerbaycan ve İran arasında yapılan görüşmelerde neden Türkiye'nin yer almadığını sormuş ve cevabı da kendisi vermiştir: “*birtakım güçleri gücendirmekten çekiniyoruz da onun için.*” (TBMMTD, 16 Nisan 1992: 216).

28 Nisan 1992'de ise Sağlık Bakanı Yıldırım Aktuna, Orta Asya Türk Cumhuriyetlerine düzenlediği geziye dair bir konuşma yapmıştır. 18-25 Nisan tarihleri arasında Özbekistan, Kırgızistan ve Türkmenistan'la beraber Azerbaycan'ı da ziyaret eden Aktuna, genel bir değerlendirme yaparak bu ülkelerin Türkiye'ye tıp öğrencisi, doktoru ve uzmanı göndermek istediklerini ama karşılığında eğer Türkiye isterse kendi ülkelerine de öğrenci, doktor ve uzman kabul edebileceklerini bildirdiklerini söylemiştir. İlaç ve tıbbi malzeme sıkıntısı yaşayan cumhuriyetlerin bağımsızlık öncesinde 20 rubleye aldığı ilacı şimdi Moskova'nın 200 rubleye sattığını belirten Aktuna, bu konudaki görüşmelerin ardından yapılan protokolle artık bu ülkelerin ilaçlarını Türkiye'den alacaklarını duyurmuştur. Ayrıca Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ile beraber her yıl tıp kongresi düzenleneceğini de ifade eden Sağlık Bakanı, ilkinin Ekim 1992'de İstanbul'da olacağını da söylemiştir (TBMMTD, 28 Nisan 1992: 360-362). 28 Nisan'da Süleyman Demirel'in Özbekistan, Kırgızistan, Kazakistan, Tacikistan, Türkmenistan ve Azerbaycan'a yapacağı geziye katılacaklar da onaylanmıştır (TBMMTD, 28 Nisan 1992: 385-386).

7 Mayıs 1992 tarihli Meclis oturumunda Başbakan ve DYP Isparta Milletvekili Süleyman Demirel Türk Cumhuriyetlerine gerçekleştirdiği gezi hakkında konuşmuş, “*Gürcistan'da iç kavga, Tacikistan'da iç kavga, Azerbaycan'da da henüz kavgaya dönüşmemiş; ama, bir siyasi iktidar mücadelesi yürürlüktedir*” şeklinde bölgede yaşananları özetlemiştir. Azerbaycan halkının “*%80-85'inin Azeri, % 5,5'inin Rus ve yine % 5,5'inin Ermeni*” olduğunu söyleyen Demirel, Rusya Federasyonu'nun cumhuriyetlerin ırkçılık yaparak burada yaşayan Rusların eziyete uğraması halinde harekete geçeceğini söylediğini ifade etmiştir. Azerbaycan hariç diğer ülkelerin güvenlik gücünün olmadığını ve bando, mızıkacı takımlarıyla, eski Sovyet garnizonundan “*ödünç alınan*” askerlerle karşılandıklarını

söylemiştir. Türk Cumhuriyetlerinin bağımsızlık kazanmasıyla artık dünyanın Türkiye’yi “60 milyonluk, 772 bin kilometrekare içerisine sığmış” bir ülke olarak görmediğini, “Adriyatik’ten Çin Seddi’ne kadar büyük bir topluluğun en gelişmiş, en önde, demokratik değerleri gerçekleştirmiş, hukukun üstünlüğünü gerçekleştirmiş, birçok noksanlarına rağmen piyasa ekonomisini gerçekleştirmiş ve bunlar kadar önemlisi, laisizmi gerçekleştirmiş bir model olarak bakıyor” demiştir (TBMMTD, 7 Mayıs 1992: 412, 414).

Tablo 2.2. Başbakan Süleyman Demirel ile beraber Orta Asya Türk Cumhuriyetleri’ne Gidecek Milletvekilleri

İsim	Seçim Bölgesi
Mahmut Öztürk	Aksaray
Hasan Çakır	Antalya
Bahattin Alagöz	Gaziantep
Mehmet Dönen	Hatay
Halit Dumankaya	İstanbul
H. Hüsamettin Özkan	İstanbul
İ. Safa Giray	İstanbul
Abdülkerim Doğru	Kars
A. Münif İslamoğlu	Kastamonu
I. Hakkı Amasyalı	Kocaeli
Abdüllatif Şener	Sivas
Seyfi Şahin	Kayseri
Muzaffer Arıkan	Mardin
Hüseyin Erdal	Yozgat
Alparslan Türkeş	Yozgat
Ömer Ekinci	Ankara
Oktay Öztürk	Erzurum
Ayvaz Gökdemir	Gaziantep
Bedrettin Dalan	İstanbul

Kaynak: (TBMMTD, 28 Nisan 1992: 385-386).

Türkiye’nin bu ülkelere destek noktasında Azerbaycan ve Özbekistan’a 1’er milyon, Kırgızistan’a 500 bin ton hububat vermeyi kabullendiklerini ve bunun 100’er bin tonunun hibe olduğunu ama önce Odessa’ya oradan da demiryoluyla ülkelere gittiğinden hububatın yarısının buralarda kaybolduğunu anlatarak karşılaşılan zorluklara dikkat çekmiştir. Karabağ konusunda ise SSCB’nin çökmesiyle olayların başladığını ve Ermenistan’ın hazırlıklı olduğunu ama hazırlıksız olan Azerbaycan’ın 1988’de Rus tanklarının altında can veren vatandaşlarını Hazar Denizi’ne bakan yamaca “Şehitler Hıyabanı” olarak gömdüğünü, Karabağ’daki şehitleri de buraya getirdiğini anlatmıştır. Demirel, Atatürk’ün “Azerbaycan’ın elemi, bizim elemimizdir, Azerbaycan’ın sevinci, bizim sevincimizdir” sözünü de hatırlatmış ve Bakü’ye bayrak çektiklerinden söz etmiş ve “Türklük aleminin ay yıldızlı bayrağı, tek başına senelerce bayrak bekledi. Bizim bayrağımız tek başına, yıllarca esir milletlerin, esir

kardeşlerimizin de bayrağı oldu. Binaenaleyh, bizim bayrağımızın yanına, yeni ay yıldızlı bayraklar gelecektir” demiştir (TBMMTD, 7 Mayıs 1992: 418-420)

ANAP İstanbul Milletvekili İsmail Safa Giray ise konuşmasında, dünyada ne kadar Türk olduğuna dair sürekli farklı rakamlar verildiğini belirterek şöyle bir açıklama getirmiştir:

“20 milyon Özbekistan’da, 4,3 milyon Kırgızistan’da, 16,2 milyon Kazakistan’da, 5,1 milyon Tacikistan’da, 3,5 milyon Türkmenistan’da ve 7 milyon Azerbaycan’da olmak üzere toplam 56,1 milyondur. Bu nüfus içerisinde Türk asıllı dediğimiz Özbek, Kırgız, Kazak, Tacik, Türkmen ve Azeri olmak üzere Türk nüfusu olarak bulabildiğimiz rakam -tabii ki, onların sayımlarına göre- 35 milyon civarındadır. Tabii, eski Sovyetler Birliği topraklarında yaşayan Türkler sadece bunlardan ibaret değildir; bir Dağıstan, bir Tataristan vardır, onlardaki nüfusları da eklerseniz, eski Sovyetler Birliği’nde, belki toplam 50 milyona yakın Türk nüfusunun varlığı söylenebilir. Öbür taraftan, Çin’de Urumçi’deki, İran’daki ve Avrupa’daki Türk nüfusları da eklerseniz belki bir merteye de daha doğru rakam elde etmek imkanı vardır; o da muhtemelen 150 milyon civarındadır.” (TBMMTD, 7 Mayıs 1992: 421).

İsmail Safa Giray konuşmasının devamında, Azerbaycan’da “%78,1 Azeri, %7,9 Ermeni, %7,9 da Rus nüfusu” olduğunu, başbakanın verdiği rakamların sonraki bilgiler olabileceğini söylemiş ve bağımsızlığını kazanan Azerbaycan’ın güçlü bir devlet olmanın gereksinimlerini yerine getirmeye çalışacağını, eski komünist idaresindeki insanlarla ilişkileri olanlar da dahil Cumhurbaşkanlık için on adayın olduğunu, ama en önemli aday olan Halk Cephesi Başkanı Ebulfez Elçibey ile görüştiklerini eklemiştir. Elçibey’in hazırladığı mitingden dolayı Azerbaycan’ın iç işine karışıldığına yönelik söylentilerin çıktığını söyleyen Giray, Elçibey’in miting davetine Demirel’in gitmediğini, MÇP Genel Başkanı Alparslan Türkeş’in ise partilileriyle orada olduğunu anlatmıştır (TBMMTD, 7 Mayıs 1992: 423). Giray konuşmasında bu gezide Azerbaycan’a 600 milyon dolar verildiğini, önceden açılan 150 milyon dolarlık Eximbank kredisiyle toplamda 750 milyon dolarlık kredi olduğunu söylemiştir (TBMMTD, 7 Mayıs 1992: 425).

RP Kocaeli Milletvekili Şevket Kazan ise bir hafta boyunca gezilen altı devlette toplamda on saat resmi görüşme yapıldığını, bunun iki saatinin Azerbaycan’a ayrıldığını belirterek bunun “*masraflı bir turistik gezi*” olduğunu söylemiştir. “*Protokol ilgisi*” şeklinde değerlendirdiği bu programda “*dünya düzeni, evrensel düzen, demokrasi, anayasa modelleri, laiklik, Türk alfabesi*” mesajlarının verildiğinden bahsetmiş (TBMMTD, 7 Mayıs 1992: 429-430), bu gezi sırasında yayına başlayan TRT Avrasya’daki yayınları da eleştirmiştir (TBMMTD, 7 Mayıs 1992: 432). Başbakanın Azerbaycan Parlamentosunda yaptığı konuşmada Karabağ’daki 55 yerleşkeden 54’ünün Ermeniler tarafından ele geçirildiğini söylediğini belirterek bunu şöyle yorumlamıştır:

“...Bunun adına ne denir biliyor musunuz? ‘Türkiye’nin gözleri önünde Karabağ’ı yediler’ denir. Türkiye baka baka, seyrede seyrede... ‘AGİK’e başvuruyorum, Fransa’ya başvuruyorum, Amerika’ya başvuruyorum, Bush’a telefon ettim, Bush’la görüştüm...’ Görüşün; ama, netice ne oldu; 54 tane yerleşim birimi gitti ve Ermenilerin eline geçti. Türkiye’nin bu aciz dış politikası karşısında azan Ermeniler, şimdi de Azerbaycan’ın köylerine ve de Nahçıvan’a saldırmaya başladılar. Türkiye Hükümeti, hala daha uykudadır...” (TBMMTD, 7 Mayıs 1992: 433).

Kazan’ın nezdinde RP’nin ve belki de genel manada muhalif partilerin böylesi tenkitlerini iç politikaya oynama olarak da görebilmek gerekir. Öte taraftan iktidarın

uluslararası teŖkilatların kararlarına göre hareket ettiği de bilinen bir gerçektir. Ancak burada önemli olan hükümetin böyle yapmak istemesi midir yoksa bunu yapmak durumunda olması mıdır, bunun ayrımını yapmak gerekir. Dolayısıyla eleŖtiriler doğru olmakla birlikte bunun keyfi ya da mecburi olup olmadığının görülmesi gerekirdi ki burada da muhalefetin bunu görmediğini söylemek pek de mantıklı gelmemektedir. Öyle ise yapılan konuŖmaları politik bulmak yerinde olacaktır. Bu yorum, dönemin iktidardaki partilerinin muhalefet olduğu seneler için de geçerli kabul edilebilir. Nitekim gerek Demirel, gerekse Ecevit, ANAP Hkmetine yönelik eleŖtirilerini yönetime geldiklerinde çok da giderememiŖler, ANAP da muhalefete geçtikten sonra kendi döneminde olanları unutmuŖçasına söylemlerde bulunmuŖtur. Tezde ele alınan süreç boyunca hep muhalefette kalan partiler ise en rahat tenkitte bulunan ve yaŖananlar üzerine en yoğun eğilen kesimler olmuŖtur.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ELÇİBEY DÖNEMİNDE AZERBAYCAN'DA YAŞANANLAR VE MECLİS'E YANSIMALARI (1992-1993)

1. KARABAĞ'DA YAŞANANLARIN AZERBAYCAN SİYASETİNE ETKİLERİ

1.1. Azerbaycan'da Muttalibov Döneminin Sona Ermesi

Yaklaşık iki sene öncesinde devlet başkanlığına getirilen Ayaz Muttalibov, 1991'in eylül ayında da ilk seçilen cumhurbaşkanı olmuştur. Elbette tek aday olması nedeniyle sonucun kaçınılmaz olduğu bilinmektedir (Armaoğlu, 2005: 938). Muttalibov'un İstişare Şurası'na önem vermesi ve Elçibey'in de bu şuranın kararlarına saygı duyması nedeniyle AHC tarafından destek bulan Muttalibov'un giderek bu oluşumdan uzaklaşması üzerine Halk Cephesi de devlet başkanından uzaklaşmıştır. Ayrıca AHC teşkilatlarının basılması ve üyelerinin tutuklanması, seçilmeden önce verdiği vaatleri yerine getirmemesi, Karabağ'da silahlanan Ermenileri gerektiği kadar dikkate almaması iki tarafın karşı karşıya gelmesinde etkili olmuştur (Bilgin, 2016: 120). Muttalibov'un eski bir komünist olması ve “*Moskova Uşağı*” olarak değerlendirilmesi, kendisine yönelik duruşu özellikle de AHC tarafından o dönemde de ortaya koymuştur. Sonraki süreçte ise Ermenistan ile yaşanan büyük sorunlar halkın Muttalibov'a karşı hoşnutsuzluğunu daha da arttırmıştı. Karabağ'da yaşanan hadiseler ve Hocalı Katliamı ise bardağı taşıran son damla olmuş ve Azerbaycan'da yönetimin değişmesine de yol açmıştır. Bunun yanı sıra Rusların başkanlığında ve Ermenistan'ın da üye olduğu BDT içinde Azerbaycan'ın bulunmasına tepkili olan AHC, bu yapının sorunları çözmeyeceğini savunmaktaydı. Yine Muttalibov-Petrosyan görüşmesi yapıldı burada Nüvedi'nin boşaltılmasına karar verilmesi de Muttalibov'a yönelik tepkileri arttırmıştır. Halkın artan tepkileri ve bu doğrultuda Bakü'de yoğun katılımlı gösterilerin düzenlenmesi üzerine 6 Mart 1992'de istifa etmek durumunda kalan Ayaz Muttalibov (Cumhuriyet, 7 Mart 1992: 1-19), 14 Mayıs'ta yönetime bir kez daha gelebilmek için girişimde bulunmuşsa da başarı sağlayamamış ve muhaliflerden İsa Kamberov Parlamento Başkanı yapılmıştır. Marttan itibaren Cumhurbaşkanlığı makamında geçici görevde bulunan önceki Parlamento Başkanı Yakup Memmedov da istifasını vermiştir (Sadıgov, 2021: 135; Garibov, 2017: 304; Bilgin, 2016: 120).

İlk önce İran'a yaklaşan ama neticesiz kalan bu girişimden sonra Azerbaycan'ın Türkiye'yle birleştirilmesi şeklinde söylemlere girişen Memmedov'un cumhurbaşkanlığı

döneminde yaşanan en mühim gelişme, Azerbaycan'ın bağımsızlığının Rusya tarafından kabul edilmesidir. Kısa bir süre sonrasında seçimlerin 7 Haziran 1992'de yapılacağını da duyurusu yapan Memmedov'un döneminde MÇP Genel Başkanı Alparslan Türkeş 3 Mayıs'ta Bakü'ye gelmiştir ki bu gezinin asıl amacı seçimde Elçibey'e destek vereceklerini göstermektir. Nitekim seçim tarihinin ilan edilmesinden hemen sonra AHC, Elçibey'i aday olarak göstermiştir (Attar, 2012: 144; Tombuloğlu, 2018: 469-470).

Muttalibov yönetiminin devrilmesi sürecinde Ermenilerin hareketliliği ise devam etmiştir. Karabağ'ı Ermenistan'a bağlayan Laçın Koridoru'na Goru'dan ve Hozadert'ten iki ayrı saldırı başlatılmış, Şuşa'ya bağlı Turşu köyü alınmıştır. Düşmesinin Karabağ'ın Ermenistan'a bağlanması anlamına gelen Laçın'ın önemini göstermektedir. Eş zamanlı olarak Ağdam'da yapılan top atışları da söz konusudur. Bu saldırılar karşısında yaşanan çaresizlik ise olayın farklı bir boyutudur. Öyle ki hastaneler de bombalandığı için yaralıların tedavi edilebilmesi de mümkün olmadığından yaralanmakla ölmek arasında farkın olmadığı bir durum söz konusudur (Cumhuriyet, 17 Mayıs 1992: 1; Cumhuriyet, 18 Mayıs 1992: 17). Ermenistan'ın saldırılarının giderek yoğunlaştığı bu dönemde Şuşa ve sonrasında Laçın düşmüş, Ermenilerin Nahçıvan'a saldırıları da tekrar başlamış, Sederek boşaltılmıştır. Bunun üzerine Nahçıvan Devlet Başkanı Haydar Aliyev Türkiye'den asker de dahil yardım istemiş; anlaşmalar gereğince Türkiye'nin buna hakkının olduğunu belirtmiştir. Nitekim eş zamanlı olarak Başbakan Yardımcısı Erdal İnönü Ermenistan Dışişleri Bakanı ile görüşerek uyarıda bulunmuştur (Cumhuriyet, 19 Mayıs 1992: 17). Hovanisyan ise saldırıları Ermenistan'ın desteklemediği Ermeni milislerin yaptığını ve hatta Laçın'e de "*Muttalibov'dan özgürlük vaadi alan bir küçük Kürt azınlığı*" tarafından saldırıldığını söyleyerek hem suçu üstlenmeme hem de olayları farklı mecralara çekmeye çalışmıştır (Arcayürek, 1992: 17).

1.2. Elçibey Döneminin Başlaması ve Yaşanan Gelişmeler

14 Mayıs 1992'de düzenlenen mitingde Muttalibov'u yeniden yönetime getirmek için gösterilen çabayı "*Moskova'nın eliyle tezgahlanan darbe*" olarak değerlendiren ve konuşmasını "*ya istiklal ya ölüm*" sloganıyla tamamlayan Ebulfez Elçibey'in liderliğini üstlendiği AHC'nin binasından da Atatürk posterleri açılmıştır ki bu da yeni dönemde Türkiye ile daha da yakınlaşılacağını göstermektedir. Bu dönem Azerbaycan'ın ilk demokratik seçimi olan 7 Haziran 1992 tarihinde başlamış ve Ebulfez Elçibey devlet başkanlığına halkın özgürce verdiği oylarla gelmiştir (Sancak, 2018: 61). Seçimde Elçibey'den ayrı "İlyas İsmailov, Yakup Mehmedov, Nizami Süleymanov, Refik Abdulayev, Tamer Karayev, İtibar Memedov"

gibi isimler de adaylığını koymuş; Karayev ile Memedov son anda adaylıklarını çekmişlerdir. Dolayısıyla seçimler demokratik bir şekilde gerçekleştirilmiştir (Bilgin, 2016: 122-123). Bu seçimlere 3,9 milyon kayıtlı seçmenden %70'i katılmış ve verilen oyların %60'ını alan Elçibey Azerbaycan Devlet Başkanı olmuştur. Elçibey'in Türk milliyetçisi ve komünist karşıtı duruşu, Azerbaycan'ın politikalarında değişikliğe gideceğini de hissettirmiştir. Nitekim Muttalibov'un katılmakla beraber parlamentonun onaylamadığı BDT'den Azerbaycan'ı çıkartacağını söylemesi buna bir örnektir (Armaoğlu, 2005: 938).

Elçibey döneminde 80 bin Rus askeri Azerbaycan'dan çıkarılmıştır (Sadıgov, 2021: 136). 12 Haziran'da başlatılan “*Karabağ'ı geri alma propagandası*” ile 15 Haziran'da on beş, 18 Haziran'da ise dört köyün işgalden kurtarıldığı görülmektedir. Bundan dolayı Ermenistan 16 Haziran itibariyle ateşkes istemeye başlamıştır. Karabağ Savaşı'nda “*Şuşa, Laçın, Ağdam, Terter ve Nahçıvan*”, Ermenilerin kimyasal silah saldırılarına maruz kalmış, Azerbaycan Türklerinin çoğu bu silahlardan etkilenecek şekilde yaşamını kaybetmiştir. Elçibey, bu durumu BM, NATO, AGİK'e bildirmiştir (Garibov, 2017: 307). Ayrıca Ermenistan, imzaladığı 15 Mayıs 1992 tarihli “*Taşkent Ortak Güvenlik Anlaşması*” ve 21 Ağustos 1992 tarihli “*Ermenistan'da Rus Ordusunun Konuşlandırılması Anlaşması*” ile yarattığı fırsatlarla Rus Alfa Birliklerini Karabağ'da savaştırmıştır. Bunun yanı sıra Ermeni Lobisinden gelen paralarla da ücretli asker de kullanmıştır (Attar, 2012: 157).

İlk resmi ziyaretini *Karadeniz Ekonomik İşbirliği*⁹ toplantısına katılmak için 24-27 Haziran'da Türkiye'ye yapan Elçibey, 26 Haziran tarihinde Meclis'te bir konuşma yapmıştır. Konuşmasının bir kısmı şu şekildedir:

“Arkadaşların bir kısmı bilir ki, demokrasi uğrunda mücadele yapan insanları. Bu mücadeleyi Azerbaycan'da Azerbaycan Halk Cephesi başlattı ve onu yürütüyor. Ancak, bu demokrasiyi yürütmekle beraber, bizim idealimiz, merhum Muhammed Emin Resulzade'nin koyduğu idealdir. Birincisi Türklük, kendini derk etmek; bir milletin kendini derk etmesidir. Bizim bayrağımızdaki yukarıda olan mavi renk onu temsil eder. Bu temsilden de dolayı, bu memlekete girerken, bir Sultan Mehmet Fatih yâda düşer, bir Avrupa'yı dayandırıp da Türk hakkını dünyaya bildiren Konstantinapolis'i fetheden insan yâda düşer; baş eğmemek mümkün değil. Ne mutlu ki, Hazreti Peygamberimiz buyurmuştur ki, “Kim onu fethedecekse, hoş onun haline, Tanrı onu sever.” Yani, Tanrı Fatih'i sevmiş de o fethi ona vermiş. Zaman zaman geç gelmiş de dünyanın bir şark siyaseti olmuş, doğu siyaseti olmuş. 400 yıl, bütün dünya, Osmanlı İmparatorluğunu çöktürmeye çalışmıştır. Tabii olarak, Türk Milleti bundan da çıkış yolu bulmuş. Şimdi, istiyorsunuz cumhuriyet kuracağız, cumhuriyet yapacağız ve demokrasiyi yürüteceğiz. Büyük Mustafa Kemal'in liderliği altında kurulan bu cumhuriyet bugün güçlenmekte, bugün yükselmekte, bugün Türk'ün sesini, kendi sesini, Anadolu'nun sesini, tarihin sesini dünyaya duyurmaktadır. Bu mutluluk içerisinde yaşıyoruz, bu mutluluk içerisinde dolanıyoruz...”

⁹ “25 Haziran 1992'de İstanbul'da toplanan Arnavutluk, Azerbaycan, Bulgaristan, Ermenistan, Gürcistan, Moldova, Romanya, Rusya Federasyonu, Türkiye, Ukrayna ve Yunanistan devlet veya hükümet başkanları, Boğaziçi Belgesi'ni imzalayarak Karadeniz Ekonomik İşbirliği'nin kuruluş sürecini başlatmıştır.” Bkz. Alaeddin Yalçınkaya, “Kuruluşundan Günümüze Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü”, *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*, C. 5 (Özel Sayı), Nisan 2017, s. 4.

Biz bugün daha çok mutluyuz ki, Türkiye demokrasisini yürütmekle, Avrupa'ya çıkmış, Doğu'ya bir numune olmaktadır. Biz mücadeleye başlarken de bu meseleyi koymuştuk ve benden de “ne yapacaksınız?” diye sorduklarında; dedim, hele ilkin yolumuz Mustafa Kemal'in yoludur, sonra da devletimizi kuracağız. Bundan iki gün önce dediğim sözü, bir de burada tekrarlamak istiyorum. “Çağdaş bir cumhuriyet kurmak, insanlara insan gibi yaşamak, öz hakkını almak gibi yaşamak demektir” diyen Büyük Mustafa Kemal, bugünleri düşünmüş ki, yani, gelecekte Türkler kendi ananelerine, kendi geleneklerine, kendi duygularına uygun, kendi benliklerine uygun devletler kuracaklar. Vallahi bizim ruhumuzca, bizim en güzel kuracağımız devlet, demokrasi devletidir. Demokrasi, Türkün ruhunun içerisinde. Tarihe de bakalım, dünyada kuldarlık devletleri olmuş, falan devletler olmuş ne bileyim ne devletler olmuş da; ama Türkler de bundan geçmişler. Bakalım da Türklerde tarih kitaplarında yazarlar; bundan bin yıl önce, bundan iki bin yıl önce Türklerin kurduğu devletinde ne olmuştur ki, böyle yürümüş, böyle dünyaya çıkabilmişler? Orada bir şey vardır; Herbi demokrasi. Yani, bütün dünya meseleyi ordu üstüne kurmasına bakmayarak, Türkler orduyu da demokrasi esasında kurmuşlar. “Sağda oturan sağ beyler, solda oturan sol beyler, ortadaki inâğlar; benim sözüm size bu, duralım, yürüyelim, hakkımızı alalım” demişler...” (TBMM, 2012: 71-72).

Ebulfez Elçibey'in ikinci ziyareti ise aynı yılın kasım ayında gerçekleşmiştir. Bu ziyaret esnasında Azerbaycan'ın Türkiye Büyükelçiliği 70 senelik bir aradan sonra tekrar açılmıştır. Büyükelçiliğe ise Fizik Profesörü Aliyev Nevrozoğlu atanırken elçilik müsteşarlığına da Türkolog Dr. İsmail İsmailov getirilmiştir. Törende yaptığı konuşmasında Elçibey şunları söylemiştir:

“Tüm Türklere umut ışığı olan Türkiye Cumhuriyeti'ne minnettarlığımızı bildirir ve büyük cumhuriyeti kuran, hepimizin atası olan Atatürk'ün önünde baş eğiyoruz... Ankara'nın özgürlüğü yolunda çarpışan insanları, Anadolu'da bağımsızlık için savaş veren yüz binlerin kurban gittiğini düşündükçe içimiz bir hoş oluyor, aklımız tufan oluyor... Geleceğe rahmetli Mehmet Emin Resulzade'nin söylediği o sözle bakıyoruz. Estonlar da Litvanlar da ezbere bilirler ki bir kere yükselen bayrak bir daha inmez” (Cumhuriyet, 3 Kasım 1992: 1-14).

Türkiye ile ilişkilerin oldukça yakın olduğu Ebulfez Elçibey dönemi de çok uzun sürmemiş, Elçibey devlet başkanlığına gelişinin yaklaşık bir sene sonrasında yaşanan darbe ile görevini sona erdirmiştir (Armaoğlu, 2005: 938). Her ne kadar Elçibey döneminin başında Kelbecer gibi yerlerin yeniden Azerbaycan'a kazandırılması gibi başarılar elde edilmişse de Ermenistan'ın nisan ayında Kelbecer'i tekrar işgal etmesi ile ortaya çıkan memnuniyetsizlikten faydalanan Rusya, Elçibey'e muhalif olanları harekete geçirmiş ve Elçibey'in petrol şirketleriyle görüşmek için İngiltere'ye gideceği sırada, 4 Haziran 1993'te bir darbe başlatmıştır. Bu da Türkçü politikalarıyla Rusya, ABD, Avrupa ve İran'ı kızdıran Elçibey Hükümetinin sonu olmuştur (Aydın, 2013: 404; Bilgin, 2016: 128-129; Sadıgov, 2021: 136). Karabağ'da başarı gösteremediği için komutanlıktan azledilen *Gence-Karabağ Bölgesi Ordu Komutanı Albay Suret Hüseyinov* 3 Haziran 1993'te Gence'de 3 ila 5 bin arasındaki gücüyle ayaklanmış, bunun üzerine Elçibey bir açıklama yapmadan 18 Haziran'da Nahçıvan'daki Keleki köyüne geçmiştir. 21 Haziran'da Rus yanlısı olduğu bilinen Hüseyinov idareyi devraldığını ilan etmişse de parlamento Elçibey'in geri dönmesini ya da istifa etmesini istemiştir. Elçibey'in ikisini de yapmaması üzerine 24 Haziran 1992'de Ebulfez Elçibey'in görevine son verilmiştir. Meclis Başkanı olan İsa Kamberov'un da 13 Haziran'da istifa etmiş

olması üzerine beş gün sonra yerine Haydar Aliyev seçilmiştir. Azerbaycan Komünist Partisi eski Genel Sekreteri ve KGB’de general olan Aliyev başkanlığındaki Meclis, 30 Haziran 1993’te Hüseyinov’u başbakan yapmıştır. Hüseyinov ayrıca Savunma, İçişleri, Güvenlik Bakanlıklarını da üstlenmiştir. 3 Ekim 1993 tarihinde yapılan seçimlerle de Haydar Aliyev rakipleri Keran Abilov ve Zakir Tagiyev’e karşı verdiği mücadeleyi kazanarak cumhurbaşkanı seçilmiştir (Armaoğlu, 2005: 938-939; Garibov, 2017: 314; Cumhuriyet, 5 Ekim 1993: 8).

2. DÜNYANIN KARABAĞ MESELESİNE BAKIŞI

2.1. Karabağ Sorununu Çözme Çabaları ve AGİK Toplantıları

Azerbaycan, Ebulfez Elçibey döneminde başta Akdere olmak üzere mühim yerleri tekrar almış, 28 Mayıs 1993’te de Rus Ordusu Azerbaycan’dan çıkma kararı vermiştir. Bölge ülkeleri içinde Rus askerini topraklarından ilk çıkaran ülke olan Azerbaycan’ın *Gence Garnizonu Komutanı Suret Hüseyinov* tüm Rus silahlarını teslim alıp “*Gence-Kelbecer-Ağdam Bölgesi Savunma Hattı Komutanı*” olmuştur. Ayrıca Ermenistan’da bulunan VII. Rus Ordusu, 1992’nin temmuz ayında kendi hükümetinden silah ve cephane sevkiyatının sona erdirilmesini istemiştir. Bu talep, Ermenilerin Ruslar tarafından desteklendiğini göstermektedir (Garibov, 2017: 308-309). Aynı ay içinde Ermeniler, arttırdıkları saldırılarıyla Akdere’yi yeniden almıştır. Azerbaycan-Ermenistan arasında 27 Ağustos 1992’de Almatı’da ateşkese karar verilmişse de eylül itibarıyla Ermeni saldırıları yine başlamıştır. 1993 ise bu saldırıların çok yoğunlaştığı yıl olmuş, 6 Şubat 1993 saldırısı ise 100’ün üzerinde Azerbaycan askerinin yaşamını yitirmesine yol açmıştır. Bu saldırıyla BDT’ye üye olmayı istemeyen Azerbaycan’ın gözü korkutulmaya çalışılmıştır ki saldırıdan sonra Rusya tarafından topluluğa üye olmasının ve böylece Rus birliklerinin yardımını alabileceğinin söylenmesi bunu göstermektedir (Garibov, 2017: 309).

Yaşanan saldırılar karşısında Süleyman Demirel Ermenistan’ı saldırıları bitirmesi için uyarmış ve durmadığı takdirde olacaklardan Türkiye’nin sorumlu olmayacağını söylemiştir. Bu nota üzerine Ermenistan Rusya’ya başvururken Rusya’dan Türkiye’ye “*endişelerini paylaştıkları*” içerikli bir yanıt gelmiştir (Garibov, 2017: 311). Cenevre’de yapılan Türkiye, ABD, Rusya, Azerbaycan, Ermenistan toplantıları ise Rus ve Ermenilerin konuyu Minsk Grubu’na götürmek istemeleri nedeniyle neticesiz kalmıştır. Bunun devamında ise Türkiye tarafından BMGK’yi olağanüstü toplanmaya çağırmıştır. Bu dönemde Cumhurbaşkanı Özal’ın “*dişimizi göstermezsek bu iş halledilemez*” çıkışı da bilinmektedir. 21-23 Mart

1993'te Antalya'da yapılan Türk Halkları Kurultayı, Rusya tarafından “*saldırgan milliyetçilik*” olarak dillendirilirken yaralılarla sivillerin bölgeden kurtarılması amacıyla Türkiye’den istenen helikopterin Rusya ile sorun yaşamamak için verilmemesi bugün de konuşulan önemli bir konu olmuştur. (Aydın, 2013: 397, 404; Garibov, 2017: 312).

Saldırıları karşısında 6 Nisan’da ABD, 8 Nisan’da AB üyeleri kınama mesajları yayınlarken BMGK dönem başkanı Marker’ın 6 Nisan açıklamasında Ermenistan’ın adına yer verilmemiştir. Ayrıca Azerbaycan, Ermenistan’ın “*işgalci devlet*” olarak tanınmasını istemişse de konseyin esas üyeleri olan ABD, İngiltere, Fransa, Rusya ve Çin buna riayet etmemişlerdir. 14 Nisan’da Özal Bakü’ye gitmiş ve “*Türk milletinin sabrının zorlanmamasını, Türkiye’nin Azerbaycan’ın yanında olduğunu*” söylemiştir. 29 Nisan tarihli BM Tehlikesizlik Konseyi’ndeki “*Ermenilerin Kelbecer ilinin işgali ile ilgili silahlı çatışmalar derhal durdurulmalı ve işgalciler işgal edilmiş Azerbaycan topraklarından derhal çekilmelidir*” kararnamesi ise onaylanmasına rağmen uygulamaya konulmadığı için yaptırım olmamıştır (Aydın, 2013: 404; Garibov, 2017: 312).

3-4 Haziran 1993’te AGİK üyesi “*ABD, Rusya, Fransa, Türkiye, İtalya, Almanya, Çek Cumhuriyeti, İsveç, Beyaz Rusya*” Roma’da toplanarak 29 Nisan tarihli kararname için “*ertelenemez programı*” hazırlamıştır. Programa göre “*11 Haziran’da iki ülkenin bunu onaylaması, ardından 15 Haziran itibariyle Ermenistan’ın işgal ettiği yerlerden çıkmaya başlaması, 18 Haziran’da iki aylık ateşkes yapılması, 20 Haziran’da Ermenilerin bölgeyi boşaltması, 21 Haziran’da AGİK Gözlemci Grubunun bölgenin askerden arındırıldığından emin olması ve 1 Temmuz itibariyle 50 kişilik gözlemci grubu yerleştirmesi, 7 Ağustos’tan sonra Minsk görüşmelerinin başlaması*” gerekmektedir (Garibov, 2017: 313). Ancak Karabağ’daki Ermenileri ikna için bir ay erteleme isteyen Ermenistan, 16 Temmuz 1993 tarihinde Viyana’da toplanan Minsk toplantısında “*ertelenemez programı*” kabul etmek istemediğini söylemiştir (Garibov, 2017: 314). Bu sırada Azerbaycan’da yaşanan gelişmeler ise Ebulfelz Elçibey döneminin sona ermesi ile neticelenmiştir.

2.2. ABD’nin Azerbaycan’a Bakışı

Azerbaycan ile münasebetlerini George Bush döneminde başlatan ABD, 1992 ve 1993’te AHC’yi destekleyen bir politika yürütmüştür. Elçibey yanlısı bu duruşta ABD Büyükelçisi Richard Miles’in şahsi ticari menfaatlerinin rolü ve ABD’nin Kafkasya’daki çıkarları önemli rol oynamıştır (Bilgin, 2016: 185). 1992’nin şubat ayında ABD Dışişleri Bakanı Jamer Baker’ın ülkesinin Orta Asya ülkelerinden İran gibi ülkelere değil de Avrupa ve

Laik Türkiye'ye bakmalarını beklediğine dair açıklaması da ABD'nin bu dönemki duruşunu göstermektedir. Ayrıca bu dönemde ABD'nin Azerbaycan'a bakışını gösteren bir gelişme de, Karabağ'da yaşanan sorunlara karşı 20 Mayıs 1992'de "*Karabağ'da tek yanlı statü değişikliğini kabul etmeyeceğini ve Azerbaycan'ın arazi bütünlüğünü tanıdığını*" söylemesi olmuştur (Aydın, 2013: 383; Garibov, 2017: 305). Ancak aynı dönemde Azerbaycan'ın "*Türkçülük*" noktasında dikkat çekmesi, İran ve Rusya kadar ABD'yi de tedirgin etmiştir. Bu da Ekim 1992'de ABD Kongresi'nin Karabağ Savaşı'nın sorumlusu olduğunu gerekçe göstererek Azerbaycan'a ekonomik yardımı kesip askeri ambargoyu başlatmasına neden olmuştur (Sadıgov, 2021: 136).

Karabağ'daki olayların yoğunluğu karşısında Türkiye'nin devreye girmesiyle ABD'nin söylemleri bir kez daha yumuşamıştır. Örneğin 1993'ün mart ayında Türkiye ve ABD Ankara'da görüşmüştür. Başbakan *Süleyman Demirel*, Başbakan Yardımcısı *Erdal İnönü*, Dışişleri Bakanı *Hikmet Çetin*, ABD Ankara Büyükelçisi *Richard Barkley* arasında yapılan toplantıda Azerbaycan-Ermenistan arasında yapılacak barış için "*Dağlık Karabağ Barış Planı*" hazırlanmıştır. Rusya ve Ermenistan'ın da onayı alınarak son haline getirilen plan şu şekildedir:

"1. Dağlık Karabağ'da ateşkes ile birlikte Ermeniler geri çekilmeye başlamalıdır. 2. Azerbaycan ile Ermenistan'ın toprak bütünlüğü güvence altına alınmalıdır. 3. Her iki ülke birbirlerinin içişlerine karışmamayı kabul etmelidir. 4. Türkiye, Rusya, ABD ve Fransa başta olmak üzere Minsk Konferansı'na katılan ülkeler anlaşmayı garanti etmelidir." (Garibov, 2017: 310).

Planın gündemde olduğu bir süreçte 31 Mart 1993'te Ermeniler Kelbecer ile Laçın'ın 35 köyünü işgal etmiştir. 2 Nisan'da da Ermeni ve Rus Birlikleri Kelbecer'i işgal etmişlerdir. Bunun üzerine Elçibey, *ABD Başkanı Bill Clinton*, *Rusya Devlet Başkanı Boris Yeltsin*'e yazdığı mektuplarla saldırıların sona erdirilmesi için gerekli adımların atılmasını istemiştir. Kelbecer'in kaybıyla 7500 km² toprağını kaybeden Azerbaycan'ın Ermenistan tarafından işgali demek olan bu durum karşısında Azerbaycan Parlamentosu da BMGK'yi acil toplantıya davet etmiştir (Garibov, 2017: 311). 8 Nisan'da Ermeni saldırılarını kınayan ABD, 3-4 Haziran 1993'te toplanan AGİK Zirvesi'nde "ertelenemez program" hazırlıklarına katılmıştır. Ancak hem Ermenistan'ın kabul etmemesi hem de Azerbaycan'da yönetimde yaşanan değişiklik coğrafyada yaşananlarla alakalı diplomatik temasları neticesiz bırakmıştır

3. AZERBAYCAN'DAKİ GELİŞMELERİN TBMM'YE YANSIMALARI

TBMM'nin 20 Mayıs 1992 tarihli oturumunda Yukarı Karabağ ve Nahçıvan ile ilgili açıklamalarda bulunan Dışişleri Bakanı *Hikmet Çetin* konuşmasında, Azerbaycan Yüksek Sovyeti'nin önceki gün kendini feshedip yetkilerinin tamamını ismi değiştirilen Azerbaycan

Meclisi olarak kabul edilen Milli Şuraya devrettiğini söylemiştir. Halk Cephesi Milletvekillerinden İsa Kanberov'un Cumhurbaşkanı vekili seçildiğini ve eski Başbakan yardımcısı Rahim Hüseyinov'un da Başbakanlık görevine getirildiğini belirten Çetin, Nahçıvan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev ile devamlı temas halinde olduklarını, Nahçıvan sınırındaki topraklarından Ermenilerin yaptığı roket ve top saldırılarından, uzun menzilli atışlardan bahsetmiştir. Ermenistan Cumhurbaşkanı Petrosyan ile de iki defa görüşüp bu saldırılara son verilmesini istediklerini anlatan Çetin, azalmakla birlikte saldırıların tamamen sona ermediğini söylemiştir (TBMMTD, 20 Mayıs 1992: 204). Çetin, sözlerinin devamında şunları söylemiştir:

“Kafkasya’da, 7 milyonluk Azerbaycan ve 60 milyonluk Türkiye arasında sıkışmış olan 3,5 milyonluk küçük bir ülkenin saldırgan davranışlarına karşı çıkmak için derhal silaha sarılmak cihetine gitmek, gerekirse en son yapılacak işi, en başta yapmak olurdu; bu da meselenin kendi boyutlarının dışına taşmasına ve genel bir Müslüman-Hristiyan ihtilafına dönüşmesine yol açabilirdi. Biz, Azeri kardeşlerimizin haklı davalarının sözcülüğünü üstlenerek, hukuk dışı davranan tarafı dünyaya tescil ettirdik ve uluslararası toplumun sorumluluğu üstlenmesini sağlamaya çalıştık. Savaş alanındaki halihazır durum elbette ki geçicidir. Azerbaycan, bu haksız durumun düzeltilmesinde, sadece Türkiye’yi değil, artık, dünyayı da giderek arkasında bulacaktır.”

Hikmet Çetin, Şuşa’nın düşüşüyle ilgili olarak Başbakan Süleyman Demirel’in sözlerine de yer vermiştir ki burada özellikle *“uluslararası düzeyde anlayış birliğinin ortaya çıkmakta olduğu günümüzde, askeri alandaki kazanımların konsolide edilebileceğini düşünmek, askeri yollardan çözüm arayışlarına girmek, hiçbir şekilde kabul edilemez”* sözleri dikkat çekmektedir. ABD ve Fransa’nın kınadığı saldırılara ayrıca Helsinki’de süren AGİK Toplantısında da tepki yağdığını belirten Çetin, Ermenilerin saldırılarını Karabağ’dan ayrı Nahçıvan ve Laçin’e yönlendirdiğinin de altını çizmiştir (TBMMTD, 20 Mayıs 1992: 205-206).

Konuyla alakalı söz alan ve ANAP Grubu adına konuşan Rize Milletvekili Mesut Yılmaz ise Başbakanın Türkiye Azerbaycan tarafını desteklediği takdirde Batılı devletler Ermenistan’ı destekler, bir nevi Hristiyan-Müslüman kavgasına döndürür sözlerinin ve ayrıca Dışişleri Bakanı Vekilinin yaşananların Azerbaycan’ın iç meselesi olduğunu söylemesinin Ermenileri cesaretlendirdiğini vurgulamıştır. Askeri yöntem tavsiye etmediğini ama askeri güç olmadığından söz etmenin diplomasideki başarısızlığı getirdiğini belirten Yılmaz, 13 Mart’ta hükümete yaptığı önerinin ancak 10 Mayıs’ta dikkate alındığını, fakat bu arada Karabağ-Ermenistan arasındaki koridorun bile Ermenilerin eline geçtiğini söylemiş ve yeni yapılan bir hükümet açıklamasındaki *“Ermenilerin Karabağ’daki son Azeri yerleşim merkezi olan Laçin’i işgal etmeleri”* cümlesine atfen Laçin’in Karabağ’da değil Azerbaycan’da olduğunu, iktidarın harita bilmediğini dile getirmiştir (TBMMTD, 20 Mayıs 1992: 208-209).

RP Grubu adına söz alan Kocaeli Milletvekili Şevket Kazan ise hükümetin Karabağ meselesini hafife aldığını, AGİK'in kararına güvendikleri halde buna Ermenilerin uymadığının görüldüğünü söylemiştir. Değil tarihi sorumluluk, akdi sorumluluğa bile bağlı kalmayan hükümete Moskova Anlaşması'nı hatırlatmıştır (TBMMTD, 20 Mayıs 1992: 213). DYP Grubu adına konuşan Ankara Milletvekili Mustafa Tınaz Titiz de Laçın'ı kontrol altına alan Ermenilerin Azerbaycan'la Dağlık Karabağ'ın bağını kestiğini; Nahçıvan'a yönelerek de Türkiye ile Azerbaycan'ın temasını bitirmeye çalıştığını belirtmiştir. Diplomatik teşebbüslerin yalnız başına etkin olmayacağını anlatan Titiz, *“diplomatik girişimlerle, tam fiziki müdahale arasında caydırıcılığı çeşitli tonlarda olan müdahalelere TBMM'nin bir an evvel icazet vermesini”* önermiştir (TBMMTD, 20 Mayıs 1992: 216). SHP Grubu adına söz alan Ankara Milletvekili Mümtaz Soysal ise Moskova Anlaşması'nın Azerbaycan'a Nahçıvan'ı koruma hakkını verdiğini ama bunun *“bu Azerbaycan'ın işidir, onlar kurtarsın”* anlamına gelmediğini, Türkiye'nin kendisinin ve tüm insanlığın yararına bir şeylerin yapılması için BM'den talepte bulunma hakkının olduğunu, bu hakkı Kore'de binlerce şehit vererek elde ettiğini söylemiştir. Uluslararası sorunlar barışla çözülmüyorsa kuvvet kullanılabileceğini söyleyen BM'nin Kuveyt için nasıl ABD'ye bu yetkiyi verdiyse Türkiye'ye de bunun verilebileceğini belirten Soysal, ABD ile çok samimi olduğunu, devlet başkanının ricasını hiç kırmadığını söyleyen Cumhurbaşkanı Özal'ın *‘Ey Amerika, bu dünyada böyle olayları önlemeye ancak senin gücün yetiyor. Lütfen, kendin yapmasan bile, bizim yapmamız, görevlendirilmemiz konusunda Birleşmiş Milletlere bir şeyler söyleyebilir misin’* diye sormasının konunun çözümü için daha gerçekçi olacağını söylemiştir. Bunları yapmadan ve yanlış kararlar verildiğinde öleceklerin Türkiye'nin insanları olduğunu bilerek düşünülmesinin gerektiğini ifade eden Soysal, *“Cumhurbaşkanından orada 10 kilometrelik bir Nahçıvan bölgesine sıkışmış olan bir ya da iki tugayın komutanlarına varıncaya kadar devletin bütün sorumlularının iyi düşünmesi gerekir. Ucuz Enver Paşalık yapmaya hiç gerek yoktur”* şeklinde sözlerine son vermiştir (TBMMTD, 20 Mayıs 1992: 220-222).

Zonguldak Milletvekili Bülent Ecevit de Türkiye'nin arabuluculuğu İran'a kaptırdığını, İran'ın bunu Azerbaycan için yapmadığını, çünkü İran'da ve Azerbaycan'la sınır olan yerde Azerbaycan'dakinden daha çok Azerbaycan Türk'ü olduğunu, Azerbaycan'ın güçlenmesinin buradakileri cesaretlendireceğinden İran'ın bunu önleme gayreti taşıdığını söylemiştir. Ecevit konuyla ilgili önerilerini şöyle sıralamıştır:

“Ermenistan'ın elinde ne kadar ileri, gelişmiş silahlar var; ama, Azerbaycanlılar o bakımdan ne kadar perişan durumda... Biz, Azerbaycan isterse -ki, herhalde isterdi- Azerbaycan'a silah yardımı da yapamaz

mydık? Azerbaycan ve Dağlık Karabağ, Azerbaycan'ın kendi ordusu henüz kurulamamışken saldırıya uğradı. Ordusu olmadığı için, elbette, yeterli askeri eğitimden geçmiş elemanları da yoktu. Biz, bütün umudunu ve güvencesini Türkiye'de gören Azerbaycan'a acaba askeri eğitim de sağlayamaz mıydık? Bugün Bulgaristan bizden askeri eğitim istiyor, bugün Arnavutluk bizden askeri eğitim istiyor ve Türkiye onları kabul ediyor; ama, Azerbaycan'ın büyük gereksinmesi olan askeri eğitimi bile -bildiğim kadar- ona sağlamıyor. Öte yandan, Ermenistan'ın saldırganlığı ve işgalciliği sürdükçe, Ermenistan'a her türlü sevkியatın durdurulmasını önerdim. Hükümet ne yapıyor; Ermenistan'a Türkiye topraklarından veya hava sahasından yapılan sevkiyatı, mal sevkiyatını durdurmuyor, sadece -o da son günlerde aramakla yetiniyor. Oysa, en azından Türkiye'nin olanakları ölçüsünde bir ekonomik ambargo uygulayabilirdik. Bunların hiçbirini yapılmadı." (TBMMTD, 20 Mayıs 1992: 231-232).

27 Mayıs 1992'de konuşan RP Bingöl Milletvekili Hüsametdin Korkutata ise konuşmasında, Azerbaycan'a sınır olan Iğdır ve Ardahan'ın il olmasıyla, yeni sınır kapılarının açılmasıyla Ermenilere gözdağı vermenin mümkün olmadığını, Orta Asya'da eziyetlere uğrayan soydaşlarımıza destek olarak Ermenilere ders verilebileceğini vurgulamıştır (TBMMTD, 27 Mayıs 1992: 40).

26 Haziran 1992'de ise TBMM'de konuşan isim Azerbaycan Cumhurbaşkanı Ebulfez Elçibey olmuştur. Elçibey Meclis'e şöyle seslenmiştir:

"Sayın Büyük Millet Meclisinin Başkanı, Sayın Başbakan Süleyman Demirel, Sayın Başbakan Yardımcısı Erdal İnönü Bey, sayın parlamenterler, sayın muhalefet partisi üyeleri, bütün kardeşlerim, sayın hanımlar, sayın beyler; kendimi çok mutlu sayıyorum. Uzun, büyük, ağır yol geçmiş ve Türk Milletini özgürlüğe kavuşturmuş Mecliste çıkış etmek, tabii olarak çok ağırdır, benim için zordur ve siyasi mücadelede berkimiş, siyasi mücadelede yetişmiş parlamenterler karşısında çıkış yapmak benim için çok zor bir iştir. Eğer kusurlarım olursa, o kusurlarımı bağışlarsınız, benim suçumdan kesersiniz. Memleket o kadar güzel, Anadolu o kadar şerefli, onun insanları o kadar yücedir ki, bu memleketi girerken de bu memlekettten çıkarken de her bir şey tazim talep eder, her bir şey baş eğmek, her bir şey kös basmak talep eder. Arkadaşların bir kısmı bilir ki, demokrasi uğrunda mücadele yapan insanları. Bu mücadeleyi Azerbaycan'da Azerbaycan Halk Cephesi başlattı ve onu yürütüyor. Ancak, bu demokrasiyi yürütmekle beraber, bizim idealimiz budur, merhum Mühammed Emin Resulzade'nin koyduğu idealdir. Birincisi Türklük, kendini derk etmek; bir milletin kendini derk etmesidir. Bizim bayrağımızdaki yukarıda olan mavi renk onu temsil eder. Bu temsilden de dolayı, bu memlekete girerken, bir Sultan Mehmet Fatih yâda düşür, bir Avrupa'yı dayandırıp da Türk hakkını dünyaya bildiren Konstantinopolis'i fetheden insan yâda düşür; baş eğmemek mümkün değil. Ne mutlu ki, Hazreti Peygamberimiz buyurmuştur ki, 'Kim onu fethedecekse, hoş onun haline, Tanrı onu sever.' Yani, Tanrı Fatih'i sevmiş de o fethi ona vermiş.

Zaman zaman keşkelmiş de dünyanın bir şark siyaseti olmuş, doğu siyaseti olmuş, dört yüz yıl, bütün dünya, Osmanlı İmparatorluğunu çöştürmeye çalışmıştır. Tabii olarak, Türk Milleti bundan da çıkış yolu tapmış. İndik, istiyorsunuz cumhuriyet kuracağız, cumhuriyet yapacağız ve demokrasiyi yürüteceğiz. Büyük Mustafa Kemal'in başcılığı altında kurulan bu cumhuriyet bugün çeşlenmeşte, bugün yükselmeşte, bugün Türk'ün sesini, kendi sesini, Anadolu'nun sesini, tarihin sesini dünyaya duyurmaktadır. Bu mutluluk içerisinde yaşıyoruz, bu mutluluk içerisinde dolanıyoruz. Sayın beyler, bayanlar, ne mutlu ki, bugün Türkiye'nin karşısında büyük yollar açılmaktadır. Bugün Türkiye, dünyaya sesini duyuran büyük, güçlü bir memlekete çevrilmeştir. Koskocaman bir Rus İmparatorluğu, kırmızı Rus komünizmi çöştü ve dağılmakta. Onun içerisinde yaşayan gayri milletler, o cümleden de Ukraynalılar, o cümleden de Moldavalılar, Latviyalılar, Litvalılar ve o cümleden de orada yaşayan Müselmanlar ve gayri Türk milletleri öz özgürlükleri uğrunda mübarziye ve mücadeleye başlamıştır. İnşallah da Ortaçağın kalması olan böyle imparatorluklardan, buna benzer devletlerden bir ikisi kalır, onlar da çökerler. Yani bir Çin de vardır, bir falan da vardır. İnsan hakları, demokrasi uğrunda kendi talihini, milli talihini elde etmek isteyen milletler ayağa kalkmıştır. İnşallah da bunlar özgür olacaklardır. Tabii olarak, hele dünyada Türk Bayrakları sırasına gelmemiş ve bugün doğulmakta olan bayraklar, sancaklar doğulacaktır; o Sibirya'dan, o Çin'den, o Hindistan'dan. Bu ağır, bu zor; ancak bu şerefli tarih devrinde Türk dünyası, bir gayri başka Müselman kardeşlerimiz, imparatorluklardan özgürlük alacaklar ve kendi hayatlarını kuracaklar. Biz bugün daha çok mutluyuz ki, Türkiye demokrasisini yürütmekle, Avrupa'ya çıkmış, Doğu'ya bir numune olmaktadır. Biz mücadeleye başlarken de bu meseleyi koymuştuk ve benden de sorduklarında ki, 'ne yapacaksınız?' dedim, hele

ilkın yolumuz Mustafa Kemal'in yoludur, sonra da devletimizi kuracağız. Bundan iki gün önce dediğim sözü, bir de burada tekrarlamak istiyorum. ' ağdaş bir cumhuriyet kurmak, insanlara insan kimi yaşamak, öz hakkını almak kimi yaşamak demektir' diyen Büyük Mustafa Kemal, bugünleri düşünmüş ki, yani, gelecekte Türkler kendi ananelerine, kendi geleneklerine, kendi duygularına uygun, kendi benliklerine uygun da devletler kuracaklar; vallahi bizim ruhumuzca, bizim en güzel kuracağımız devlet, demokrasi devletidir. Demokrasi, T rk n ruhunun içerisindedir. Tarihe de bakalım, dünyada kuldarlık devletleri olmuş, falan devletler olmuş, ne bileyim ne devletler olmuş da; ama Türkler de bundan geçmişler. Bakalım da, Türklerde tarih kitaplarında yazarlar; bundan bin yıl önce, bundan iki bin yıl önce Türklerin kurduğu devletinde ne olmuştur ki, böyle yürümüş, böyle dünyaya  ıkabilmişler? Orada bir şey vardır: Herbi demokrasi. Yani, bütün dünya meseleyi ordu üstüne kurmağına bakmayarak, Türkler orduyu da demokrasi esasında kurmuşlar. 'Sağda oturan sağ beyler, solda oturan sol beyler, ortadaki inağlar; benim sözüm size bu, duralım, yürüyelim, hakkımızı alalım' demişler.

Biz, yani bu demokrasiden, bu geleneklerden gelen milletiz. İnşallah da koskocaman imparatorluklar dağıldıktan sonra, bütün Türk halkları bu demokrasiyle yürüyecektir. Avrupa ve Asya'yı birleştiren Anadolu Türklüğü bu meselede bir numune olacaktır, bir g rk olacaktır; bunu damma olmaz. Yani, şark'ın, Doğu'nun bir geleneği vardır. Tıpkı da olarak Fransa'daki demokrasiyi götürüp kimse eğer tatbik ederse, yanılırlar. Kimse de götürüp de bir Amerikan hayat tarzını da bu Azerbaycan'a veyahut da diyelim Orta Asya'ya salarsa, yanlış olur. Milletın ananeleri vardır, gelenekleri vardır, bunların hepsi göz önüne alınmalıdır. Biz de onu edeceğiz. Sayın beyler, sayın siyaset insanları, sayın büyük erler; huzurunuzda cesaretle konuştuğuma göre özür dilerim, bu bir mücadeledir, biz bu yolda öğreniriz; inşallah parlamento meselelerini de Türkiye'den aksedeceğiz. İnşallah sizlerle gen gen görüşeceğiz, bol bol görüşeceğiz, kucaklaşacağız ve bir sıra meselelerde, tabii olarak, sizi bir kardeş gibi, sizden nasihatler umacağız ve gelecekte de fikrimiz vardır, eğer biz de  zg r olursak, bu  zg rl ğ m zde te  dayanıp durmayacağız,  zg r olmak uğrunda mücadele yapan bütün Türk Müselman dünyasına elimizden geleni edeceğiz, bir asker gibi onlara koşacağız. Çok sağ olun, çok minnettarım." (TBMMTD, 26 Haziran 1992: 177-178).

26 Haziran tarihinde "Batman, Bingöl, Diyarbakır, Elazığ, Hakkari, Mardin, Siirt, şırnak, Tunceli ve Van'da devam eden olağanüstü halin, 19 Temmuz itibariyle dört ay daha uzatılması konusu da görüşülmüş ve bu konu kapsamında söz alan SHP Ankara Milletvekili Ali Dinçer, güvenlik hususunda AG K ve BM'ye dikkat çekerek Dağlık Karabağ ve Bosna'da yaşananların Kuzey Irak'ta olanlar kadar dikkate alınmamasının " ifte standart" olarak değerlendirmiş ve Türkiye'nin bu konu üzerinde daha fazla durmasını istemiştir (TBMMTD, 26 Haziran 1992: 193). RP Konya Milletvekili Necmettin Erbakan da benzer bir şekilde  ifte standarda değinerek Türkiye'deki ABD güçlerinin "Irak'taki Müslümanlar" için durduğunu belirten Amerika'nın neden iki yıldır Azerbaycan'da katledilen Müslümanları düşünmediğini sormuştur. Hükümetin Azerbaycan'a destek istemek adına  eki  G  'e ses çıkarmadığına yönelik açıklamalarına da "geçen sene Azerbaycan'da katliam olurken bu kuvvet g tsin diyordunuz" şeklinde tepki göstermiş ve bölgenin Müslüman coğrafyası olduğunu ve gerekirse İşlam devletlerinin kuvvetlerinden bir Barış Gücü oluşturulabileceğini söylemiştir (TBMMTD, 26 Haziran 1992: 200-205). RP Kayseri Milletvekili Aykut Edibali ise konuşmasında,  eki  G  ' n İşlam devletlerinin askerlerinin de dahil olacağı bir güce dönüşmesini isteyerek "Ortadoğu'da, insan hak ve hürriyetlerine dayalı,  oğulcu, Irak'ın toprak bütünlüğüne, cemaat ve mezhep hürriyetine saygılı bir demokratikleşmeye hizmet etmesini istiyor; Azerbaycan ve Saraybosna'daki vahşeti durdurmasını şart koşuyoruz" demiştir (TBMMTD, 26 Haziran 1992: 219).

2 Temmuz'da konuşulan Ahıska Türklerinin Türkiye'ye kabul edilmesi konusu kapsamında kürsüye gelen ANAP İstanbul Milletvekili Recep Ercüment Konukman konuşmasında, Türkiye dışında yaşayan Türklerin yaşadıkları yerlerde korunmalarının, kültür ve varlıklarını oralarda devam ettirmelerinin milli hedefimiz olmakla beraber Ahıska Türklerinin yanı sıra *“Rusya'nın çeşitli bölgelerine sürülmüş; Azerbaycan'da, Özbekistan'da ve Kazakistan'da çok ağır şartlarda yaşam savaşı vermiş olan, yurtlarından kovulmuş ve topraksız olan Türk varlıklarının, yani Anadolu Türklüğünün yaşamlarının bir parçası olan bu insanların tek dayanağı, Türkiye Cumhuriyeti devletidir”* demiştir (TBMMTD, 2 Temmuz 1992: 569). RP Bingöl Milletvekili Kazım Ataoğlu da konuşmasında, Sovyetler dağıldıktan sonra bağımsızlıklarını kazanan ülkeler arasında epey Türk Cumhuriyeti olduğuna ilaveten bu coğrafya üzerinde hem bağımsızlığını kazanan Türk Cumhuriyetlerinin hem de farklı bölgelerde yaşayan özerk Türk-Müslüman topluluklarının varlığından söz etmiştir. Osmanlı döneminde Kafkasya bölgesine yerleştirilen Ahıska Türklerinin Stalin tarafından sürgün edildiğini, daha sonra o insanların bir kısmının Fergana'da KGB'nin kışkırtması sonucunda katledildiğini, kalanların büyük bir kısmının da Azerbaycan'a yerleştiğini anlatmış ve bunların bu defa da Karabağ'da benzeri tehcir ve katliama maruz kalmamasını istemiştir (TBMMTD, 2 Temmuz 1992: 571-573). Kahramanmaraş Milletvekili MÇP Ökkeş Şendiller, konuyla ilgili olarak Bosna Hersek, Karabağ, Azerbaycan ve Orta Asya'da yaşananlardan hareketle Doğu Türkistan olaylarının da gündeme geleceğini tahminen insanların zorla zulümlere maruz bırakılma dönemlerinin artık geride kaldığını, Doğu Türkistan'ın da yakında bağımsızlıklarına kavuşacaklarını, Türkiye'nin buna hazırlıklı olması gerektiğini belirtmiştir (TBMMTD, 2 Temmuz 1992: 577).

25 Ağustos tarihli Meclis oturumunda ANAP Kütahya Milletvekili ve Grup Başkanvekili Mustafa Kalemli imzasıyla dış politikaya dair genel görüşme önergesi sunulmuş, önergede Azerbaycan ve Nahcivan'daki saldırıların süregeldiğine de değinilmiştir (TBMMTD, 25 Ağustos 1992: 29). Önerge bağlamında söz alan Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin konuşmasında, Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan toprağı olduğunu, hükümetin Azerbaycan için çok çaba ettiğini, AGİK kararlarına bakıldığında Karabağ'ın Azerbaycan'ın toprağı olduğunun belgeler ve kararlarla açık şekilde ortaya koyulduğunu vurgulamıştır (TBMMTD, 25 Ağustos 1992: 33). ANAP Bitlis Milletvekili Kamran İnan ise Çetin'in çok çaba sarf ettiğinin görüldüğünü ama *“biz tarafsızız”* söyleminin bu çabaları boşa götürdüğünü söylemiş, bu söylemin ardından BM ya da AGİK girişimlerinin de neticeye ulaşmamasının normal olduğuna dikkat çekmiştir. Kafkasya'daki sorunların giderek arttığını belirten İnan,

Azerbaycan ve Yukarı Karabağ ve Nahcivan'a yönelik saldırıların bu kez Gürcistan tarafından Abazalara yöneltildiğini, başkentlerinin işgal edildiğini ve 50 kişinin öldüğünü, yeni bir Bosna-Hersek durumunun başlamış olabileceğini ifade etmiş ve milli davalarda hükümeti destekleyeceklerini söylemiştir (TBMMTD, 25 Ağustos 1992: 38-41, 50). SHP Grubu adına konuşan İstanbul Milletvekili Ercan Karakaş ise konuşmasında, Karabağ'ın Azerbaycanlılar ile Ermeniler arasında çekişmeye sebep olduğunu ve konunun Türkiye'de yakından izlendiğini dile getirmiş ve Karabağ'da soydaşlarımızın yaşadıklarının belirginliğinden bahisle meselenin "Hristiyan-Müslüman" çekişmesine dönüştürülmeye çalışıldığından bahsetmiştir (TBMMTD, 25 Ağustos 1992: 61). RP Konya Milletvekili Necmettin Erbakan Cezayir, Kıbrıs, Azerbaycan, Bosna, Abhazya'da olanların dünyada bir tane dahi "*şuurlu Müslüman*" bırakmamayı amaçlayan yeni dünya düzeninden kaynaklandığını söylemiştir (TBMMTD, 25 Ağustos 1992: 77).

DSP Zonguldak Milletvekili Bülent Ecevit ise konuşmasında, Türkiye'nin Kafkasya'yla alakalı mevcut bir politikasının olmadığına ve Ermenistan'ın Azerbnaycanlılara saldırısını ne yazık ki önleyemediğine dair eleştiride bulunmuştur. Dünyanın, sorunlu bölgeler olan Bosna ve Karabağ dururken barışın olduğu Kıbrıs'a gözlerini çevirdiğini söyleyen Ecevit, Azerbaycan'ın kaybettiği topraklarını geri kazanabilmesinde de Türkiye'nin bir faydasının olmadığını belirtmiştir (TBMMTD, 25 Ağustos 1992: 102, 107). MÇP Yozgat Milletvekili Alparslan Türkeş de konuyla ilgili olarak ekonomik ve kültürel yönden işbirliği için "*Yüksek Türk Cumhuriyetleri Konseyi*" oluşturulmasını ve alfabetik olarak ilk dönem başkanlığına Azerbaycan'ın getirilmesini, her cumhuriyetten 25 uzmanın katılımıyla da "*Türk Cumhuriyetleri işbirliği Daimi Meclisi*" kurulmasını önermiştir. Türkeş sözlerinin devamında şunları söylemiştir:

"Karabağ, Azerbaycan'ın öz toprağıdır. Bunu Türkiye'miz de Türk Hükümeti de her zaman ifade etmiş, ortaya koymuştur; ama, eline silah alan, kendini kuvvetli gören saldırıya geçiyor. Ermeniler, biliyorsunuz, Karabağ'da Azerilere saldırdılar. Bugün Karabağ'ın mühim bir kısmı da Ermenilerin işgali altındadır; henüz, Azerbaycan, silah zoruyla kendisinden çalınmak istenen topraklarının hepsini kurtarabilmiş durumda değildir. Bu bakımdan, Azerbaycan'ı da desteklememiz ye Azerbaycan'ın kendi öz vatanı olan Karabağ'ın Ermenilerin işgalinden kurtarılmasına yardımcı olmamız gerekmektedir." (TBMMTD, 25 Ağustos 1992: 112).

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde yaşanan olaylarla ilgili olarak ANAP Grup Başkanvekili ve Bayburt Milletvekili Ülkü Güney 28 Ağustos'ta genel görüşme yapılması için önerge vermiş, bununla ilgili söz alan DYP Erzurum Milletvekili İsmail Köse PKK'nın ASALA ile birlikteliğinden, Azerbaycan'da da Ermenilerle işbirliği yaptığından bahsederek PKK'lıların çoğunun Ermeni olduğunu, Kürtlere onlarla aynı ırk ve dinden olmadıklarının anlatılması ve bölge insanına sahip çıkılması gerektiğini söylemiştir. Karabağ'da Ermenilerle

bir olup Azerbaycan Türklerine saldıran PKK'nın kimin yanında olduğunu göstermenin “*milli bir görev*” olduğunu belirten Köse, bunların 1974 tarihli ve 1803 sayılı Af Kanunu'ndan yararlanıp profesyonel terör örgütü kurduklarını ifade etmiştir (TBMMTD, 28 Ağustos 1992: 311-314).

1 Eylül 1992'de TBMM'nin 19'uncu Dönem 2'nci Yasama Yılı'nın açış konuşmasını yapan TBMM Başkanı Hüsamettin Cindoruk sözlerinde Kıbrıs, Bosna-Hersek, Azerbaycan olaylarıyla terörle mücadele konularında tüm partilerin birlikte prensip kararlarını aldığını, bu kararların Türkiye kamuoyu ile dünya parlamentolarına duyurulduğunu söyleyerek TBMM'nin “*gerektiğinde tartışan, gerektiğinde uzlaşan bir meclis kimliği*” ortaya çıkardığını belirtmiştir (TBMMTD, 1 Eylül 1992: 7).

22 Eylül'de ise Manisa Milletvekili Tevfik Diker SSCB'nin dağılmasıyla beliren sosyo-ekonomik meseleler ve Karadeniz Ekonomik İşbirliği'ne dair gündem dışı konuşmuş ve konuşmasında Orta Asya'da Türklerin harekete geçmesinin Kazakistan'da 17-18 Aralık 1986'da başladığını, Karabağ'da Ermenilerin yaptıklarıyla Azerbaycan'da devam ettiğini, Bakü'de Hazar sahilindeki alanda bir milyon kişinin 18 gün aralıksız bulunarak sürdürdüğünü söylemiştir. Azerbaycan ile Nahçıvan'daki haksız isteklerini devam ettiren Ermenilerin saldırılarının işgale uzandığını ve dünyanın olanlara Türk hükümetinin çırpınışları neticesinde bakmaya başladığını, yine Türkiye sayesinde meselenin BM, AGİK ile NATO'da görüşüldüğünü, en azından resmiyette ABD, İngiltere ve Fransa'nın Ermeni karşıtlığının sağlandığını anlatmıştır. Türkiye'nin işgale karşı sessiz kalamayacağını belirten Diker, eğer barış yolları tıkanırsa ve müdahale etmek zorunluluğu doğarsa ancak o zaman Türk ordusunun harekete geçirilmesi gerektiğini belirterek 1974 Kıbrıs Harekatı'nın uluslararası alanda görüşmelerinin sürdüğü, Kuzey Irak'a yapılan sınır ötesi operasyonunun halen dünyada tartışıldığı bir dönemde iyi düşünülmeden girişilecek bir askeri hareketlilikle Nahçıvan'a girilmesinin Türkiye'yi “*saldırgan ülke*” olarak anılmasına yol açacağını söylemiştir. Bunun ne Türkiye'ye ne de Orta Asya'daki Türk Cumhuriyetlerine yarar sağlamayacağını dile getiren Tevfik Diker, “*Türkiye, savaş çılgınlıkları atarak değil, dünya kamuoyunu, NATO'yu, AGİK'i olduğu gibi, gerekirse Rusya'yı da yanına alarak, Azerbaycan'ın ve Nahcivan'ın haklarını arayabilmelidir. Azerbaycan'da ve diğer Türk Cumhuriyetlerinde bir istikrar sağlanırsa, o zaman, Türklerin ortak istikbalinden söz edilebilir*” demiştir (TBMMTD, 22 Eylül 1992: 231).

13 Ekim 1992 tarihli Meclis oturumunda öncelikle Turizm Bakanı Abdülkadir Ateş'in 3 Ekim'de başlayacak Azerbaycan, Kazakistan, Özbekistan ve Kırgızistan ziyareti sırasında yerine Kültür Bakanı Durmuş Fikri Sağlar'ın, ayrıca 8 Ekim'de Azerbaycan'a gidecek olan Milli Savunma Bakanı Nevzat Ayaz'ın yerine İçişleri Bakanı İsmet Sezgin'in vekaletlerine dair cumhurbaşkanlığı tezkeresi gündeme gelmiştir (TBMMTD, 13 Ekim 1992: 8, 11). Yine 13 Ekim'de Vehbi Dinçerler yaptığı konuşmada geçmişten bugüne Kafkasya bölgesinin daima karışık olduğunu ve farklı etnik yapıda insanlara ve her konuda çeşitliliğe sahip bir bölge olduğunu söylemiş, Kafkasya ve Azerbaycan'ın kuzeyinde 50'ye yakın dil konuşulduğunu belirtmiştir. Kuzey ve güney olarak bölünen Azerbaycan'ın güneyinin İran sınırlarında yer alırken kuzeyinde “*Türki Azerbaycan*” bulunduğuna ve artık buranın “*Müstakil Azerbaycan*” haline geldiğine, ancak uzun yıllar komünizm altında yaşadığından demokrasiye alışmasının zaman alacağına ve dini ya da farklı bakımlardan çevre ülkelerin Azerbaycan'ın geleceğiyle ilgili tasavvurlarının olabileceğine dikkat çekmiştir (TBMMTD, 13 Ekim 1992: 14-15).

Vehbi Dinçerler konuşmasının devamında, Sovyetlerin dağılmasının ardından bağımsızlığını kazanan Ermenistan'ın Azerbaycan ile karşı karşıya geldiğini, Osmanlı'dan beri Ermenistan ile uzun yıllar komşuluk bağlarımızın olduğunu ama Ermenistan'ın Kars, Ardahan gibi yerleri Türkiye'den isterken Azerbaycan'dan da başta Karabağ olmak üzere toprak istediğini söyleyerek bir yandan da 1915 olaylarını “*soykırım*” şeklinde lanse ederek lobi oluşturduğunu belirtmiştir. Bunları yaparken bir yandan da iyi ilişki oluşturmaya ve Türkiye tarafından tanınmaya çalıştığını ekleyen Dinçerler, komşumuz olduğu için Ermenistan'ı er geç tanımamız gerekse de Türkiye'nin bunu yaptığı faaliyetlerine son vermesi şartıyla kabul edeceğini söylemesinin gerektiğini dile getirmiştir (TBMMTD, 13 Ekim 1992: 15). ANAP Grubu adına söz alan Ordu Milletvekili Şadi Pehlivanoğlu ise yaptığı konuşmasında, Dışişleri Bakanının uluslararası platformda Türkiye'nin politikasını duyuramadığını ancak TBMM'de konuştuğunu söyleyerek Azerbaycan-Ermenistan arabuluculuk rolünün de İran'a kaptırıldığına dair tenkitte bulunmuş; bölgenin perişan olduğunu, insanların aç kaldığını ve insani yardımın yapılmasını belirterek şöyle devam etmiştir:

“Azerbaycan topraklarını zapt etmek ve oradaki Türkleri katletmek suretiyle büyük Ermenistan'ı kurmak isteyenlere buğday yardımı yapmak suretiyle merhamet ve insanlık duygularını bütün dünyaya sergilemek yarışına girenler; o dünyaya, o merhametlerini sergiledikleri dünyaya, Türkiye'yi bölmek için ayrılıkçı teröristlere yardım eden Batılı silah tacirlerine Kafkasya'da yapılan zulümleri, Azerbaycan'da, Bosna Hersek'te insanoğlunun imha edilmesini, insani duyguları, insan haklarını ve merhamet duygularını bir nebze hatırlatsalar, acaba doğru olmaz mı?” (TBMMTD, 13 Ekim 1992: 17, 20).

SHP İzmir Milletvekili Atilla Mutman ise konuşmasında, Sovyetlerin dağılması sürecinde bağımsızlıklarını kazanan devletlerin komşu ülke topraklarına göz dikme durumunun yaşandığından, bunun en belirgin halinin de Ermenistan'ın Azerbaycan'a ait Dağlık Karabağ'a yönelik talepleri olduğundan bahisle Türkiye'nin uyguladığı politikanın doğru olduğunu söylemiştir. Kısıtlı ekonomisiyle Karabağ'a yönelmektense elde ettiği bağımsızlığın mutluluğunu yaşaması gerektiğini belirten Mutman, Türkiye'nin devletlerin toprak bütünlüğüne saygı duyma geleneğini Kafkasya için de sürdürdüğünü ve başta Azerbaycan olmak üzere bu coğrafyadaki devletlerin toprak bütünlüğüne yönelik tehditlere müsamaha gösterilmemesini söylemiştir (TBMMTD, 13 Ekim 1992: 22). DYP Ankara Milletvekili Mustafa Tınaz Titiz konuşmasında Türkiye'de yaşayan 400 bin vatandaşın Kafkasya'dan göç edenlerin torunları olduğundan bahsederken (TBMMTD, 13 Ekim 1992: 24) CHP İçel Milletvekili M. İstemihan Talay bağımsızlığı sonrası Ermenilerin Azerbaycan'a özellikle de Karabağ üzerinden saldırdığını, Karabağ'da “etnik temizlik” yapılarak Azerbaycan Türk'ü oranının % 15'e düşürüldüğünü, Ermenistan'ın altı ay önce Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü konusunda bir talebi olmadığını söylemesine karşın bugün *Ermeniler çok diye* Karabağ'ın Azerbaycan'a ait olamayacağından burada “*self determination*” yapılmasını istediğini anlatmıştır. Buradan hareketle yapılanların bilinçli olduğunu belirten Talay, Türkiye'nin bu süreçte BM ve AGİK'te Azerbaycan'ı savunmakla yetindiğini, bir de Ermenistan'a 100 bin ton buğday verildiğini, bunun için de Elçibey'den izin alındığını söylemiş ve “*sizden güç almak isteyen büyük bir kesim Ermenilerin, Sovyet eski ordusundan kiraladıkları askerler tarafından ve onların kullandığı ağır silahlarla katlediliyorsa, böyle bir ortamda buğday verme veya buğday satma ilişkisine girmek, bana göre, gerçekçi, siyasi ve insani bir davranış değildir*” diyerek tepki vermiştir. Dünyada büyük bir lobiye sahip olan Ermenistan'ın Türkiye'den alacağı buğdaya ihtiyacı olmadığını ve Ermenilerin Türkiye'den de halen toprak talebinin olduğunun unutulmamasını söylemiştir (TBMMTD, 13 Ekim 1992: 29). RP Malatya Milletvekili Oğuzhan Asiltürk de Ermenilere 100 bin ton buğday yardım yapılması meselesine eğilerek sebebini “*Azerbaycan'daki, Karabağ'daki kardeşlerimizi, karınları doyup, sağlam, çelimsiz olmasınlar, güçlensinler öyle öldürsünler diye mi yapıyor?*” şeklinde sormuştur. Bu konu gündeme gelince hükümetin buğdayın almak üzere verildiğini söylediğini de tenkit etmiştir (TBMMTD, 13 Ekim 1992: 40). Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı Erdal İnönü'nün muhalefetin söylemlerine yönelik açıklamalarına bakıldığında ise haziranda cumhurbaşkanlığı seçimine giden ve Elçibey'i bu göreve getiren Azerbaycan'ın yeniden yapılanmasını desteklediklerini ve 2000

Azerbaycanlı öğrenci için Türkiye okullarında kontenjan ayrıldığını, ayrıca “*diplomasi, maliye, bankacılık, sağlık*” alanlarında da eğitim verileceğini, uluslararası teşkilatlara girmesi için girişimlerde bulunulduğunu, imkanlar dahilinde ne yapılması gerekiyorsa Türkiye’nin yapmaya çalıştığını söylediği görülmektedir. Erdal İnönü konuşmasının devamında, Karabağ’da yaşanan olayların barış yoluyla çözümü adına yapılacak her görüşmeyi Türkiye’nin destekleyeceğini, Ermenilerin Karabağ’daki talep ve saldırılarının haksız olduğunu, Karabağ’ın Azerbaycan’a ait bulunduğunu ve Azerbaycan’ın topraklarındaki Ermeni azınlığa AGİK’in tanıdığı hakları tanımayı kabul ettiğini söylemiştir. Sorunların halledilmesi için iki taraf ülkeyle de diyalogu kesmediklerini belirten İnönü, Ermenistan’ın görüşmeye yanaşmadığı için yol alınmadığını eklemiştir (TBMMTD, 13 Ekim 1992: 50-53). Kahramanmaraş Milletvekili Esat Bütün, bölgeye yabancı kalındığına dikkat çekerek Nahçıvan Meclis Başkanını Nahçıvan Cumhurbaşkanı şeklinde ilan ettiklerini, bunun Erzurum Valisine Erzurum Cumhurbaşkanı demek gibi olduğunu, oysaki Nahçıvan’ın Azerbaycan’a bağlı bir özerk cumhuriyet, Haydar Aliyev’in de o cumhuriyetin Meclis Başkanı olduğunu söylemiş; TRT’nin Avrasya Kanalından Azerbaycan’ın hoşnut olmadığına da değinmiştir (TBMMTD, 13 Ekim 1992: 55).

3 Kasım 1992’de RP Grubu adına Grup Başkanvekilleri Kocaeli Milletvekili Şevket Kazan ile Malatya Milletvekili Oğuzhan Asiltürk, “*Ermenistan ile ilişkilerde milli menfaatlere zarar verici bir politika izleyerek Türkiye’nin dış itibarını sarstığı iddiasıyla Başbakan Süleyman Demirel Hükümeti hakkında gensoru açılması*” için önerge vermiştir. Gerekçelerinde bağımsızlıklarını kazanan cumhuriyetlerin Türkiye’ye yaklaşımı sebebiyle sorumluluğumuzun arttığından, ancak Batı aynı inançta olduğu Ermenistan’la Gürcistan’ı desteklerken Türkiye’nin İslam inancını paylaştığı Azerbaycan’ı fiili ve askeri yönden desteklemediğinden, Moskova Anlaşması gereğince Türkiye’nin Nahçıvan’ı koruma hakkının bulunduğu halde bunu yapmadığından, Ermenilere askeri müdahale ve ekonomik ambargo uygulamadığından yola çıkarak DYP-SHP Koalisyon Hükümeti’nin “*korkak ve ürkek bir tavır takınarak, devletin bu iki etkin silahını kullanmadıkları gibi, bilakis, Ermenistan’la iyi dostluk münasebetleri kurma ve güçlendirme yolunu tercih ettiklerini*” yazmışlardır. Dışarı ile bağlantısı olmayan Ermenistan’ı sıkıştırabilecekken 130 bin ton buğday yardımda bulunulmasının Azerbaycan’a karşı Ermenistan’ı desteklemesi anlamına geldiğinin altı çizilerek Azerbaycan’daki Türkleri katleden, PKK’ya destek veren Ermenilere yönelik bu politikası nedeniyle hükümetin ihanette bulunduğu ve milli menfaatlere ihanet ettiği belirtilmiş ve sonuç olarak şunlar eklenmiştir:

“Netice olarak; 1. Milletimizin menfaatlerini korumakta aciz kalan, 2. Askeri müdahalede bulunmayacağız diye, caydırıcılık imkanını sıfıra indirerek Ermenistan’a meydanı boş bırakan, 3. Ermenistan’a ekonomik ambargo koymaya bile cesaret edemeyen, 4. Bütün bunlara ilaveten Ermenistan’la diplomatik münasebetleri kesme yerine, bu münasebetleri güçlendirdikten başka 100 bin ton da buğday yardımı yapan, 5. Aynı yardımı, Abhazya’daki Müslümanları yok etmeye kararlı Gürcistan’a da taahhüt eden, 6. Bu davranışlarıyla Orta Asya Cumhuriyetleri nezdinde itibarımızı koruyamayan, Süleyman Demirel Başkanlığındaki DYP-SHP Koalisyon Hükümeti hakkında Anayasanın 99 ve İçtüzüğü’nün 107’nci maddesi gereği gensoru açılmasını talep etmek bir zaruret haline gelmiştir.” (TBMMTD, 3 Kasım 1992: 20-21).

Önergenin okunması sonrasında grubu adına kürsüye gelen Kocaeli Milletvekili Şevket Kazan konuşmasında, 20 Kasım 1991’de kurulup on gün sonrasında göreve başlayan Demirel Hükümeti’nin “*yurtta sulh, cihanda sulh*” yerine, “*dünyayla beraber olma*” isimli bir politika izlediğinden, hükümetin göreve başladığı dönemde SSCB’nin dağılıp Türk Cumhuriyetlerinin de bağımsızlık sürecine girdiğinden dolayı oluşan umut veren hava içinde “*Adriyatik’ten Çin Seddine kadar uzanan bir nüfus sahasında Türkiye’nin itibarı var, Türkiye’nin sözü geçer*” söylemlerinde bulunan iktidarın çok geçmeden başlayan Nahçıvan ve Karabağ zulmü karşısında bir şey yapamadığından söz ederek Ermenistan’a 100 bin ton buğday yardımı yapılmasıyla sabrın taşıdığını söylemiştir. Türkiye’nin bütçe açığı varken, Toprak Mahsulleri Ofisi (TMO) batacak hale gelmişken ve Meclis’ten geçirilmeden Ermenilere nasıl bu yardımın yapıldığını soran Kazan, tepkilerin artması üzerine bunun yardım değil ödünç olduğunun söylenmeye başlandığını ama inandırıcı olmadığını ifade etmiştir. Ermenilerin “*Büyük Ermenistan*” hayali içinde mevcut topraklarından ayrı, Nahçıvan ve Karabağ’ı ve hatta Azerbaycan’ı topraklarına katmayı ayrıca Türkiye’den de Trabzon’a kadar olan, Erzincan, Muş, Bitlis ve Van hattı içinde kalan bölgeyi Ermenistan’a dahil etmeyi amaçladıklarını belirten Kazan bu amaç doğrultusunda Karabağ’a girdiklerini, Karabağ ve Nahçıvan’da yapılan katliam karşısında dünyanın suskun kalmaktan ayrı Ermenistan’a uçaklarla silah götürdüğünü ve bunun ortaya çıkmasından sonra AGİK’te Karabağ’ın Azerbaycan toprağı olduğu kararının alındığını ve fakat bunun bir yaptırımının olmadığını anlatmıştır. Bunun yanı sıra ABD’nin Erivan’da hastane yaptırmasına, petrol sebebiyle Azerbaycan’a baskı yapmasına, Avacs uçakları ile Ermenistan güçlerini takviye etmesine de değinen Şevket Kazan Türkiye’nin ise bu süreçte “*acz ve gaflet*” içinde kaldığını, Ermenilere ne ekonomik ambargo uyguladığını ne diplomatik temasını kestiğini, bilakis güçlendirdiğini, Ermenistan’ın Karadeniz İşbirliği Toplantısı için İstanbul’a çağrıldığını, Kars’ın Ahıska kapısındaki demiryolunun açılıp Ermenilere “*vagon vagon gıda yardımı*” gerçekleştirdiğini; Nahçıvan’a ise değil askeri teçhizat istedikleri halde bir Türk bayrağı dahi göndermediğini, Moskova Anlaşması’yla sahip olduğu müdahale hakkını kullanmadığını anlatmıştır. 1974’te Kıbrıs’ta garantörlük hakkını kullanarak “*şahsiyetli dış politika*” uygulayan Türk

Hükümetinin Azerbaycan için sadece “dünyayı havaya kaldırıyoruz” diye hava attığını ama ayağa kimsenin kalkmadığını, hatta “Hristiyan-Müslüman çatışması olmasın” deyip durduğunu söylemiştir (TBMMTD, 3 Kasım 1992: 26-29).

Şevket Kazan’dan sonra CHP Ankara Milletvekili Ali Dinçer de konuyla ilgili söz alarak sorunun çözülmesi, Ermenistan’ı caydırabilmek adına eldeki kozların değerlendirilebilmesi ve ateşkesin sağlanabilmesi adına Türkiye’nin üzerine düşeni yapmadığını, tek başarının “*Ermenistan’ın Türk ve Azeri düşmanı Amerikan pasaportlu Dışişleri Bakanı Rafi Hovenesyan’ın değişmesi*” olduğunu belirtmiştir (TBMMTD, 3 Kasım 1992: 33-34). Dinçer, sözlerinin devamında şunları söylemiştir:

“Bugünün, çoğu gençlerden oluşan 60 milyonluk Türkiye’si, 70-80 yıl öncenin harp vurgunu 12-13 milyonluk Türkiye’sinden çok daha güçlüdür. Erzurumlu, Ağrı, Karlı, Bitlisli, Vanlı, Sivaslı, Artvinli, Trabzonlu, Adanalı; sözün kısası, Anadolu, şaşmaz sağduyusuyla, Karabağ’ı alan Ermenilerin, bu kez de Batı Ermenistan olarak adlandırdıkları Anadolu topraklarına göz dikeceklerini çok iyi görür, çok iyi bilir. 60 milyonluk Türkiye olarak kardeş Azeri kanıyla elleri kanlanmış Ermenilere ve destekçilerine gereken cevabı en güçlü kozlarımızla göstermek görevimizdir. Ermenistan’da, zor durumda olan insanlara yardımı, milletimizin alicenaplığı ile belki anlatmak mümkündür; ama, bu yardımı, Ermenistan’ın Nahcivan’a yaptığı saldırılar sürerken yapmak yanlıştır; en azından, Ermenistan’a saldırıları durdurma koşulu öne sürülmeli idi.” (TBMMTD, 3 Kasım 1992: 34).

SHP Ankara Milletvekili Mehmet Kerimoğlu ise Şevket Kazan’ın hükümete yönelik “*Amerikan uşaklığı*” suçlamasına değin vardığı sözlerini kınamış, dış politikayla alakalı gensoru önergesi verilirken dikkat edilmesi gerektiğini, “*Asya ile Avrupa arasında bir köprü ve Kafkasya’nın medeni dünyaya açılan penceresi*” olan Türkiye’nin hükümetinin “*kabile toplumu*” değil, BM’nin sorumlu bir üyesi olduğunu anlatmış, bu sırada Kütahya Milletvekili Ahmet Derin “*Amerikan kabilesi*” diye tepki göstermiştir. Kerimoğlu, 100’den çok etnik unsurun olduğu Kafkasya mozağine yönelik olarak Türkiye’nin duygusal değil, “*ciddi, dengeli, gerçekçi*” bakması gerektiğini ve öyle de yaptığını söyleyerek buradaki ülkelerin “*bağımsızlık, egemenlik, toprak bütünlüğü, eşitlik ve iç işlerine karışmama*” gibi uluslararası prensipler kapsamında dostluk temaslarının geliştirilip işbirliğine evrilmesine çalışılmasını gerekli görmüştür. Gensoruda Ermenistan’la ilişki kurulmasının kınandığını, dolayısıyla Atatürk’ün “*yurtta sulh, cihanda sulh*” ilkesinin de kınanmış olduğunu, Ermenistan’a verilen buğdayın ise yardım değil takas olduğunu, Kazan’ın 96 milyar değerindeki buğdayı hibe yapılmış gibi lanse ettiğini, “*BM’nin bir kararına uyarak Ermenistan’da açlık baş gösterdikten sonra, Türkiye’nin takas yoluyla buğday gönderdiği doğrudur. Ancak, bu karşılıksız değildir; yani, bir başka ülkeden Türkiye’ye gelecek olan buğdayın, Türkiye üzerinden Ermenistan’a gönderilmesi olayıdır sadece*” sözleriyle ifade etmiş ve Elçibey’in de bunu “*insani yardım*” olarak gördüğünü söylediğini eklemiştir. Meselenin iç politika

malzemesi yapılmaya çalışıldığını, Ermenilere silah sevkiyatına göz yumulduğunun dahi söylendiğini, bunun hiçbir şekilde kabul edilemeyeceğini dile getirerek son dönemde Türkiye'nin hava sahasından geçen uçakların kontrol edilerek Ermenistan'a geçirildiğinin neden görülmediğini sormuştur. Kerimoğlu, Türkiye'nin Ermenistan'la diplomatik teması kesmediğine dair açıklamayı ise bu ülkeyle diplomatik bir ilişkinin olmadığını söyleyerek yanıtlamıştır (TBMMTD, 3 Kasım 1992: 36-38).

Kerimoğlu'nun ardından DYP Samsun Milletvekili İrfan Demiralp kürsüye gelmiş ve grubu adına yaptığı konuşmasında, bağımsızlıklarını kazanan Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan gibi ülkelerin ayırt edilmeden tanındığını, bölgede yeni düzen kurmak için gereken büyük çabayı da Türkiye'nin göğüslemek zorunda kaldığını ve barışçıl bir yöntemle yaşanan zararları ortadan kaldırarak bu ülkelerin kendi aralarında iletişim sağlamalarına çalıştığını söylemiştir. Türkiye'nin Ermenistan'la diplomatik ilişkiye girmediğini, bunun için gereken *“Ermenistan, Karabağ'da kan akıtılmasını durduracak, işgal etmiş olduğu Azerbaycan topraklarını iade edecek, bu bölgede sınırların değişmezliği ilkesini kabul edecek, hiçbir bölge ülkenin iç işlerine karışmama, hiçbir ülkenin de kendi iç işlerine karışmama temel ilkesini kabul edecek”* şartlarının Ermenistan'a sunulduğunu ve dönüş beklendiğini belirtmiştir (TBMMTD, 3 Kasım 1992: 39-41). Şevket Kazan'ın diplomasi kurulmadan buğday yardımını nasıl yapabildiklerine dair sorusu üzerine Demiralp şu açıklamayı yapmıştır:

“Buğday meseleniz baştan aşağı yanlışlarla dolu... Avrupa Topluluğu Ermenistan'a buğday yardımında bulunmak istiyor. Gürcistan'daki karışıklıklar nedeniyle bu buğdayın nakliyesinde zorluk çıkıyor ve Ermenistan Başbakanı, Türkiye'ye, 'Nakliye konusunda bize yardımcı olun, acil ihtiyacımız var, öbür buğday gelinceye kadar bize ödünç buğday verin' diyor. Türkiye de bu talebi kabul ediyor ve bunu kabul etmeden önce Azerbaycan Cumhurbaşkanı Sayın Elçibey'e de bu konu soruluyor. Elçibey, 'Ekmektir, açlık sorunudur, görüşünüz doğrudur' diyor” (TBMMTD, 3 Kasım 1992: 41).

ANAP Gurubu adına söz alan Ağrı Milletvekili H. Fecri Alpaslan ise konuşmasında, halen Taşnaksutyun fanatizminin esiri olan Ermenistan'dan *“barış, işbirliği ve dostluk”* beklendiğini ama bu ülkenin hem Türkiye Cumhuriyeti'ne hem de Azerbaycan Cumhuriyeti'ne, Nahçıvan ve Karabağ'a dostça bakmadığını söylemiştir. Dağlık bir ülke olan Ermenistan'ın dünyaya açılabilceği tek kapı Trabzon Limanı iken, dört yıldır süren Azerbaycan ile savaşı nedeniyle ekonomik çıkmaza girmişken bunlara buğday yardımı yapmanın doğru olmadığını, Elçibey'in kabulünün zorunlu bir rıza gösteriş olduğunu, bunu isteyerek kabul etseydi Azerbaycan'ın da Ermenistan'a uyguladığı petrol ve elektrik kesintisini *“insani yardım”* olsun diye sona erdireceğini ama bunu yapmadığını açıklamıştır (TBMMTD, 3 Kasım 1992: 44-45). Azerbaycan Türklerine yönelik yaptığı haksızlığı herkesin

kabul ettiği, Türkiye Cumhuriyeti ile sınırını tanımaya yanaşmayan, saldırılarını bitirmeyen, en sıradan insani tavırları sergilemekten uzak duran ve sözde “*Ermeni soykırımı tasarısından*” vazgeçmeyen Ermenistan’a neden bu kadar alicenap davranıldığını soran Alpaslan, sözlerini şu şekilde tamamlamıştır:

“Esefle söyleyebilirim ki, Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti, Bosna-Hersek’te bir şey yapamamıştır; yaptığı tek şey, Müslüman Abhazları katleden Gürcülerle, Müslüman ve Türk Azerileri katleden Ermenilere yapılan yardım kadar, belki biraz daha fazla yardımdan ibarettir ve yine yapılan, Bosna-Hersek’e yapılan yardımın miktarının tartışılmasından ibarettir... Osmanlı’nın alicenaplığı o kadardı ki, Ermenileri de koruyordu; ama, adam gibi oturdıkları zaman. O zaman onlar, Azerileri kesmiyordu. Ağrı’da dedemi kestikleri zaman, Osmanlı, kulaklarından tutup attı Ermenileri. Bu tavrı gösterebiliyor musunuz? Siz de onlara buğday veriyorsunuz.” (TBMMTD, 3 Kasım 1992: 46-48).

3 Kasım günü konuya dair söz alan son isim ise Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin olmuştur. Çetin konuşmasında, bir ülkeye insani yardım yapmak için diplomasiye gerek olmadığını, ayrıca 67 bin ton buğday verildiğini ve karşılığında taşıma ücreti de dahil 100 bin ton buğday alınacağını, bunun TMO da dahil hiçbir kurumu olumsuz etkilemeyeceğini izah etmiştir. Moskova Anlaşması ile ilgili maddenin de yanlış yorumlandığını, Nahçıvan’ın statüsü değişmediği ve hala Azerbaycan’a bağlı olduğu için Türkiye’nin müdahale hakkının da doğmasını gerektirecek bir durum olmadığını söylemiştir. Azerbaycan’ı ilk tanıyan ve ilk büyükelçi atayan ülkenin Türkiye olduğunu, bağımsızlığı sürecinde istedikleri ve imkan dahilinde olan tüm desteğin kendilerine verildiğini, Karabağ ve Azerbaycan’ın toprak bütünlüğü adına barış girişimlerinin yapıldığını belirten Çetin, yapılanları yakında ziyarete gelecek Elçibey’e sorulabileceğini söylemiştir (TBMMTD, 3 Kasım 1992: 49-51). İki ülke arasındaki sorunların sona erip bölgede istikrarın sağlanmasının yalnızca siyasal değil ekonomik açıdan da mühim olduğuna değinen Dışişleri Bakanı, bunu şu sözlerle anlatmıştır:

“Bugün, Kazakistan petrolünün Akdeniz’e nasıl gideceği tartışılmaktadır; bugün, Türkmenistan doğalgazının Türkiye üzerinden Avrupa’ya nasıl gideceği tartışılmaktadır -ve o kardeş ülkelerle birkaç gün önce zirve yaptık- hepsinin amacı bu; ama, endişeleri, Kafkasya’daki, özellikle Ermenistan-Azerbaycan arasındaki savaştır, istikrarsızlıktır. O nedenle, Ermenistan-Azerbaycan arasında, Azerbaycan’ın toprak bütünlüğü korunarak, Karabağ’ın Azerbaycan toprağı olduğu gerçeğinden hareket edilerek sağlanacak olan barış ortamı sadece bölgeye barış ve istikrarı değil; aynı zamanda hem Türkiye’ye hem Orta Asya Cumhuriyetlerine hem de bölge ülkelerine ekonomik açıdan büyük yarar getirecektir” (TBMMTD, 3 Kasım 1992: 53).

TBMM’nin 4 Kasım 1992’de gerçekleşen oturumunda ise Sarp Sınır Kapısı’nın açılmasından sonra yaşanan olumsuzluklarla alakalı RP Trabzon Milletvekili Kemalettin Göktaş ile arkadaşlarının genel görüşme talebi doğrultusunda konuşulmuştur ki Göktaş konuşmasında sınır ve kıyı ticareti yapılacak şehirleri “*Erzurum, Artvin, Rize, Trabzon, Giresun, Ordu, Samsun ve Kars*” olarak sıralamış; Sarp Kapısı’ndan girenlerin % 54’ünün Gürcistan, % 31’inin Azerbaycan’dan, % 15’inin ise diğer cumhuriyetlerden geldiğini söylemiştir (TBMMTD, 4 Kasım 1992: 113-134). CHP Kırşehir Milletvekili Coşkun Gökçalp

de Rus mafyasının Türkiye üzerinden altın, uyuşturucu, kadın ticareti gibi her türlü gayrimeşru işi yaptığını, mafya gruplarının ülkelerinde yaptıkları işleri Türkiye'ye getirmeye başladıklarını, bu işlerde “Rus, Azeri, Çeçen, Gürcü” mafyalarının olduğunu ve her türlü işleri organize ettiklerini belirtmiştir (TBMMTD, 4 Kasım 1992: 131).

5 Kasım 1992’de ise gündemde ekonomik sorunlar yer almış, açıklanan 1992 senesi enflasyon rakamlarına konuyu getiren ANAP İzmir Milletvekili Işın Çelebi konuşmasında, Türk ekonomisinde yaşanan bozulmalara iktidarın kılıf olarak “*Erzincan depremi, Bosna-Hersek ve Azerbaycan’la uğraşılmasını*” getirmemesini istemiştir (TBMMTD, 5 Kasım 1992: 151). Sarp Sınır Kapısının açılmasıyla oluşan olumsuzluklara yönelik Trabzon Milletvekili Göktaş ile arkadaşlarının verdiği genel görüşme doğrultusunda 11 Kasım’da SHP İzmir Milletvekili Atilla Mutman konuşmasında, 20. yüzyılın sonlarında en çok dikkat çeken olayının Sovyetlerin dağılması olduğunu, daha sonra bağımsızlıklarını kazanan ülkeler arasında çatışmaların boy gösterdiğini ve Azerbaycan ile Ermenistan arasında istenmeyen olayların olduğunu özetlemiştir. Senelerdir süren etnik çatışmaların merkezi otoritenin olmaması nedeniyle savaş ve teröre dönüştüğünü, Azerbaycan ile Ermenistan arasında kanlı hadiselerin ortaya çıktığını, bunun Ermenistan ve Nahçıvan ile sınırı olan Türkiye’yi de etkilediğini anlatmıştır. Mutman’a göre Türkiye iki ülkeye dostça yaklaşıp problemleri barış yoluyla çözmek istemiş, ayrıma gitmeden dostluk kurmaya yönelmiştir. Ermenistan’la bazı gelişmeler olmaya başladığını söyleyen Mutman, henüz diplomatik temas kurulacak seviyeye varılamadığını da eklemiştir (TBMMTD, 11 Kasım 1992: 326).

Yükseköğretim kurumlarına dair raporların gündemde olduğu 19 Kasım 1992 tarihli TBMM oturumunda ANAP Afyon Milletvekili Gaffar Yakın, ekonomik sıkıntıda olanların ücretsiz okumasını ancak durumu elverişli olandan para alınmasını istemiş ve Doğu Avrupa, Azerbaycan, Kazakistan ve Macaristan gibi ülkelere parayla okumaya gidenler varken öğretim görevlilerinin maddi sıkıntı yaşadığını belirtmiştir (TBMMTD, 19 Kasım 1992: 140). İzmir Milletvekili Cengiz Bulut da eğitim konusunda farklı projeler sunmuş; gece okullarının sayılarını artırılmasını ve paralı olmasını dile getirmiştir. Parası olan öğrencilerin böylece bu okullarda eğitim görebileceğini, Kıbrıs’a ya da Azerbaycan’a gidip orada eğitim göreceğine bunu kendi ülkesinde yapmasının daha mantıklı olduğunu söylemiştir (TBMMTD, 19 Kasım 1992: 145).

Başbakan Süleyman Demirel’in basındaki konuşmalarından dolayı 25 Kasım’da gündem dışı konuşma gerçekleştiren RP Ankara Milletvekili İ. Melih Gökçek, Demirel’in

yeni bağımsız olmuş cumhuriyetlere Batı değerlerini “ithal etmeye kalkıştığını”, Azerbaycan’ın TRT yayınlarından duyduğu rahatsızlıktan dolayı Türkiye’yi eleştirdiğini ve sonrasında bir düzenleme getirildiğini anlatmış, ABD’den emir gelince buğday verilen Ermenistan’a gelen ikinci emirle de elektrik verilmeye çalışıldığını söylemiştir. Hürriyet gazetesinde yayınlanan Azerbaycan Savunma Bakanı Rahim Gaziyef’in şu sözlerini aktarmıştır:

“Türk Hükümetine değil, Türk halkına sesleniyorum. İnaniyorum ki, Türk halkı, Türk Hükümetinin bu hareketine karşı tepkilerini dile getirecekler. Ermeni’yi burada köşeye sıkıştırmışken, Türkiye’nin onlara enerji vermesi, olacak iş değil. Bu olayı Azerbaycan halkına hıyanet olarak kabul ediyorum. Bu, Türk halklarını parçalamak için dış güçlerin etkisiyle yapılmıştır” (TBMMTD, 25 Kasım 1992: 319).

Gelişmelerin Azerbaycan ekranlarında yayınlanması ve İçişleri Bakanı Hamidof’un izahatından sonra gazetenin Bakü bürosuna çok fazla telefon geldiğine dair Hürriyet’te şunların yazdığını da okumuştur: “*Biz yıllardır kucaklarımızdaki balalarımıza, Türk gardaşlarımızla buluşma zamanı yakındır, onlar gelirlerse bize komek edecekler, Ermenilere gereken ders verilecek, diye ninniler okuduk, sınırların açılacağı günleri bekledik. Türk gardaşlarımız nasıl oldu da Ermenilere yardım ediyorlar?*” (TBMMTD, 25 Kasım 1992: 320).

Gökçek’ten sonra ANAP Trabzon Milletvekili Fahrettin Kurt, Ermenilere elektrik verilmesine dair söz almış ve konuşmasında SSCB döneminde Ermenistan’ın elektriğini Azerbaycan’ın verdiğini ve yaşanan gelişmelerin ardından Ermenistan’ın Nahçıvan’ın elektriğini kesmesi üzerine Azerbaycan’ın da Ermenistan’a elektrik vermemeye başladığını; 1991 yılı mart ayında Azerbaycan’a gittiğinde Nahçıvan’daki elektrik kesintisi sebebiyle yardım talebinde bulunulduğunu ve bunun üzerine yapılan protokolle Seydişehir ve Aliaga’da bulunan altı dizel jeneratörün Türkiye Elektrik Kurumu (TEK) tarafından Nahçıvan’a hibe edildiğini, Türkiye sınırından acil olarak Nahçıvan’a elektrik verildiğini anlatmıştır. Bu fedakarlıkların sonrasında şu andaki hükümetin ise Ermenilere elektrik verdiğini, bundan dolayı Türk Cumhuriyetleri karşısında Türkiye’nin saygınlığını yitirdiğini eklemiştir (TBMMTD, 25 Kasım 1992: 321).

Bu süreçte Azerbaycan’a geziler de devam etmiştir ki tarım ve tarım sanayii faaliyetleri için 26 Kasım’da Tarım ve Köyişleri Bakanı Necmettin Cevheri, santral ve uydu yer istasyonlarının açılışı için 30 Kasım’da Ulaştırma Bakanı Yaşar Topçu, Türk Dili Konuşan Ülkeler Kültür Bakanları Daimi Konseyi’nin kuruluş çalışmaları dolayısıyla yine 30 Kasım’da Kültür Bakanı Durmuş Fikri Sağlar Azerbaycan’a gitmiş, bu ziyaretler ve

bakanların yerine vekalet edeceklere dair cumhurbaşkanlığı tezkereleri 1 Aralık tarihli TBMM’de gündeme gelmiştir (TBMMTD, 1 Aralık 1992: 23-24).

8 Aralık’ta da yeni tezkereler gündemde yer bulmuş; 7 Aralık’ta Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı Erdal İnönü ile Bayındırlık ve İskan Bakanı Onur Kumbaracıbaşı ve beraberindeki heyetin Azerbaycan’ı ziyaret edeceğinden yerlerine Devlet Bakanı İbrahim Tez ile Devlet Bakanı Mehmet Kahraman’ın vekalet etmesi uygun görülmüştür (TBMMTD, 8 Aralık 1992: 213-214). Aynı tarihte Somali ile Bosna Hersek’in güvenlikleri konuları da görüşülmüş, bununla ilgili olarak kürsüye gelen ANAP Bitlis Milletvekili Kamran İnan, Türkiye’nin tıpkı Ermenilerin Azerbaycan Türklerine saldırılarında üstüne düşeni yapmadığı gibi Bosna Hersek meselesinde de bu sorumluluğunu yerine getirmediğini söylemiş; Ermenistan’a enerji verilmesi konusunu da eleştiren İnan, bu konuda Azerbaycan’ın güveninin kaybedildiğinden, *“kardeş cumhuriyetten ilk protestonun alındığından”* bahsetmiştir (TBMMTD, 8 Aralık 1992: 225). CHP İçel Milletvekili İstemihan Talay da İnan gibi Türkiye’nin Azerbaycan’ın sorunlarına gerektiği kadar eğilmediğini söylemiştir (TBMMTD, 8 Aralık 1992: 234). Muhalefetin konuşmalarına cevap veren Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin ise konuşmasında, Türkiye’nin bu coğrafyada yaptığı her şeyi Azerbaycan’ı düşünerek yaptığını, huzur ve barış sağlamak için uğraştığını, yöntemlerinin diğer partilerden farklı olabileceğini ve politikaları faydalı olmazsa gereken tedbirleri alabilecek dirayette olduklarını belirtmiştir (TBMMTD, 8 Aralık 1992: 257).

1993 Mali Yılı Bütçe Kanunu Tasarısı’nın konuşulduğu 10 Aralık 1992’de CHP Antalya Milletvekili Deniz Baykal da söz almış ve Orta Asya Cumhuriyetlerinin KKTC’yi tanıyıp tanınamalarına dair Dışişleri Bakanı’nın açıklamalarını *“zihni kargaşa”* olarak değerlendirmiş; Türk dış politikasının gerek Kıbrıs gerekse Azerbaycan noktasında sıkıntılı olduğundan bahsetmiştir. Ermenistan’a elektrik verilmesiyle ilgili anlaşma imzalandığını, tüm altyapının oluşturulduğunu, ama Azerbaycan’ın nota vermesiyle bundan dönüldüğünü anlatan Baykal vazgeçilmesinin iyi olmakla beraber baştan bunun düşünülmemiş olmasına tepki göstermiştir (TBMMTD, 10 Aralık 1992: 51-52).

11 Aralık’ta bütçenin görüşüldüğü bir oturum gerçekleşmiş; bu konu kapsamında Çorum Milletvekili Muharrem Şemşek, hükümetten ziyade TBMM’nin Kıbrıs, Bosna ve Azerbaycan’da yaşananlar karşısında tepkisizliğini dile getirmiştir (TBMMTD, 11 Aralık 1992: 38). DYP Balıkesir Milletvekili Mehmet Ceylan Öztaylan dünyada yaşanan gelişmeler karşısında Türkiye’nin takınması gereken politikayı şöyle özetlemiştir:

“Kıbrıs’taki soydaşlarımızı megalomania peşinde koşan Yunanlılar ve Rumların; Bosna-Hersek’te katledilen Türk ve Müslümanları büyük Sırbistan ideali peşinde koşan Sırpların; Kerkük’teki Türkmenleri, kendilerini katleden ve etmeye çalışan Saddam’ın ve bağımsız Kürdistan peşinde koşan Kuzey Iraklıların; Azeri kardeşlerimizi, tarihsel intikam peşinde koşan ve büyük Ermenistan’ı kurmak isteyen Ermenilerin; Abhazya’daki soydaşlarımızı kendilerini katleden Gürcülerin insaf ve merhametine, dünyanın bu olumsuzluklarına terk edemeyiz.” (TBMMTD, 11 Aralık 1992: 86).

CHP Ankara Milletvekili Ali Dinçer ise Cumhurbaşkanı Turgut Özal’ın üstüne vazife olmayan konulara karıştığını söyleyerek “*onlar Şii’dir, bizden değildir*” sözlerini hatırlatmıştır (TBMMTD, 11 Aralık 1992: 88). Kütahya Milletvekili Mustafa Kalemli de konuşmasında, Meclis’e gelen eleştirilere şu sözleriyle karşı çıkmıştır:

“Bu ülke, beş yüz yıl önce, insan haklarının en güzel örneklerini bu dünyaya vere vere gelmiş. Bosna-Hersek’te, Azerbaycan’da katliamlar yapılırken, bütün dünya ülkeleri buna sessiz kalırken, bu ülke, insanlığın en güzel örneklerini, bu Meclisteki bütün milletvekilleriyle haykırarak haykırarak ve bu dünyanın yüzüne çarpa çarpa gelmiş. Eğer insanlık hakkıysa, biz bunu başka ülkelerden, başka devletlerden çok önce yerine getirmişiz, bütün dünyayı karşımızda selama durdurmuşuz; siz neden bahsediyorsunuz Allah aşkına!..” (TBMMTD, 11 Aralık 1992: 156).

17 Aralık’ta Meclis’te konuşulan konular arasında Milli Savunma Bütçesi de yer almış, kürsüye gelen CHP Edirne Milletvekili Hasan Basri Eler, Kafkaslar ile Orta Asya’da doğan güç boşluğunda bölgede Türkiye ve İran’ın öne çıktığını, bölgenin “*en hızlı silahlanan ülkesi*” olan İran’ın Rusya’nın bir numaralı müşterisi olduğunu, ayrıca Ermenilere askeri ve ekonomik destek verdiğini söylemiştir (TBMMTD, 17 Aralık 1992: 191). RP Sakarya Milletvekili Cevat Ayhan ise milli savunma denilince akla yalnızca kendi sınırlarımızın gelmemesini, Orta Doğu ve Kafkasya’da yaşanan gelişmelerin, Azerbaycan’da olanların Türk Ordusunun güçlü olmasını zorunlu kıldığını belirtmiştir (TBMMTD, 17 Aralık 1992: 199). Azerbaycan, Türkmenistan ve Özbekistan’la imzalanan askeri anlaşmaları yerinde bulan Ayhan’a göre bu coğrafyaya askeri destek yapabilecek seviyede gerekli askeri personeli hazırlamak ve burada yaşayanlara savunma eğitimleri vermek gerekmektedir (TBMMTD, 17 Aralık 1992: 204).

Çorum Milletvekili Muharrem Şemsek de Türkiye’nin “*terbiye edilmek, burnu sürtülmek, Anadolu’ya hapsedilmek ve Anadolu’da boğulmak*” istendiği söyleyerek Ermenistan’ın Nahçıvan’a saldırması da dahil bölgede yaşananları buna bağlamıştır. Ayrıca Milli Savunma Bakanı’nın Azerbaycan ve Ermenistan ile ilgili “*ne olduğu meçhul, tarafsızlık politikasını*” da eleştirmiştir (TBMMTD, 17 Aralık 1992: 220, 222). Milli Savunma Bakanı ve Çankırı Milletvekili Nevzat Ayaz ise konuşmasında, Sovyetler Birliğinin dağılmasından sonra Azerbaycan ve Türk Cumhuriyetleri bağımsızlıklarını kazandığını, Azerbaycan olaylarında objektif bir siyaset yoluna gidildiğini belirtmiştir. (TBMMTD, 17 Aralık 1992: 225).

Kahramanmaraş Milletvekili Esat Bütün'ün de konuşmasında, Avrupa'daki güvenliğe dikkat çekip bu konuyla alakalı görüşlerini anlattığı görülmektedir. Ayaz'ın tarafsızlık politikasını eleştiren Bütün, *“Azeriler veya Türk soydaşlarımız, Kurtuluş Savaşı'nda yenik duruma düşen, işgal edilen Türkiye'ye, parmaklarındaki alyansları toplayarak, Türkiye'nin silah alması için yardım etmeselerdi, tarafsız kalsalardı, bu durum, bu vicdanla nasıl bağdaşıyor?”* demiştir (TBMMTD, 17 Aralık 1992: 235).

Bütçe Kanun tasarılarının gündemde olduğu 18 Aralık'ta konunun bazı milletvekilleri tarafından Azerbaycan meselesine getirildiği görülmektedir ki ANAP Trabzon Milletvekili Fahrettin Kurt konuşmasında, Türkiye, İtalya, Azerbaycan İran hatta Türk Cumhuriyetlerine uzanan şebekeleri bağlamak zorunluluğundan bahisle şebekelerin birbirine bağlanmasının önemini göstermiştir. Ermenistan'a elektrik verilmesinin sıkıntı doğuracağını Türkiye'de ve Azerbaycan'da büyük ses getireceğini dile getirmiştir. Sovyetler döneminde Ermenistan'ın elektriğinin Azerbaycan tarafından karşılandığını ve iki ülke arasında problemler çıkınca Ermeniler üzerinden Nahçıvan'a giden elektriği Ermenilerin kestiğini, bu olaydan sonra Azerbaycan'ın da Ermenilere giden elektriği kestiğini anlatmıştır. Azerbaycan'ın bu dönem elektriği kesip bizim Ermenilere elektrik vermemizin anlamını sorgulamıştır. (TBMMTD, 18 Aralık 1992: 339). DYP Isparta Milletvekili Mustafa Fikri Çobaner ise hükümetin yaptıklarını anlatarak Türkmenistan, Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan ile birlikte Azerbaycan ile de petrol sektöründe “karşılıklı teknik işbirliği” protokollerinin imza edildiğini, Azerbaycan ve Kazakistan ile ham petrol boru hattı için çalışmaların devam ettiğini söylemiştir. (TBMMTD, 18 Aralık 1992: 349). Çorum Milletvekili Muharrem Şemsek de konuşmasında, Azerbaycan ve Ermenistan savaşının devam ettiğini, Azerbaycanlı kardeşlerimizin bizim soydaşlarımız olduğunu, soydaşlarımıza karşı savaş halinde olan Ermenistan'a elektrik satılacağı konusu üzerinde endişe duyduğunu belirtmiş ve bu konuda hükümetin açıklık getirmesi gerektiğini eklemiştir (TBMMTD, 18 Aralık 1992: 368). Edirne Milletvekili Hasan Basri Eler ise Türkiye'nin Ermenilere vereceği elektriği Azerbaycan baskısından dolayı vermekten vazgeçtiğini söyleyerek yapılanların doğru olup olmadığını sormuştur (TBMMTD, 18 Aralık 1992: 370).

20 Aralık 1992 tarihli oturumda ANAP İçel Milletvekili Ali Er ise Ermenistan'a buğday gönderilmesine değinerek yardım konusunda, düşmüş insana yardım edilmesinin doğru olduğunu ama Azerbaycan'da soydaşlarımızı öldürenlere karşı yardımın söz dahi edilemeyeceğini söyleyerek hükümeti tenkit etmiştir (TBMMTD, 20 Aralık 1992: 455).

21 Aralık tarihinde ise TBMM’de Dışışleri Bakanlığı’nın bütçesi görüşülmüştür. Bu kapsamda ANAP Bitlis Milletvekili Kamran İnan, Türkiye ile Azerbaycan arasında güven sorunu yaratacak politikaların olduğunu söyleyerek Dışışleri Bakanlığı’nı eleştirmiştir (TBMMTD, 21 Aralık 1992: 608). DYP Bursa Milletvekili Fethi Akkoç ise Azerbaycan’ın en önemli şehirleri arasında olan ve bölge olarak değerli bir noktada bulunan Karabağ’da Ermenilerin soydaşlarımıza karşı yaptığı katliamlarda, Türkiye’nin asker dışında her türlü desteği ve yardımı yaptığını izah etmiştir. Azerbaycan’a yardım yapıldığından ve Elçibey’in gelişi ile beraber Türkiye’nin siyasi yardımlarının da olduğundan söz etmiştir (TBMMTD, 21 Aralık 1992: 614). CHP İstanbul Milletvekili İsmail Cem de Ermenistan’a elektrik satılması anlaşmasının imzalanıp imzalanmadığını sorarak yetkililerinin Azerbaycan’ın itirazından dolayı bu anlaşmanın uygulanmadığını söylediğini aktarmıştır (TBMMTD, 21 Aralık 1992: 627). RP Malatya Milletvekili Oğuzhan Asiltürk’ün konuşmasında dikkat çektiği nokta ise konuşmasına şöyle yansımıştır:

“Amerika istiyor, biz veriyoruz. Ermeni çetelerinin karnı doycak, tepelere daha çok tırmanacaklar, daha çok bomba atacaklar, daha çok insan öldürecekler; oradaki Müslüman Azeri kardeşlerimizin önce ırzlarına geçip, sonra kendilerini katledecekler. Bu yardım, kabul edilebilir bir şey değildir. Böyle, İslami değil, insani bir şey de olmaz. Zulmedenlere yardımcı olunabilir mi?” (TBMMTD, 21 Aralık 1992: 639).

Dışışleri Bakanı ve Gaziantep Milletvekili Hikmet Çetin’in bu tenkitlere yanıtında “ırk, dil, din, kültür ortaklığı” olan bu cumhuriyetlerle işbirliği içinde olduklarını ve 47 anlaşma imza ettiklerini belirtmiş, Azerbaycan ile ilk günden beri yakın ilişki içinde olduklarını söyleyerek Kamran İnan’ın iki ülke arasında güven problemi olduğuna dair fikrine itiraz etmiştir. Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki sıkıntıların barışçı yollarla çözülebileceği tezini de savunmuş ve bunun ancak Ermenilerin Karabağ’ın Azerbaycan’a ait olduğunu kabul etmeleriyle sağlanabileceğini eklemiştir (TBMMTD, 21 Aralık 1992: 658-667). ANAP Bursa Milletvekili Mümin Gençoğlu da konuşmasında, Ermenilerin Azerbaycan’daki soydaşlarımıza karşı eziyetlerine devam ettiğinden, Ermenilerin bu bölgede kardeşlerimizi yok etmeye uğraştığından ve bu bağlamda Azerbaycan’ın Ermenilere verdikleri elektriği kestiğinden söz ederek kesilen elektriğini Türk Hükümetinden karşılamak isteyen Ermenistan’a elektrik verilmeye çalışılmasını eleştirmiştir (TBMMTD, 21 Aralık 1992: 673).

23 Aralık 1993 tarihli tutanaktan İstanbul Milletvekili Bülent Akarcalı’nın, 22 Aralık’ta TBMM Başkanlığı’na gelen “*Ermeni çetelerin ele geçirdikleri bir Azeri köyünde toplu katliam yaptıkları iddiasına ilişkin Dışışleri Bakanı’ndan yazılı soru önergesi*” istediği bilgisi edinilmektedir (TBMMTD, 23 Aralık 1992: 191). Aynı gün ANAP Muğla Milletvekili

Nevşat Özer de Orman Ürünleri Sanayi A.Ş. (ORÜS) Kurumu'nun, Azerbaycan'da %25 sermayeyle entegre tesis kurmak amacıyla girişimde bulunduğunu ve fazlasıyla harcama yaptığını ama görünürde bir şey olmadığını anlatmış, ayrıca tesis olacak binanın silah deposu halinde bulunduğunu ve bu nedenle başka bir yer kiralandığını söylemiş ve Orman Bakanı Vefa Tanır'dan “*ucuz parke, mobilya ve keresteyi piyasaya nasıl vereceği ve Azerbaycan'da kurulacak fabrikanın hangi safhada olduğu*” konusunda Meclis'e ve halka açıklama yapmasını istemiştir (TBMMTD, 23 Aralık 1992: 207-208). Orman Bakanı ve Konya Milletvekili Vefa Tanır'ın cevabi konuşmasında Azerbaycan'ın işbirliği teklifinde bulunduğunu, ormancılık işini beraber yapmak istediğini ve kapsamda eylülde Azerbaycan'a gidildiğini ve burada ofis ayarlandığını, hatta yakın zamanda makinelerin kurulup parke üretimine başlanacağını anlatarak zaman geçtikçe konuşmaların değiştiğinden, Azerbaycan Hükümeti'nin yeni bir ülke olduğu için yapısının tam oturmadığından, 25 Ocak'ta da ortaklıktan ayrıldığından bahsetmiştir (TBMMTD, 23 Aralık 1992: 232). 23 Aralık'ta kürsüye gelen bir diğer isim olan SHP Erzincan Milletvekili Mustafa Kul da konuşmasında, Türkiye ile Nahçıvan Özerk Bölgesi arasında açılmasına karar verilen Dilucu Gümrük Tesislerine ait proje çalışmalarının tamamlanıp bu kapsamdaki köprü, yol ile gümrük tesisleri inşaatlarının bitirildiğini açıklamıştır (TBMMTD, 23 Aralık 1992: 311).

TBMM'nin 24 Aralık'taki oturumunda Türkiye'de konuşlandırılan “*çokuluslu gücün*” görevinin uzatılmasına yönelik Başbakanlık tezkeresi gündeme gelmiş ve söz alanlardan RP Kayseri Milletvekili Abdullah Gül, iktidarın Çekiç Güç'ün görev süresinin uzatılmasını istediğini ve böyle olmazsa Bosna ve Azerbaycan için askeri müdahale istenmesinin çok zorlaşacağını belirttiğini söyleyerek bunun doğru olmakla beraber altı ay öncesinde de aynı gerekçeyle uzatma istendiğini ama bu sürede bir müdahalenin gerçekleşmediğini ifade etmiştir (TBMMTD, 24 Aralık 1992: 414). Muharrem Şemşek ise bu gücün süresinin uzatılması durumunda Türkiye'yi uluslararası politikada tehdit eden Bosna, Azerbaycan, Kıbrıs gibi meselelerde hükümetin atağa kalkmasını, Türkiye'ye yakışan bir “*milli dış politika*” izlenmesini istemiştir (TBMMTD, 24 Aralık 1992: 431).

DYP Eskişehir Milletvekili İbrahim Yaşar Dedelek ise ABD'de yapılan “*geleneksel Türk yürüyüşü*” için TBMM'den gidenler arasında yer aldığını, Azerbaycanlılar da dahil tüm Türk gruplarının “*En büyük Türkiye, başka büyük yok*” şeklinde sloganlar attıklarını, SSCB'nin dağılmasıyla bağımsız olan cumhuriyetler arasında birçok Türk devletinin olmasının Türkiye açısından mühim olduğunu anlatmıştır (TBMMTD, 24 Aralık 1992: 443). MÇP Konya Milletvekili Servet Turgut ise Almanya'da şehit edilen Türkleri, Bosna ve

Kıbrıs'ta yapılan vahşeti, Ermenilerin Azerbaycan'daki zulmünü, Irak-Kuveyt Savaşı'nda yaşananları, Filistin, Etiyopya ve Somali'de ölenleri, ABD ile Güney Afrika'da siyah-beyaz kavgasını Türkiye'nin iyi gözlemlemesinin gerekliliği üzerinde durmuştur (TBMMTD, 24 Aralık 1992: 475). Kültür Bakanı ve İçel Milletvekili Durmuş Fikri Sağlar da 1992'de İstanbul'da yaptıkları “*Türk Dili Konuşan Ülkeler Kültür Bakanları Toplantısı*” ile kültürel bağların güçlendirildiğini, burada bir konsey kurulduğunu, konseyin ikinci toplantısını Aralık 1992'de Bakü'de yaptığını, burada alınan kararlar arasında ortak projeler üretebilmek gayesiyle daimi merkezi Ankara'da olan *Türk Kültür ve Sanat Ortak Yönetimi*'nin (TÜRKSOY) kurulmasına gidildiğini ve buranın 12 Ocak 1993'te TÜRKSOY Dönem Başkanı olan Azerbaycan Kültür Bakanı Polat Bülbüloğlu'nun katılımıyla açılacağını anlatmıştır (TBMMTD, 24 Aralık 1992: 480).

Bütçe görüşmelerinin yapıldığı 25 Aralık 1992'de RP Genel Başkanı ve Konya Milletvekili Necmettin Erbakan konuşmasında, Siyonizm'in bir planı olan terörün faaliyetlerinin Bosna, Cezayir, Kıbrıs, Filistin, Abhazya, Keşmir ve Azerbaycan'da görüldüğü gibi PKK'nın da bunun bir örneği olduğunu belirtmiştir. Türkiye'de hükümetin Azerbaycan'a karşı Ermenistan'a buğday ve elektrik verdiğini, Abhazya'da Şevardnadze'yle işbirliği yapıp 50 milyon dolarlık kredi açtığını ve dış güçlerin isteğiyle Kıbrıs'ı yalnız bıraktığını söylemiştir (TBMMTD, 25 Aralık 1992: 647, 651).

Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı Erdal İnönü ise Erbakan'ın Orta Asya ve Azerbaycan'a yaptığı gezide “Türkiye Hükümetini kendileri için bir örnek olarak seçmeleri durumunda karanlık bir geleceğe sahip olacakları uyarısı” üzerinden eleştiride bulunmuş ve Erbakan'ın dış politika ile ilgili söylediklerini yalanlamış; Ermenistan'a elektrik verilmediğini, bunun için Ermenilerin Azerbaycan'a yaptıkları saldırıyı durdurmalarını beklediklerini söylemiştir. Çatışmaların masa başında çözüleceğine inandıklarını ve Karabağ'ın Azerbaycan'a ait olduğunu AGİK'e kabul ettirdiklerini, bunun üzerinden çözüme gidileceğine inandıklarını anlatmıştır (TBMMTD, 25 Aralık 1992: 709, 711).

12 Ocak 1993 tarihli TBMM Oturumunda Tarım ve Köyişleri Bakanı Necmettin Cevheri'nin 4-7 Ocak 1993'te Azerbaycan'a gittiği bilgisine ulaşılmaktadır (TBMMTD, 12 Ocak 1993: 73). Ayrıca İstanbul Milletvekili Ziyaeddin Selçuk Marufu'nun Maliye ve Gümrük Bakanı Sümer Oral'dan tütün stokları ve ekim alanlarıyla ilgili sözlü cevap isteği üzerine Oral yazılı cevap vermiş ve cevabında Bakü'de sigara fabrikası ortaklığına gidildiğinden, bir ay içinde bu fabrikanın faal hale geleceğinden, genel olarak Türk tütün

kullanılacak bu fabrikalarda yapılacak sigaraların Azerbaycan ile diğer Türk Cumhuriyetlerinde iyi bir pazar bulması halinde tütün sevkiyatının artış göstermesiyle eldeki stokların eriyeceğinden bahsetmiştir (TBMMTD, 12 Ocak 1993: 149).

Meclis'in 13 Ocak tarihli oturumunda Muş Milletvekili Sırrı Sakık, Türkiye'de "1992 yılının işkence, ölüm, faili meçhul cinayetler, kayıplar ve yasaklama gibi demokrasi ayıplarıyla geçirildiğine" dair gündem dışı bir konuşma yapmış ve konuşmasında yurt içi ve yurt dışında çok acıların yaşandığını söyleyerek verdiği örnekler içinde Azerbaycan'ı da saymıştır (TBMMTD, 13 Ocak 1993: 176).

21 Ocak'ta da gündem dışı bir konuşma gerçekleşmiş ve RP Kocaeli Milletvekili Şevket Kazan "Bağdat'ta kaldıkları El Reşid Oteli'nin bombalanması ve İncirlik Üssü'nün Irak'a karşı kullanılması" hakkında söz almıştır. Sözlerinde 16-18 Ocak tarihlerinde Bağdat'ta beş altı senedir olduğu gibi bu sene de düzenlenen ve Müslüman devletlerden çağrılanların katılımcı olduğu 450 delegasyonlu toplantıda Azerbaycan da dahil yaşananlar üzerinde görüşmelerin yapıldığını anlatmıştır (TBMMTD, 21 Ocak 1993: 9).

RP İstanbul Milletvekili Ali Oğuz ise İnsan Hakları Bakanlığı'nın teşkilatı ve görevlerine dair kanun tasarısı görüşmeleri esnasında söz almış ve "Avrupalıların kışkırtmasıyla, önce Dağlık Karabağ'da, sonra Azerbaycan ve Nahçıvan'da, birçok insan, Avrupa'nın temin ettiği silahlarla, Ermeni tecavüzü altında ölmekte veya yurtlarını terk etmekte ve toprakları da işgal edilmektedir" demiştir (TBMMTD, 21 Ocak 1993: 27). 21 Ocak'ta Şevket Kazan'ın 30 Ekim 1991'den itibaren bakanların yurt dışında nerelere gittiklerine yönelik Başbakana yönelttiği sorusuna Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin tarafından yazılı cevap verilmiştir. Buna göre hükümetin Azerbaycan'a gerçekleştirdiği geziler için aşağıdaki tablo oluşturulmuştur.

TBMM'nin 2 Şubat 1993'te gerçekleştirdiği oturumda söz alan vekillerden RP Kocaeli Milletvekili Şevket Kazan konuşmasında, hükümete yüklenerek "Türkiye Amerika'nın uşağı değildir" demesine rağmen hükümetin bazı güçlerin tesiriyle ve Azerbaycan ile ilişkileri kesme riskini göze alarak halen Ermenistan'a yardımcı olmayı savunduğunu, Ermenistan'ın silah fabrikalarına enerjinin verilmesi meselesini düşündüğünü söylemiştir (TBMMTD, 2 Şubat 1993: 322).

Tablo 3.1. Koalisyon Hükümetinin 25 Kasım 1991-10 Ocak 1993 Arasında Azerbaycan’a Gerçekleştirdiği Geziler

İsmi	Görevi	Gezi Tarihi
Süleyman Demirel	Başbakan	27 Nisan-4 Mayıs 1992
Erdal İnönü	Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı	7-8 Aralık 1992
Hikmet Çetin	Dışişleri Bakanı	28 Şubat-6 Mart 1992 27 Nisan-4 Mayıs 1992
Ekrem Ceyhan	Devlet Bakanı	12-20 Nisan 1992
Mehmet Battal	Devlet Bakanı	12-20 Nisan 1992
Tahir Köse	Ticaret Bakanı	12-20 Nisan 1992
Yıldırım Aktuna	Sağlık Bakanı	18-26 Nisan 1992
Cavit Çağlar	Devlet Bakanı	27 Nisan-4 Mayıs 1992
Abdülkadir Ateş	Turizm Bakanı	3-11 Ekim 1992
Nevzat Ayaz	Milli Savunma Bakanı	8-10 Ekim 1992
Yaşar Topçu	Ulaştırma Bakanı	30 Kasım-6 Aralık 1992

Kaynak: (TBMMTD, 21 Ocak 1993: 72-80).

CHP Ankara Milletvekili H. Uluç Gürkan da iktidarı tenkit ederek Türkiye’nin başka ülkelerin dış politikalarının taşeronu olamayacağını vurgulayarak Ermenistan’a petrol geçirilmesine Türkiye’nin “*boyun eğdiğini ya da eğdirildiğini*” belirtmiş ve şöyle devam etmiştir:

“Petrol, insani yardım değil, buğday değil; stratejik bir madde. Azerbaycan ambargo uyguluyor Ermenistan’a karşı, Ermenistan’ı da kısıp almış durumda... Şimdi Azerbaycan’ın sonuç almaya dönük ambargosunu biz deliyoruz! Müttefiklerimizin, bu kolaylığı, bu yardımı bizden istemesini doğal, anlayışla karşılayabiliriz; ama, doğal karşılayamayacağımız, anlayışla karşılayamayacağımız, bizim, Azerbaycan’ın ambargosunu delmek üzere müttefiklerimizin bu talebine boyun eğmemizdir.” (TBMMTD, 2 Şubat 1993: 346).

Muhalefetin tenkitleri karşısında söz alan Başbakan Süleyman Demirel ise konuşmasında, Azerbaycan’a yapılanların ortada olduğunu; Türkiye’nin yapacaklarının hisse değil mantığa dayalı olması gerektiğini ve Irak’ta yaşananlarla Azerbaycan’da olanların kıyaslanmasını doğru bulmadığını söylemiştir (TBMMTD, 2 Şubat 1993: 357).

TBMM’de 3 Şubat 1993’te Çorum Milletvekili Muharrem Şemsek, dış politika ve Kıbrıs ile alakalı gündem dışı konuşma gerçekleştirmiş ve konuşması içinde ABD, İngiltere ve Fransa’nın Balkanlar, Kafkaslar, Kuzey Irak, Kıbrıs ve Azerbaycan konularında Türkiye’den yana değil karşı taraftan yana duruş sergilediğini söylemiştir. Ermenistan tarafından Karabağ’ın işgal edilmesinde bu üç devletin ve AGİK’in net bir hareket göstermediğine dikkat çeken Şemsek’e göre Türkiye’nin de Ermenistan’a elektrik satmaya karar vermesiyle kafalarda soru işareti oluşmuştur (TBMMTD, 3 Şubat 1993: 8).

Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin’in konuşmasında ise genel manada Kafkasya’nın özel olarak da Azerbaycan-Ermenistan çatışmasının Türkiye’yi öteki ülkelere daha çok

ilgilendirdiğine ve bunun yalnızca komşu olmakla değil, kültür, dil ve din bağılılığıyla alakalı olduğuna vurgu yapılmıştır (TBMMTD, 3 Şubat 1993: 10). Trabzon Milletvekili Eyüp Aşık'ın 3 Şubat'ta gündem dışı yaptığı konuşmasında ise kendisine yapılan katliamlar karşısında Azerbaycan'ın Ermenistan'a ambargo uyguladığından, bunun üzerine Ermenistan'ın Batı'dan yardım talep ettiğinden ve Batı'nın da Türkiye'ye baskı uyguladığından bahsetmiştir. Baskıların neticesinde Demirel ve hükümetinin Ermenistan'a yardıma karar verdiğini, sırasıyla ilaç, gıda, buğday ve elektrik yardımına giriştiğini anlatan Aşık, elektrik konusunu “*çelişkili*” bulduğunu, 1992'nin kasım ayında Enerji Bakanının Ermenistan'a elektrik verilmesi için mukavele imzaladığı, yirmi gün sonrasında Kültür Bakanının Bakü'de elektrik verilmeyeceğini söylediği, Erdal İnönü'nün de elektrik verilmeyeceğini taahhüt ettiği üzerinden izah etmiştir. Kısaca hükümetin bir kısmının elektrik verileceğini diğer kısmının ise verilmeyeceğini söylediğini belirten Aşık, şimdi ise Ermenistan'daki santralin ısınıp da nükleer sızıntıya yol açmaması için elektriği vereceklerini söylediklerinden bahsetmiştir. Aşık'a göre Alman ve Azerbaycanlı uzmanların raporlarına bakıldığında zaten beş yıldır kapalı duran santralin soğutulmaması halinde tehlikeye yol açmayacaktır, üstelik Ermenistan'da enerji kıtlığı da yoktur. Nitekim bu ülke Türkmenistan'dan doğalgaz almaktadır. Ayrıca doğalgaz borusu patladığından Batı'nın Türkiye üzerinden gaz yağı ve petrol göndereceğine, patlayan boru onarılmadığından ABD ile Fransa'dan Ermenistan'a yardım taşındığına dair söylemleri de gülünç bulan Eyüp Aşık Azerbaycan'ın güçlenmesinden dolayı Ermenistan'a insani yardım adı altında askeri yardım yapılmaya çalışıldığını ve bunun da Türkiye'den geçirileceğini söylemiştir. 1992'de bunun Mersin Limanı'ndan yapıldığını ve buradaki hamalların durumu boykot ettiğini hatırlatarak “*hükümeti Mersin Limanı'ndaki hamallar kadar basiretli olmaya davet ediyorum*” demiştir. Ermenistan'ın Karabağ'daki tankına, uçağına, helikopterine gaz bulabilip de yakacak gazı bulamamasına ve bu kadar zor durumda olmasına rağmen Türkiye'den toprak istemekten ve Nahçıvan'dan vazgeçmemesine değinmiştir (TBMMTD, 3 Şubat 1993: 18-19). Hükümeti milli olmaya davet eden Eyüp Aşık “*Türkiye'ye 'ağabey' diyen, Azerbaycan'dan Türkiye'ye hacca gider gibi gelen bu insanları; bize büyük umutlar besleyen, Başbakana kaftan ve kalpak giydiren Azerbaycan halkını küstürmemek lazım*” demiştir. Azerbaycan Dışişleri Bakanının Hikmet Çetin'in kendilerine Ermenistan'a 17 bin ton buğday yardımı yapılacağını ama sonradan bunun 100 bin ton olduğunu öğrendiklerini, kendilerini kandırıldığını söylediğini aktarmış ve sözlerini şu şekilde noktalamıştır:

“Türk Devleti, bölgede, Kafkaslarda barışı temin etme imkanını eline geçirmişken, Azerbaycan ile Ermenistan’ın masaya oturma fırsatı varken, sırf böyle ‘insani yardım’ adı altında, Batı’nın baskısıyla, Ermenistan’a yardım yapılmasını ve muhtemelen o yardımlar sırasında, belki de Batı’nın göndereceği silahların Türk hamallarına, Türk kamyonlarına taştırılmasını kabul edemeyiz. Ermenistan’a elektrik verilmesini kabul edemeyiz. ‘Efendim, bu, Ermenistan’a insani yardımdır’ diyorsanız, Irak’ta da insanlar ölüyor... İlaçsızlık yüzünden Irak’ta insanlar ölmüyor mu? Eğer ambargoyu delecekseniz, haydi delin bakalım... Irak’a yardım yapamıyorsun, Bosna-Hersek’e yardım yapamıyorsun... Ermenistan’da savaş devam ederken, zulüm ve katliam devam ederken, Ermenistan’a yapılabilecek hiçbir yardımı kabul edemeyeceğimizi ve Hükümetimizi, bu konuda daha milli, bir kerecik olsun milli düşünmeye davet ettiğimizi, saygılarımla arz ederim.” (TBMMTD, 3 Şubat 1993: 20-21).

Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin’in cevap niteliğindeki konuşmasında, Türkiye Cumhuriyeti’nin çıkarının her şeyden önce geldiğini, kendi bakanını bir yana bırakıp diğer insanları öne çıkarmanın doğru olmadığını, Türkiye’nin hem kendi çıkarına hem de başta Azerbaycan olmak üzere bölgenin faydasına uygun “tutarlı ve akıllı” politikayı tercih ettiğini belirterek “*ASALA, benim elemanımı öldürdü, o böyle yaptı, tarihte o bunu kesti, ben bunu kestim; o halde, ben düşmanlık politikası uygulayacağım, bunlarla sürekli düşman olacağım*” politikasını tasvip etmediğini söylemiştir. Bu politikanın uygulanmasının Taşnak Partisi başta Ermeniler tarafından da istendiğini, bu sayede “*sürekli düşmanlık*” ile ABD ve Fransa’daki lobilerin ekonomik yarar sağladığını belirten Hikmet Çetin, tercih ettikleri politikayı uygularken Azerbaycan ile daima temas halinde olduklarından ama bunun onların her istediğinin harfiyen yapılacağı anlamına gelmediğinden, her ne kadar her türlü bağ olsa da Türkiye’nin de Azerbaycan’ın da bağımsız ülkeler olduğundan söz etmiştir (TBMMTD, 3 Şubat 1993: 21-23).

Ermenistan’a yardım konusuyla ilgili gelen sorular üzerine detaylı bir açıklama yapan Dışişleri Bakanı, yardım konusunda bir baskı gelmediğini ancak yardımın geçişiyle ilgili taleplerin olduğunu, en son Fransa Dışişleri Bakanlığından talep geldiğini, bu bağlamda AGİK’e göre geçirilecek insani yardımların uçak da olsa tren de olsa kontrolünün sağlanması hakkının Türkiye’de olduğunu söylemiştir. Gerek Fransa’nın Azerbaycan Büyükelçisinin gerekse de Türkiye Büyükelçisinin Bakü ile konuyu görüştüğünü ve onların da insani yardıma izin vermemenin doğru olmadığını belirttiklerini anlatarak Ermeniler için AT’nin hazırladığı ve Almanya’dan gönderilen 50 vagonluk insani yardımın geçişinde Gürcistan-Azerbaycan sınırında kendilerine başvuran Almanlara geçiş izni sağlayan Azerbaycan’ın Türkiye’den geçişe de karşı gelmeyeceğini ifade etmiştir. AGİK Başkanının Ermenistan ile Nahçıvan’a yardım yapılması ve geçiş sağlanması için bölge ülkelerden destek beklediğini ve insani yardım, yani ilaç ve gıda yardımı olması ve detaylı olarak denetlenmesi kaydıyla Türkiye’nin geçişlere itiraz etmeyeceğini söylemiştir (TBMMTD, 3 Şubat 1993: 25-26). Çetin’in buğday konusunda söylediklerinden ise Ermenistan’ın Türkiye’ye halkın aç kaldığı, Avrupa’dan

kendilerine buğday geleceği, o gelinceye dek kendilerine ödünç buğday vermeleriyle ilgili başvurduğu anlaşılmaktadır ki bu başvuruyu kabul eden Türkiye, 57 bin ton verip 100 bin ton geri alacak ve taşıma karşılığı da para veya buğday şeklinde olacaktır. Bu bağlamda 33 bin ton buğdayın gittiği ve bunun devam edeceği de bakanın anlattıklarından öğrenilmektedir. Elektrik meselesinde de benzer bir gelişmenin yaşandığı söylenebilir. Nitekim Ermenistan, Polonya, Bulgaristan ve Almanya'nın kendilerine vereceği elektriği Türkiye'nin alıp Türkiye'nin de Ermenistan'a bunun yerine elektrik vermesini TEK'e teklif etmiştir. Ancak istenilen 200 megavat elektriği Türkiye'nin vermesi mümkün olmadığı gibi teknik yönden direkler de tamam değildir. Bununla beraber Ermenistan ile TEK arasında protokol imzalandığını söyleyen Çetin, kurum yönetiminin bunu daha onaylamadığı gibi elektrik verilmesine de başlanmadığını açıklamıştır. Hikmet Çetin Türkiye'nin tüm bunları Ermenistan'a Nahçıvan'ın Azerbaycan'ın toprağı olduğunu kabul ettirip bölgede barışın sağlanması için yaptığını, zaten *“Karabağ, Azeri toprağıdır. Azerbaycan'la Ermenistan arasındaki sınırların değişikliği, kesin şekilde kabul edilemez. Ermenistan, işgal ettiği Azeri topraklarından kesinlikle çekilmek zorundadır”* şartlarını kabul etmeden Ermenilerin taleplerinin karşılanmayacağını söylemiştir. Bunlarla ilgili görüşmeler devam ettiği ve daha netleşen bir şey olmadığı için ayrıntılı konuşamadığını açıklayan Çetin, bu konu dahilinde Türkiye, Azerbaycan, Ermenistan, ABD ve Rusya arasında görüşmelerin yaşandığından, Brüksel'de Türkiye, Azerbaycan, Ermenistan, ABD Dışişleri Bakanlarının bir araya geldiğinden ama henüz sonuç alınmadığı için basında yer almadığından bahsetmiştir (TBMMTD, 3 Şubat 1993: 26). Bu görüşmede Türkiye'nin sunduğu ve bir plandan da söz eden Çetin detayına girmeden şöyle özetlemiştir:

“1. Ermenistan, Azeri topraklarından çekilecek, 2. Karabağ, bir süre içerisinde silahlardan kesinlikle arındırılacak, 3. İki ülke arasındaki ambargo kalkacak. İki ülke, birbirlerini bugünkü sınırları içinde tanıyacak, etkili bir ateşkes sağlanacak; o ateşkes, uluslararası kontrol altına alınacak ve Karabağ'ın, bu aşamada, Azeri toprağı olduğu da kabul edilecek.”

Türkiye ile Azerbaycan'ın haftalardır bu plan üzerinde çalıştıklarını söyleyen Hikmet Çetin, bu süreçte *“husumet politikası”* yaratılarak bunun boşa gitmesinin Türkiye için de Azerbaycan için de yarar getirmeyeceğini, Karabağ'ın geleceğini 11 ülkenin Minsk'te bir araya gelip konuşacağını ama öncesinde ateşkesin gerçekleşmesinin gerektiğini ve Türkiye'nin bölgede *“barış ve istikrar”* istediğini belirtmiştir. Şartların gerçekleşmesi halinde iyi komşuluk ilişkisinin kurulup kapıların bile açılarak ticaretin arttırılabileceğinin, olmadığı takdirde bölgenin büyük zarar uğrayacağını Ermenistan'a; bu çatışma nedeniyle büyük projeleri kaçırdıklarının da hem Ermenistan'a hem de Azerbaycan'a söylendiğini aktaran

Çetin, Türkmənistan'ın doğalgazını ve Kazakistan'ın petrolünü bölgede barış olmadığından Rusya üzerinden Avrupa'ya göndermesinin bölge adına kayıp olduğunu eklemiştir. (TBMMTD, 3 Şubat 1993: 27).

RP Kocaeli Milletvekili Şevket Kazan 9 Şubat'taki konuşmasında, Pentagon'un Türkiye'nin etrafını ateş içinde bırakıp Bosna Hersek, Filistin ve Azerbaycan'da yaşananları unutturmaya çalıştığını, Türkiye'nin Irak ve İran'la ilişkilerini gerginliğe dönüştürmeye çalışmasının nedeninin de bu olduğunu söylemiş ve bu çabasında başarı sağladığını eklemiştir (TBMMTD, 9 Şubat 1993: 147). Afyon Milletvekili Gaffar Yakın'ın yurt dışında tıp öğrenimi gören öğrencilerin denklik alıp alamamasıyla alakalı Sağlık Bakanı Yıldırım Aktuna'ya yönelttiği sorudan Azerbaycan da dahil Türkiye'den sınavsız olarak Tıp eğitimi ve uzmanlığı için diğer ülkelere gençlerin gittiği bilgisi edinilmektedir (TBMMTD, 10 Şubat 1993: 285). İstanbul Milletvekili Hasan Mezarıcı ise 17 Şubat'ta Balkanlarda yaşanan gelişmelere dair gündem dışı yaptığı konuşmasında, Misak-ı Milli'nin bir hedef değil mecburiyet olduğunu, o şartlarda daha fazlasının gerçekleştirilemediğini ve Batum'un, Adaların, Batı Trakya'nın, Güney Kafkasya'nın, Azerbaycan'ın istenilerek bırakılmadığını söyleyerek “Misak-ı Milli sınır, düzen ve şablonuyla, bugün ülkemizde, Ortadoğu'da, Kafkaslar'da ve Balkanlar'da olup bitenleri anlamayız” demiştir (TBMMTD, 17 Şubat 1993: 29).

İstanbul Milletvekili Bülent Akarcalı'nın 15 Şubat'ta basında çıkan “*Ermeni çetelerinin ele geçirdikleri bir Azeri köyünde toplu katliam yaparak köyün 100 kişilik tüm halkının başlarının kesilerek öldürüldüğü*” olayının doğru olup olmadığına, Türk Hükümetinin ve Dışişleri Bakanlığının ne yaptığı ya da yapacağına dair sorusunu Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin 19 Şubat'ta yanıtlamıştır. Buna göre bu dönemde Dağlık Karabağ'da yaşananlar basına sansasyonel bir şekilde yansıyabilmiştir. Aralık 1992'de Hürriyet'te çıkan Ermenistan'ın Azerbaycan saldırısına dair haberin de böyle değerlendirilmesini isteyen Çetin, Azerbaycan'dan resmi bir açıklama yapılmamışken Türkiye'nin yapmasının mantıklı olmadığını, Ermenistan saldırılarına genel olarak Azerbaycan ne tepki verirse aynı tepkinin verildiğini söylemiştir (TBMMTD, 19 Şubat 1993: 141).

TBMM'nin 25 Şubat tarihli gündeminde Erzurum Milletvekili Lütfü Esengün'ün Ermenistan'a yapılan yardımlara dair gündem dışı konuşması da yer almış ve kendisine Tarım ve Köyişleri Bakanı Necmettin Cevheri yanıt vermiştir. Esengül, Ermenilerin yaptıklarını tarihi süreci içinde özetleyerek hassasiyetin nereden geldiğini şöyle anlatmıştır:

“Ermenilerin Birinci Dünya Savaşı sonrasında Anadolu’da, özellikle Doğu Anadolu’da yaptığı mezalim unutulacak gibi değildir ve nesiller geçse de unutulması yine mümkün değildir. Bugün Kars’ta, Erzurum’da, Bayburt’ta, babası, dedesi veya bir başka akrabası Ermeniler tarafından hunharca katledilmiş nice nice insanlar vardır. Bunlar haklı olarak, atalarının katillerine husumet beslemektedirler. Geçtiğimiz birkaç yıl içinde, Erzurum’un Alaca, Yeşilyayla ve daha benzeri birçok köyünde ortaya çıkarılan toplu mezarlar, Ermeni vahşetini bir kere daha gözler önüne sermiştir. Erzurumluların, Ermeniler tarafından toplu olarak yakıldıkları binaların taşlarında bugün hala is izleri vardır. Erzurumluların toplu olarak katledildikleri ‘Yanıkdere’ denilen yerde bugün bir anıt var ve anıtın hemen önünden de demiryolu geçmektedir. Bakınız, 12 Mart geliyor, Erzurum’un kurtuluş gününde, gidip orada, şehit olan atalarımızın ruhuna Fatiha okuyacağız, tören yapacağız; ama, belki o arada Ermenistan’a buğday taşıyan vagonlar, o merasimin önünden geçecekler!.. Sayın milletvekilleri, Ermenilerin son 20 yılda 30 diplomatımızı öldürmüş olması, hala Doğu Anadolu toprakları üzerinde hak iddia etmesi, bu toprakları, haritalarında Ermenistan toprağı olarak göstermesi ve tabiatıyla, Karabağ’ı işgali sonucu Azerbaycan’la sürdürdüğü savaş, bugünkü Ermeni’nin, eski Ermeni olduğunu, hiçbir suretle, saldırganlığından, talep ve isteklerinden vazgeçmediğini göstermektedir. Ermeni, Ermeniliğini yaparken, biz ne yapıyoruz? Ermenistan’a gıda ve enerji yardımı yapıyoruz!..” (TBMMTD, 25 Şubat 1993: 342-343).

Lütfü Esengün konuşmasının devamında, Ermenilere yapılan yardıma dair Hikmet Çetin’in 3 Şubat tarihli konuşmasına atıfta bulunmuş ve Azerbaycan’ın da aç olduğunu neden oraya yardım gitmediğini, Türkiye’nin kendi stoklarından buğday gönderdiğini, sorumluluğu OECD’nin üstüne atmaya çalıştığını söylemiştir. Demirel’in dünyanın geçişe izin vermezsek Türkiye’ye ne derler sorusuna da dünyanın ABD mi olduğunu sormuştur. Türkiye’nin dolaylı-dolaysız yardımının Azerbaycan ve Nahçıvan tarafından tepkiye yol açtığını söyleyen Esengün, Nahçıvan’ın Hasret Köprüsü’nü bu nedenle tepki olarak kapattığını, Azatlık Meydanı’nda gösteriler yaptığını eklemiştir. İki ay önce Azerbaycan’a gittiklerinde eski Milli Savunma Bakanı Rahim Gaziyev’in “*Ermenistan’a buğday yardımı yapanlardan bize kardaş olmaz*” dediğini ve Kars, Erzurum başta olmak üzere Doğu Anadolu’da da aynı hislerin olduğunu söylemiştir. Esengün’ün konuşmalarından Erzurum Tren İstasyonundan Ermenilere buğday gitmesine tepkinin büyük olduğunu ve yerel bir gazetede “*Nene Hatun’un torunlarından onurlu protesto: Erzurumlu hanımlar, buğday götüren vagonlara kırmızı eşarp bağlamıştır, protesto etmişlerdir*” başlıklı haberin yapıldığını öğrenmek mümkündür. Esengün ayrıca Bayburt’un, Ardahan’ın, İspir’in Ermeni zulmünden kurtuluşunun yıldönümünün yaşandığı bugünlerde buradan Ermenilere buğday gitmesini anlayamadığını belirtmiştir (TBMMTD, 25 Şubat 1993: 343-344).

Tarım ve Köyişleri Bakanı Necmettin Cevheri ise verdiği cevapta “*ucuz politika*” yapılmamasını, RP Sözcülerine giden buğdayın OECD’nin buğdayının olduğuna dair belgelerin verilmesine rağmen hala aynı şeyleri söylediklerini söylemiş ve Erbakan ile birlikte Azerbaycan’a gittikleri halde neden Türkiye’nin büyükelçisine uğramadıklarını sormuştur. Ermenilerin Türkiye’nin büyükelçilerini öldürdüğünü söyleyenlere de “*İngilizlerin de Çanakkale’de 268 bin kişimizi öldürdüler, Arabistan çöllerinde de on binlerce Anadolu çocuğunu bıraktık, onlara da mı karşı olacağız?*” şeklinde karşılık vermiştir. Cevheri’ye göre

Osmanlı Devleti'nin gösterdiği müsamahayı RP gösterememektedir ki Yahudi'si ile Hristiyan'ı ile yaşamayı başaran ve bu sayede 600 yıl ayakta kalan Osmanlı'yı RP yönetseydi devlet ancak 50 sene yaşardı demiştir. Cevheri'nin sözlerinden *“Azerbaycan'a 150 bin tonu hibe olmak üzere, iyi bir mahsul alınmayan son sene dahil, 650 bin ton buğday verildiği, Kazakistan'la görüşmelerin devam ettiği; tonu 130 dolara alınan buğdayı, Türkiye'nin Azerbaycan'a 100 dolara verdiği”* öğrenilmektedir (TBMMTD, 25 Şubat 1993: 345-346).

2 Mart 1993'te Bolu Milletvekili Abbas İnceayan Dışişleri Bakanlığı'na vekaleten baktığı dönemde Onur Kumbaracıbaşı'nın 4 Mart 1992'de TBMM'de *“Karabağ'ın gidip gitmemesi Azeri Hükümetinin sorunudur ve biz onlara her türlü desteği vaat ettik”* sözlerine Başbakan olarak katılıp katılmadığını, Azerbaycan meselesine böyle mi çözüm bulunulacağını ve düşünülüyorsa bir düzeltmenin ne zaman yapılacağını Başbakan Süleyman Demirel'e sormuştur. Buna binaen Devlet Bakanı ve Manisa Milletvekili Akın Gönen, aynı gün Kumbaracıbaşı'nın düzeltme yaptığını hatırlatarak hükümetin *“barış ve istikrar”* yanlısı olduğunu, Azerbaycan'a verilen desteğin mevcut probleme *“barışçı, adil ve kalıcı bir çözüm bulunmasına yönelik çabalar”* olduğunu söylemiştir. Gönen'den sonra tekrar söz alan İnceayan, bir yıl önce sorduğu soruya bugün yanıt alabildiğini, Kumbaracıbaşı'nın *“Karabağ bizim meselemiz değil”* ifadelerinin, *“insani yardım”* diye Ermenistan'a buğday, elektrik verilmesinin Ermenilerin Karabağ üzerindeki hedeflerinin kırılmasını önlediğini dile getirmiştir. İnceayan'a göre bunun sonucunda Türkiye-Nahçıvan arasında gerginlik oluşmuş ve Azerbaycan'ın bize güveni sarsılmıştır ki Nahçıvan ile Türkiye arasındaki köprü'nün iki gün kapatılması da bununla ilgilidir (TBMMTD, 2 Mart 1993: 102-103).

TBMM'nin 4 Mart tarihli birleşiminden Çevre Bakanı Bedrettin Doğancan Akyürek'in *“Azerbaycan Çevre ve Tabiatın İstifadeye Nezaret Komitesi”* nin davetlisi olarak 1 Mart'ta Azerbaycan'a gittiği bilgisine ulaşmak mümkündür. Bu birleşimde ayrıca Devlet Bakanı ve Balıkesir Milletvekili Ekrem Ceyhun'un konuşmalarından da bağımsızlıklarına kavuşan Türk Cumhuriyetlerine Diyanet İşleri Başkanlığı'nın cami yaptırmak amacıyla para topladığını, Aşkabat Camii için 15 milyar lira, öteki devletlerdeki camiler içinse 16 milyar lira olmak üzere toplamda 31 milyar liranın toplanmış olup Aşkabat Camii projesinin bitirilerek temelini atıldığını öğrenmekteyiz ki caminin yapılması devlet kurumu olan *“Vakıf İnşaat Şirketi”* ne verilmiştir. Bundan ayrı Ceyhun, Azerbaycan'da dört caminin inşasını Diyanet İşleri Başkanlığı'nın devam ettirdiğini, Özbekistan'dan otuz, Kazakistan'dan on din görevlisinin eğitimlerinin verildiğini, *“Gönüllü Din Görevlisi Projesi”* ile bu devletlerde görev almak isteyen gönüllü din adamlarının Türkiye'den buralara gönderildiğini söylemiştir.

Bu kapsamda 1991’de Azerbaycan’a 225 kişi, tüm harcamaları Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından ödenerek, gönderilmiş, ayrıca “*Azerbaycan’a 53.100, Özbekistan’a 9594, Kazakistan’a 48.902 tane yayın ve Kazakistan Dini idaresine de bir tane fotokopi makinesi ile başka araçlar*” gönderilmiştir. Ceyhun, 1993’te Türk Cumhuriyetlerine 211.500 tane Azerbaycanlı, Kazak, Özbek lehçelerinde yayının yollanacağı bilgisini de vermiştir (TBMMTD, 4 Mart 1993: 297-298).

11 Mart 1993’te TBMM’nin gündemi, Türk Cumhuriyetleri ile yapılan anlaşmaların onaylanmaları ile oluşmuş olup bu kapsamda “*Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında Dostluk, İşbirliği ve İyi Komşuluk Anlaşmasının Onaylanmasının Uygun Bulunduğuna Dair Kanun Tasarısı ve Dışışleri Komisyonu Raporu*” da görüşülmüştür. Raporun okunmasından önce Kayseri Milletvekili Osman Develioğlu, Türk Cumhuriyetleri ile yapılan anlaşmalara sahip çıkılması gerektiği, SSCB’nin yıkılmasıyla ortaya çıkan “*süperlik mücadelesi*” için Almanya’nın kendini gösterdiği, ayrıca İran’ın Orta Doğu’da güç unsuru olmak adına Türk devletlerinin birlikteliklerini önlemeye çalıştığı konularına eğilmiş ve Türkiye’nin gerektiği kadar Türk Cumhuriyetleri ile ilgilenmediğini söylemiştir. Sovyet KGB’si ile İran’ın Türk Cumhuriyetlerinde “*Türk hamiyetini önlemek için*” çalıştıklarının Dışışleri Bakanı ile ve Hükümet yetkilileri tarafından ayrıntılı olarak bilindiğini tahmin eden Develioğlu, Azerbaycan’ın bağımsız olduğu gün itibariyle Türkiye’den “*bize alfabe gönderin, kültür birliğimizi sağlayalım; alfabeyi öğretecek öğretmen gönderin, alfabemizi öğretsin; din adamı ve Kur’an-ı Kerim gönderin*” taleplerine ve 7,5 milyon alfabe istemesine karşın gerektiği kadar buna dönüş olmadığını söylemiştir. Elçibey’in aleyhinde Azerbaycan’da KGB ile İran’ın sürekli çalıştığını, ayrıca Azerbaycan’ın diğer Türk Cumhuriyetlerinden farklı olarak Bağımsız Devletler Topluluğundan ayrıldığını, bunun için “*iyi komşuluk ve dostluk*” ile sınırlı kalmayıp “*savunma işbirliği*” çerçevesinde de anlaşma yapılması gerektiğini belirtmiştir (TBMMTD, 11 Mart 1993: 63-64). Başbakan Süleyman Demirel tarafından Meclis’e gönderilen tasarının gerekçesinde Azerbaycan Cumhurbaşkanı Ayaz Muttalibov’un Cumhurbaşkanı Turgut Özal’ın davetiyle 23-27 Ocak 1992 tarihleri arasında Türkiye’ye geldiğinde 24 Ocak 1992’de Ankara’da “*Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında Dostluk, İşbirliği ve İyi Komşuluk Anlaşması’nın imzalandığı*” belirtilmiştir. Anlaşmanın amacı ise “*Türkiye ile Azerbaycan arasında mevcut dostluk, işbirliği ve iyi komşuluk ilişkilerinin iki ülkenin birbirlerinin egemenliğine, bağımsızlığına ve toprak bütünlüğüne saygı ile içişlerine karışmama ilkelerine dayalı olarak daha da geliştirilmesi ve*

güçlendirilmesi” olarak açıklanmıştır belirtmiştir (TBMMTD, 11 Mart 1993: S. 123, 1)¹⁰. Anlaşma 11 Mart tarihli TBMM Oturumunda 157 milletvekilin hepsinin kabulüyle onaylanmıştır (TBMMTD, 11 Mart 1993: 67). Anlaşmanın metni tezin sonunda “*Ekler*” kısmında sunulmuştur.

16 Mart 1993’te İstanbul Milletvekili Yusuf Pamuk, “*Türk Günü Yürüyüşü*” için New York’a giden milletvekillerinin elçilikten oturma belgesi alıp çok sayıda silah satın alarak yurda getirildiğine dair söylemler üzerinden Başbakan’a bazı sorular yöneltmiştir ki bunlardan biri bu silahların Azerbaycan ve Nahçıvan’a gönderilip gönderilmeyeceğiyle ilgilidir. Pamuk’un soruları Devlet Bakanı Akın Gönen tarafından yanıtlanmış ve giden 67 milletvekilinden bazılarının silah aldığını ancak bunların Azerbaycan ya da Nahçıvan’a gönderilmesi gibi bir ihtimalin olmadığını söylemiştir (TBMMTD, 16 Mart 1993: 323). Kayseri Milletvekili Seyfi Şahin Nevruz Bayramının kutlanması konulu konuşmasında, 21 Mart 1993’te Antalya’da ilk kez Ergenekon’dan çıkışın ve Nevruz Bayramının kutlanması amaçlı “*Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk, Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayı*” yapılacağı bilgisini vermiş ve bunu düzenleyen komisyonla Başbakanlık personeline, bilim insanlarına teşekkür etmiştir. Kazakistan, Özbekistan ve Azerbaycan’da milli bayram olan Nevruz için resmi programların yapıldığını da söylemiştir (TBMMTD, 17 Mart 1993: 423).

6 Nisan 1993 tarihli Meclis tutanağından Cumhurbaşkanı Turgut Özal’ın ve Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin’in 4-15 Nisan tarihleri arasında Özbekistan, Kırgızistan, Kazakistan, Türkmenistan ve Azerbaycan’a resmi ziyarette bulunacağı bilgisi verilmiş olup¹¹ (TBMMTD, 6 Nisan 1993: 263) aynı tarihte Kahramanmaraş Milletvekili Esat Bütün Azerbaycan’a dair hükümetin tutumunu eleştirerek “*Azerbaycan Hükümeti’nin insanlık adına, dağlarda soğuktan donan çoluk çocuğun kurtarılması için helikopter istemesi üzerine, Başbakanın, ‘Efendim, helikopterlerin benzini yetmez, yetişemeyiz’ şeklinde aczini bildirmesi, bence büyük talihsizlik ve ciddiyetsizliktir*” demiştir. Daha öncesinde Erivan’daki depreme helikopter gönderen Türkiye’nin şimdi 40 km’lik bir şeridi helikopterin aşamayacağını söylemesini tenkit eden Bütün, Azerbaycan da dahil bölgedeki gelişmelerin iyi anlaşılmasını istemiş ve şunları söylemiştir:

“Yetmiş yıllık, güçlü, şanlı devletimiz, Saddam karşısında yılıyor, Balkanlar’daki olaylar karşısında sessiz kalıyor, Azerbaycan’da adeta Türk aleminin arasına sokulmaya çalışılan Karabağ olaylarına seyirci

¹⁰ TBMMTD, 11 Mart 1993, S. Sayısı: 123, C. 32, Dönem 19. 80. Birleşim.

¹¹ Bu gezide ayrıca Salman Kaya (Ankara), Halil Şıvgın (Ankara), Rüştü Kâzım Yücelen (İçel), Leyla Yeniay Köseoğlu (İstanbul), Mehmet Sevigen (İstanbul), Güneş Taner (İstanbul), Cafer Sadık Keseroğlu (Sinop) ve İbrahim Halil Çelik (Şanlıurfa) de yer almıştır TBMMTD, 6 Nisan 1993: 289.

kalıyor. Karabağ olayları, Bosna-Hersek olayları veya Kuzey Irak'taki olaylar, aslında Türkiye'ye yönelik olaylardır, Sevr'in yeniden hortlatılmasıdır, Türklüğün bütün kalelerinin birer birer düşürülmesidir. Hiç dikkatlerinizi çekti mi sayın milletvekilleri; Karabağ'da yapılan olay, önce Laçın koridorunun açılması, daha sonra Kelbecer'in düşmesi ve şimdi Fizuli bölgesine yönelen saldırı, aslında büyük Ermenistan'ın kurulmasına yöneliktir. Büyük Ermenistan'ın kurulması demek, yüz yıldır beklenen, Adriyatik kıyılarından Çin Seddi'ne kadar çekilen hatıra fotoğrafının son bulması demektir. Büyük Ermenistan'ın oluşmasını istemiyorsak, Balkanlar'daki Türk izlerinin silinmesini istemiyorsak, o kalelerin birer birer düşmesini istemiyorsak, Türk Hükümeti, acilen gerek Türk Cumhuriyetleriyle gerekse Balkan ülkeleriyle gerekli ve caydırıcı ittifakları kurmalı ve onları askeri bakımdan, en az komşuları kadar güçlü hale getirmelidir ki, ateşi komşudayken söndürerek yarın bizim kapımıza gelmez.” (TBMMTD, 6 Nisan 1993: 272).

Esat Bütün'ün konuşmasına Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı Erdal İnönü verdiği cevapta 27 Mart'ta Ermenilerin Kelbecer'de hava unsurları, zırhlı birlikler ve ağır silahlarla büyük çaplı bir askeri harekate giriştiğini, bu saldırıyı hem Ermenistan'dan hem de önceden işgal ettiği Karabağ ile Laçın'den gerçekleştirdiğini ve 4 Nisan'da Kelbecer'in Ermenilerin eline geçtiğine dair resmi açıklamanın geldiğini söylemiştir. İnönü yaşananlarla ilgili gelişmeleri de şöyle özetlemiştir:

“60 bin nüfuslu bölge Ermenilerce tamamen sarılmış ve dış dünyayla ilişkisi kesilmiştir. Bu bölge, Karabağ ile Ermenistan arasındaki Azerbaycan bölgesidir. Azerbaycan'ın bu bölgesi şimdi dört tarafından Ermeni güçleriyle sarılmış durumdadır. Bölge halkının çok zor şartlar altında ve sınırlı imkanlarla tahliye edilmesine çalışılmaktadır. Saldırıların durdurulamaması halinde, Hocaali'dekine benzer bir katliamın burada da tekrarlanması muhtemel görünmektedir. Bu saldırılar sonucunda, Dağlık Karabağ ile Ermenistan arasında kalan Azerbaycan Cumhuriyetine ait topraklar, Ermenistan işgali ve kontrolü altına girmiştir. Ermeni kuvvetleri, ayrıca, güneyde Zengilan ve Kubatlı bölgelerine yönelik saldırılar başlatmıştır. Dağlık Karabağ bölgesinin dışında, güneydoğusunda bulunan Fizuli Kasabası, Ermenilerin tehdidi altında olmaya devam etmektedir. Ermenilerin amacının, Fizuli'yi ele geçirerek, Yukarı Karabağ'ın güney ucuyla İran sınırı arasındaki toprak parçasını kendi kontrolleri altına almak ve böylece Zengilan, Kubatlı bölgelerini arkadan sarmak, sonra bu bölgeleri de ele geçirmek olduğu anlaşılmaktadır. Yani, gördüğümüz manzara, Karabağ ile Ermenistan ve İran arasındaki Azerbaycan bölgesinin şimdi Ermenilerin işgal tehdidi altında bulunduğu.” (TBMMTD, 6 Nisan 1993: 274-275).

Erdal İnönü sözlerinin devamında, yaşananları kınadıklarını, Ermenistan'ın BM ve AGİK kararlarına uymadığını söyleyerek AGİK'in Şubat 1992'de Karabağ'ın Azerbaycan'a ait olduğunu teyit ve ilan ettiğini ve mart ayı itibarıyla de barış sürecini başlattığını, 11 ülkenin iştirakiyle Minsk'te konferans toplanmasına karar verdiğini ancak Ermenistan'ın işgali devam ettirip genişletmesinden dolayı halen bu konferansın gerçekleşemediğini anlatmıştır. Haziran 1992'de ise AGİK görüşmeleriyle Laçın başta işgal edilen yerlerin boşaltılması, Minsk Konferansının toplanması, Ermenilerin yarattığı barış karşıtı ortamın dağılması için çaba sarf edilmekle birlikte yaşanan son olaylarla bunların boşa çıktığını ve Azerbaycan'ın da bu nedenle AGİK görüşmelerinden çekildiğini söyleyen Erdal İnönü, Türkiye'nin Azerbaycan'ı desteklediğini ve BM'nin Azerbaycan için harekete geçmesini bu bağlamda Güvenlik Konseyini toplantıya çağırdıklarını belirtmiştir. Artık Türkiye üstünden Ermenistan'a herhangi bir yardımın gönderilmesine izin verilmeyeceğini de açıklayan İnönü'nün “*Türk hava sahası kullanılarak Ermenistan'a yardım uçuşu yapılmayacaktır,*

yapılamayacaktır. Ermenistan bağlantılı tarifeli ve tarifesiz bütün uçuşların Türk hava sahasından geçişlerine son verilmiştir. Azerbaycan'a saldırmak için her türlü silah ve yakıtı bulan Ermenistan'ın, dış dünyadan yardım istemesine kimse inanamaz" sözleri üzerine muhalif vekiller "hele şükür, günaydın, elektriği ne yaptınız" şeklinde tepkilerini göstermişlerdir. Sırbistan'ın Bosna Hersek'i işgal etmesiyle Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarının %10'undan fazlasını işgal etmesinin aynı şey olduğunu söyleyen İnönü, "Azerilerin, Dağlık Karabağ'dan ve Kelbecer'den göçe mecbur bırakılmaları, Kocaali'de ve Kelbecer'de katliama tabi tutulmaları, Bosna-Hersek'te Müslümanlara uygulanan etnik temizlik operasyonlarına benzemektedir" diyerek uluslararası platformların Sırbistan'a tepkisiz kalmasının Ermenistan'ı cesaretlendirdiğini dile getirmiştir. Azerbaycan'a verdikleri desteğin yalnızca özel ilişkilerden değil ayrıca Azerbaycan'ın haklılığından kaynaklandığını belirterek kürsüden ayrılan Erdal İnönü'ye bu sırada RP Kocaeli Milletvekili Şevket Kazan "helikopter gönderecek misiniz?" diye sorarak tepki vermiştir (TBMMTD, 6 Nisan 1993: 276-277). 6 Nisan tarihli birleşimde ANAP Grup Başkanvekilleri Kütahya Milletvekili Mustafa Kalemli ile Bayburt Milletvekili Ülkü Güney Ermenistan'ın Azerbaycan'a saldırısı konusu üzerinden genel görüşme açılmasına yönelik önerge de vermişlerdir (TBMMTD, 6 Nisan 1993: 288).

Erzurum ve Doğu Anadolu'nun turizm potansiyeli hakkında Erzurum Milletvekili Abdulilah Fırat'ın 7 Nisan'daki sorusu üzerine Turizm Bakanı Abdülkadir Ateş'in verdiği cevapta "İpek Yolu" projesinden de söz edilmiştir ki bakan bunun Türkiye ile sınırlı kalmayıp Azerbaycan'a ve diğer Türk Cumhuriyetlerine de geçeceğini, Pekin'e kadar gideceğini söyleyerek ilgili ülkelerin Turizm Bakanlarıyla da görüştüklerini açıklamıştır (TBMMTD, 7 Nisan 1993: 477).

Ermenistan'ın Azerbaycan'a yönelik saldırıları karşısında 8 Nisan 1993'te Yozgat Milletvekili Alparslan Türkeş gündem dışı söz almış, bağımsızlığını kazandığı günden beri BM üyesi olan Azerbaycan'ın topraklarının %12'sinin Ermenistan işgalinde olduğundan, 300 bin Azerbaycanlı mültecinin evsiz kalıp yollara düştüğünden ve binlerce kişinin öldüğünden bahsetmiştir. BM üyesi olan Kuveyt'e saldıran Irak' nasıl müdahale edildiyse aynı şekilde Ermenistan'a da müdahale edilmesi gerektiğini düşünen Alparslan Türkeş, Ermenistan'ın AGİK ilke ve kararlarını tanımadığını ve hatta AGİK'in Asya için değil Avrupa için var olduğunu, olanların Türkiye'yi de endişelendirdiğini söyleyerek Ermenistan'ın yıllardır bastırıp dağıttığı haritaları hatırlatmıştır. Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarından çıkması için Türkiye'nin elinden gelenin en iyisini yapmasını isteyen ve bu caydırıcı güce sahip

olduğunu belirten Türkeş'e göre barış politikasını takip etmekle beraber “*saldırgana karşı savunma meşru bir haktır*” ve TBMM’nin süresini ve kapsamını hükümetin belirlemesi kaydıyla hükümete Türk Silahlı Kuvvetleri’ni (TSK) ülke dışında kullanması yetkisini vermesi gerekmektedir (TBMMTD, 8 Nisan 1993: 568-569). Devlet Bakanı ve Manisa Milletvekili Akın Gönen, Türkeş’in konuşmasını yanıtlamak üzere kürsüye gelerek şunları söylemiştir:

“27 Mart günü, Ermeni kuvvetlerinin, Azerbaycan’ın Kelbecer bölgesine başlattıkları geniş çaplı askeri hareket sonucu, Kelbecer, 4 Nisan gününde Ermenilerin eline geçmiştir. 60 bin nüfuslu bölge Ermenilerce tamamen sarılmış, bölgenin dış dünyayla ilişkisi kesilmiştir. Saldırıları sonucunda, Yukarı Karabağ ile Ermenistan arasında kalan ve Azerbaycan Cumhuriyeti’ne ait olan topraklar, Ermenistan’ın kontrolü altına girmiştir. Halen, güneyde, Zengilan ve Kubatlı bölgelerine yönelik saldırılar devam etmektedir. Ermenistan’ın amacının, güneyde Fizuli bölgesini de ele geçirip Batı Azerbaycan’ı topraklarına katmak olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim, Ermenistan Savunma Bakanı Vekilinin, ülkelerin toprak bütünlüğüne saygı gösterilmesi gereğine ve sınırların kuvvet yoluyla değiştirilemeyeceğine ilişkin uluslararası hukuk ilkelerini hiçe sayan beyanı, Erivan’ın yayılmacı politikasının en son kanıtıdır.” (TBMMTD, 8 Nisan 1993: 569-570).

Akın Gönen konuşmasının devamında, AGİK ve Minsk süreçleri devam ederken bu saldırıların olmasını Ermenistan’ın zaman kazanmak, dünyayı oyalamak ve saldırılarını maskelemek için barış görüşmelerini kullanmak olarak değerlendirmiştir. Konuyla ilgili Türkiye’nin tüm teşebbüslerde bulunduğunu, Dışişleri Bakanının da 4 Nisan’da ABD ile AT Dışişleri Bakanlarına mektup gönderdiğini söyleyen Gönen’e göre BMGK’nin açıklaması doyurucu olmamakla beraber çatışmaların bitirilip askerin işgal ettiği yerlerden çekilmesini istemesi, BM Genel Sekreterini bölgeyle ilgili rapor hazırlamakla görevlendirmesi de olumlu görülmelidir. Türkiye’nin insanca yaklaşımını yanlış anlayan Ermenistan’ın gelişmelere göre farklı tepkiler verebileceğimizi bilmesinin gerektiğine de dikkat çekmiştir (TBMMTD, 8 Nisan 1993: 570-571).

13 Nisan 1993’te hem RP Kocaeli Milletvekili Şevket Kazan hem de DYP Zonguldak Milletvekili Güneş Müftüoğlu Azerbaycan’da yaşananlar için genel görüşme istemiştir. ANAP Grup Başkanvekilleri Kütahya Milletvekili Mustafa Kalemli ile Bayburt Milletvekili Ülkü Güney’in de önceden aynı konuyla ilgili genel görüşme talebi gündeme getirilmiştir. Ayrıca RP Kayseri Milletvekili Abdullah Gül de Başbakan Süleyman Demirel ile hükümet hakkında gensoru talebinde bulunmuştur (TBMMTD, 13 Nisan 1993: 2-3). Şevket Kazan’ın sunduğu genel görüşme talebinin gerekçesinde Ermenistan’a “*insani yardım*” adıyla buğday ve elektrik verilirken Azerbaycan’ın yaralı sivillerle askerlerin hastanelere taşınması amacıyla helikopter isteğinin “*başka ülke toprağının ihlali*” denilerek geri çevrilmesi yer almıştır. “*Her zaman niyetli ve hazırlıklı*” olan Ermenistan’ın Karabağ’ı silah zoruyla topraklarına dahil etmesi, yüzlerce Azerbaycanlıyı katledip on binlercesini göçe maruz bırakması, Azerbaycan

topraklarının %10'unu işgal etmesi ve zamanında Anadolu'da yaptıkları mezalime benzer eylemler yapılmasına değinen gerekçede 14 Eylül 1992'de sunulan genel görüşme talebi hatırlatılarak Ermenistan'a silahların İncirlik'ten kalkan Çekiç Güç uçaklarıyla yapıldığını söylemelerine karşın Demirel-İnönü Hükümetinin “*milli menfaatlere %100 aykırı*” davranıp Ermeni yardım taleplerini kabullendiği belirtilmiştir. BM Yasası'nın 51. Maddesinden hareketle Türkiye'nin Bosna Hersek'te Sırlara, Azerbaycan'da Ermenilere güç kullanabileceği halde yalnızca diplomatik temasla yetinmesi eleştirilmiştir (TBMMTD, 13 Nisan 1993: 13-14). Hükümet ortağı DYP'nin Grup Başkanvekili Güneş Müftüoğlu'nun genel görüşme talebinin gerekçesi ise AGİK kararlarına rağmen Ermenistan tarafından Azerbaycan'a yapılan saldırıların ayrıntılı olarak ele alınması şeklinde verilmiştir (TBMMTD, 13 Nisan 1993: 14-15).

Kayseri Milletvekili Abdullah Gül ile 23 arkadaşının¹² Demirel ve Bakanlar Kurulu üyeleri hakkında açılmasını istedikleri gensoruda Azerbaycan toprağı olan Dağlık Karabağ'ı kendi topraklarına dahil etmek amacıyla Ermenistan'ın saldırılara başladığından, 1992'de katliamlarla Laçın, Suşay gibi yerleri ele geçirip Karabağ'la arasında koridor oluşturduğundan, 1 Nisan 1993'te Kelbecer'i işgal edip ikinci koridoru açtığından, ayrıca Fuzuli'ye saldırarak Karabağ ile Ermenistan'ı birleştirmeye kalktığından söz edilmiş ve tüm bunlar olurken ABD, Fransa, Rusya başta Batı'dan destek alan Ermenilerin Türkiye'nin dış politikasından da istifade ettiği vurgulanmıştır. Buradan hareketle konuyla ilgili Türk dış politikası maddeler halinde şu şekilde sıralanmıştır:

“1. DYP-SHP Hükümeti iktidara geldiği günden beri takip ettiği dış politika ile tamamen teslimiyetçi bir tutum içine girmiş ve ülkenin milli menfaatlerini uluslararası kuruluşların ve etkin devletlerin alacağı kararlara havale etmiştir. Halbuki olaylar gerek Kıbrıs konusunda gerek Bosna-Hersek dramında ve gerekse Ermeni-Azeri meselesinde bu tutumun yanlışlığını ispatlamıştır.

2. Hükümetin güttüğü dış politikanın ana prensibi “dünya ülkelerini arkasına almadan” hiçbir konuda inisiyatif kullanmamaktır. Bu gerçeği her ortamda ilan ederek, Türkiye kendi milli çıkarlarına karşı yapılacak muhtemel saldırılarda caydırıcılık tarafını kaybetmiştir.

3. Ermenistan'ın saldırgan ve düşmanca tutumu devam ettiği halde, hükümet tek taraflı olarak Ermenistan'a dostane tavır takınmış ve bununla Ermenistan'daki barış yanlısı grupları destekleyip barışın sağlanacağı hayali içinde gerçeklerden uzak bir strateji takip etmiştir, öyle ki 3.11.1992 tarihli TBMM'de Ermenistan saldırganlığı ile ilgili görüşmede Sayın Dışişleri Bakanı, güdülen politikanın geçerliliğini destekleme mahiyetinde “özellikle, son zamanlarda Erivan'dan alınan işaretler olumludur” demiştir. Halbuki, bugün Ermenistan saldırganlığının geldiği nokta hükümetin politikasının yanlışlığını ispatlamıştır.

¹² Gensoruda imzası olan milletvekilleri şöyledir: “*Abdullah Gül (Kayseri), Melih Gökçek (Ankara), Ahmet Derin (Kütahya), İsmail Coşar (Çankırı), Ahmet Arıkan (Sivas), Abdullatif Şener (Sivas), Musa Demirci (Sivas), Ömer Ekinci (Ankara), Hüseyin Erdal (Yozgat), Lütfü Esengün (Erzurum), Ahmet Cemil Tunç (Elazığ), Kemalettin Göktaş (Trabzon), Bahattin Elçi (Bayburt), Ali Oğuz (İstanbul), Fethullah Erbaş (Van), Salih Kapusuz (Kayseri), Mehmet Elkatmış (Nevşehir), Zeki Ünal (Karaman), Ahmet Dökülmez (Kahramanmaraş), Mustafa Ünalı (Konya), Zeki Ergezen (Bitlis), Mukadder Başgeğmez (İstanbul), Şinasi Yavuz (Erzurum), Hasan Dikici (Kahramanmaraş)*”. Bkz. TBMMTD, 13 Nisan 1993: 15-16.

4. Hükümet, bu gerçekçi olmayan dış politikasında daha da ileri giderek, Ermenistan'ın saldırganlık gücünü artıracak. Ermenistan'ın silah gücünü artıracak, Ermenistan'ın dayanma gücünü artıracak yardımlara direk ve dolaylı olarak fırsat vermiştir. Bunun neticesidir ki Ermenistan ilk defa uçak ve helikopter kullanarak modern silahlarla, yine ilk defa Milli Ermeni Ordusu, Ermenistan topraklarından Azerbaycan'a karşı saldırıya geçmiştir. Hükümetin sebep olduğu destekler şöyle sıralanabilir:

a) Batı dünyasından insani amaçlar adı altında Ermenistan'a yapılan silah yardımları Türkiye hava sahası üzerinden hiçbir kontrole tabi tutulmadan devam etmiştir ve hükümet buna izin vermiştir.

b) Türkiye yapılan anlaşma ile kendi kaynaklarından Ermenistan'a 67 bin ton buğday vermeyi taahhüt etmiş ve Türkiye Toprak Mahsulleri Ofisi'nden 1992 yılında 33 bin ton buğdayı 1136 vagonla Ermenistan'a sevk etmiştir. Bu yardım yapılırken bunun borç olduğu ileri sürülerek, hükümet halkın tepkisi karşısında kendini haklı göstermeye çalışmış ve Sayın Başbakan "açım diyen insana geber diyemezsiniz" diye kendini haklı göstermek istemiştir. Halbuki "aç" olduğu söylenen insanların bugün aç olmadıkları ve en modern silahlarla saldırıya geçip Azeri kardeşlerimizi katlettikleri, hükümetin bu politikasının yanlışlığına en iyi delildir. Ermenistan'a yapılan buğday ve enerji yardımının bir nevi ateşli değil fakat ateşsiz silah yardımı anlamına geldiği ve bunun yanlışlığı söylendiğinde, hükümet bunun "insanlık borcu" olduğunu ileri sürerek Ermenistan'a karşı hiçbir caydırıcı tedbir alamayacağını peşinen ilan etmiştir.

Sayın Demirel Hükümeti, hem Azerbaycan'ın ve diğer kardeş cumhuriyetlerin Türkiye'ye olan güvenlerini sarsma, hem de Türk kamuoyundan ve muhalefet partilerinden tepki çekme pahasına, yukarıda izah edildiği gibi Ermenistan'a yardımcı olurken, bugünkü sonuca ulaşılmasında, Ermeni saldırılarında Türkiye'nin caydırıcılığını ortadan kaldırmış ve dolaylı olarak bu saldırılara ortam hazırlamış ve Ermenistan'ı cesaretlendirmiştir. Bunun neticesinde Ermenistan, Milli Orduları öncülüğünde, Azerbaycan topraklarının yüzde onunu işgal edip binlerce kardeşimizi katletmiş ve binlercesi de tehdit altındadır. Bu sebeple DYP-SHP koalisyon hükümeti hakkında Anayasanın 99'uncu ve İttüzüğün 107'nci maddesi gereğince Gensoru açılmasını talep etmek bir zaruret haline gelmiştir." (TBMMTD, 13 Nisan 1993: 16-17).

Genel görüşme taleplerin okunmasından sonra hepsi birleştirilerek genel görüşmeye gidilmiş ve ilk sözü Dışişleri Bakanına vekaleten Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı Erdal İnönü almıştır. Ermenilerin Laçın'de koridor açtıktan sonra anlaşma yaparak buraları boşaltmasına dair bir beklenti içine girildiğini ama bu kez de Karabağ'dan ve Ermenistan'dan Azerbaycan'a saldırdıklarını, Laçın'ın kuzeyinde Kelbecer'de yeni bir koridor açtıklarını, Karabağ'ın güneyinde Fizuli'de saldırıya geçtiklerini ve Fizuli'de Azerbaycanlı silahlı güçlerin direnişe geçtiğini söyleyen İnönü, Ermenilerin dış güçlerden destek aldığını ve tarihi boyunca da sürekli "üçüncü bir güce dayandığını" belirtmiştir. Halkının açlık ve kıtlıkla mücadele ettiğini söyleyerek dünyadan yardım istemeye girişen Ermenistan'ın yaptıklarının onun inandırıcılığına darbe vurduğunu söyleyen İnönü, Ermenistan'ın kendisinin değil de Yukarı Karabağ'daki Ermenilerin saldırdığı şeklindeki sözlerinin de inandırıcı olmadığını ifade etmiştir. Ermenilerin "Büyük Ermenistan, Tarihi Ermenistan" hayallerinden vazgeçmesini isteyerek BM Güvenlik Konseyi açıklamasını da yetersiz bulmuş, İslam Ülkeleri Konferansı Genel Sekreteri Hamit El Gabid'in açıklamasını ise memnunlukla karşılamıştır. Azerbaycan'ın sonuna kadar yanında yer aldıklarını ve Kelbecer'de yoğunlaşan son saldırılardan sonra Türkiye'den Ermenistan'a geçen insani yardım sevkini durdurduklarını belirten İnönü "hava sahamızdan uçuş imkanına, demiryolu ulaşımına, uluslararası hukukun verdiği olanaklara dayanılarak son verilmiştir" demiştir. İnönü Ermenistan'ın Azerbaycan'ın

topraklarını tahliye etmediği sürece bölgeye barışın gelmeyeceğini de eklemiştir (TBMMTD, 13 Nisan 1993: 63-66).

ANAP Grubu adına konuşan Bitlis Milletvekili Kamran İnan ise 28 Mart'ta başlayan işgaller ile beraber Azerbaycan topraklarında yapılan katliamların durması gerektiği söylenmiştir. İnan'a göre Ermenilerin yapmış olduğu bu işgaller sonucunda Azerbaycan topraklarının %10'u işgal altına alınmıştır. Bosna'da yaşananların benzerinin yaşanmaması adına Azerbaycanlı soydaşlarımız için hükümetin çalışmalara başlaması gerektiğini ve Azerbaycan'da yaşanan olayların Türkiye'yi de etkilemeye başladığını belirten İnan, Hükümetin yaptığı görüşme ve çalışma hakkında Meclis'te bir konuşma yapmadığını, Başbakanın siyasi yetkililerle görüşüp yapılan görüşmelerdeki bilgileri aktarması gerektiğini söylemiştir. Azerbaycan Cumhurbaşkanı'nın bir yıl önce TBMM'de konuşma yaptığını bu konuşmada Meclis'in hangi duygulara girdiğini ifade etmiştir. Zamanında Elçibey'in "5 helikopter istedim onu da vermediler" sözleri ile Türkiye'ye karşı kışkırtıldığını belirttiğini söyleyen Kamran İnan, Azerbaycan'ın bu hükümetten beklediği desteği almasa da Türk milletinin her zaman Azerbaycanlı kardeşlerinin yanında olacağını ifade etmiştir. Kamran İnan konuşmasının devamında, Ermenilerin Azerbaycanlılara başlatmış oldukları saldırıların 28 Marttan itibaren işgale döndüğünü, bu saldırılar olurken hükümetin demeçlerinin üzücü olduğunu ve ilk başta yapılan "tarafsız" söyleminin ardından Ermenilerin işgale girişip BM şartlarının 51. maddesini çiğnemesine rağmen "tarafsız, arabuluculuk yapabiliriz" dendiğini hatırlatmıştır. Yapılacak girişimlerin Azerbaycan'a faydası olup Türkiye'ye zararı olmaması gerektiğini aktaran İnan, Ermenilerin isteği üzerine 100 bin ton buğday yardımının yapılmasını, Ermenilerin her isteğinin karşılanmasını, enerji isteklerine evet denip anlaşma yapılmasını eleştirmiştir (TBMMTD, 13 Nisan 1993:67-68). Kamran İnan ayrıca SSCB'ye ilk baş kaldırıp "Sovyet tankları altında şehit veren" Azerbaycan'ın Ruslar tarafından "Orta Asya'nın kapısı" olarak görüldüğünden ve kendi istekleri ile bu kapıyı hiçbir zaman açmayacağından, Ermenilerle işbirliği içinde olduğundan söz etmiştir. Azerbaycan bağımsızlığını kazandığı dönemin Türkiye'de iktidar devir dönemine denk geldiğini ve kendilerinden istenen Azerbaycan'ın İran'dan önce tanınmasını severek yerine getirdiklerini ancak şu anda Azerbaycan'ın Türkiye'den ümidini kesip İran'a sığınmasında hükümetin tesirinin olduğunu söyleyen İnan, konuşmasının devamında, iktidarın "dünya ile beraber" hareket etmesinden yola çıkarak dünyanın BM'nin 181 üyesi ya da Güvenlik Konseyinin 15 üyesinden ibaret olmadığını belirtmiştir. Türkiye'nin Azerbaycan'a yaklaşımının Orta Asya'nın bize duyduğu güveni sarstığını da söyleyen Kamran İnan, Muttalibov'un Elçibey'e

“Türklerden vazgeç, artık ümit yok; ümidi başka yerde arayalım” dediğini ileterek Orta Asya Cumhuriyetlerinin kendi aralarında savunma ve ekonomi temelli işbirliğine girişmesinin de Türkiye’den umutlarını kestiğini gösterdiğini ilave etmiştir. “Risksiz politika olmaz” diyen İnan, Azerbaycan’daki olaylara karşılık verilmezse Orta Asya Cumhuriyetlerinin tümünü etkilenebileceğini de söylemiştir. Hükümetin bir söylediğinin bir söylediğini tutmadığını da dile getiren Kamran İnan’a göre icraatta bulunmamak için mazeret üreten hükümet yüzünden Azerbaycan’ın Türkiye’ye kırgınlığını belki de yüzyıl sürecekti (TBMMTD, 13 Nisan 1993: 69-72).

Kamran İnan’dan sonra RP Sivas Milletvekili Abdüllatif Şener konuşmasında, ABD ve Fransa başta olmak üzere Avrupa’nın güdümünde olan ve Türkiye’nin politikalarından güç alan Ermenistan’ın saldırılarını giderek arttırdığını, Hocalı’nın tek örnek olmayıp “Karabağ, Laçın, Kelbecer, Fizuli”de katliamlar ve açlık ile soğuktan kitle halinde ölümler yaşandığını anlatmış ve Karabağ’dan ayrı Azerbaycan’ın %10’luk toprağının işgal edildiğini, Fizuli’nin düşmesi ile İran sınırına gelen Azerbaycan toprağının Ermenistan işgaline gireceğini, 340 bin nüfuslu Nahçıvan’ın Ermeni ablukasında kalacağını söylemiştir. Savaş sebebiyle Azerbaycan’dan sevkiyat yapılan yolun kapanmasıyla Nahçıvan’ın kıtlıkla mücadele eder hale geldiğini ve Haydar Aliyev’in İran’dan un istediğini dile getiren Şener’e göre Boris Yeltsin Avrupa ve ABD’ye yaklaştığından Türkiye de Rusya ile temasa geçmiştir ve Rusların Ermenileri desteklemesinden dolayı Türkiye’nin politikaları Ermenilerin işine gelir şekilde olmuştur. Bu desteği de 1992’de TMO’dan 1136 vagon buğday, 1993’ün ilk üç ayında 10 bin ton buğday olarak açıklamış ve “Avrupa’nın Ermenistan’a yardımlarını hızlandırabilmek için Türkiye bir aracı konumuna girmektedir. Avrupa’nın ve ABD’nin Ermenistan’a yardımları, sürekli Türkiye’nin taşeronluğu sayesinde devam edip gitmektedir” demiştir. Kelbecer’de katliamla karşı karşıya kalanların kurtarılması için helikopter isteyen Elçibey’in reddedildiğini hatırlatan Şener, “Batı’ya şirin görünmek için” Ermenistan’a buğday ve enerji verilirken Azerbaycan’a destek olunmadığını söylemiştir (TBMMTD, 13 Nisan 1993: 74-76).

Abdüllatif Şener’in ardından kürsüye gelen SHP İzmir Milletvekili Atilla Mutman ise Ermenistan’ın bir yandan barış görüşmelerinde bulunup öte yandan Azerbaycan’a saldırdığını şu sözlerle anlatmıştır:

“20 Şubat 1992’de, Ermeni-Azeri Dışişleri Bakanları arasında, ateşkes protokolü yapılmış; hemen ertesi günü, 21 Şubat’ta, Hocalı’da Azerilere saldırılmış. 6-7 Mayıs 1992’de, Tahran’da, Azeri-Ermeni Cumhurbaşkanı arasında anlaşma sağlanmış; hemen aynı gece, Şuşa, Ermeniler tarafından alınmış. 16-18 Mayıs 1992’de, Helsinki’de, AGİK sürecinde Minsk Grubunun çalışmalar yaptığı esnada, Laçın bölgesi,

Ermeniler tarafından ilhak edilmiş. 7 Aralık 1992’de, Minsk Grubunun öncü çalışmalarından 3 gün sonra, Kubatlı ve Zengilan bölgeleri işgal edilmiş.” (TBMMTD, 13 Nisan 1993: 78).

Bununla yetinmeyip Kelbecer’i eden, Fizuli’ye saldıran Ermenistan’ın BM ve Paris şartlarını, Helsinki Senedini hiç saydığından bahseden Mutman, BM Güvenlik Konseyi’nin açıklamasını yetersiz, ABD ve diğer bazı Batılı devletlerin açıklamasını ise sevindirici bulmuştur. Düzenli ordusu hala olmayan Azerbaycan’a her türlü desteğin yapılması gerekmektedir beraber siyasi ve diplomatik çözümlere gidilmeden askeri operasyona girişilmesinin Türkiye’yi “*saldırgan*”, Ermenistan’ı “*tecavüze uğramış mazlum devlet*” olarak göstereceğini de sözlerine eklemiştir (TBMMTD, 13 Nisan 1993: 79). Mutman’dan sonra CHP İstanbul Milletvekili Algan Hacaloğlu da konuşmasında, 28 Şubat 1992’de yapılan AGİK toplantısında Karabağ’ın Azerbaycan’dan ayrı düşünülmez bir toprak parçası olduğuna karar verildiğini, toprak bütünlüğünün iki taraf için de garantiye alındığını hatırlatmış, ancak 2 Eylül 1991’de Ermenistan’ın başlattığı saldırıların “*etnik temizleme, işgal ve güç kullanarak genişleme*” politikalarıyla giderek büyüdüğünü, 1992’nin Mayıs ayında ilk Karabağ koridorunu, son bir ay içinde de ikinci koridoru açtığını ve fiilen işgalci haline geldiğini söylemiştir. Türkiye’nin konuyla alakalı politikalarının işe yaramadığını düşünen Hacaloğlu, Petrosyan’a verdiği küçük ödünlerle onu yönlendirip kontrol etmeyi planlayan hükümetin dostluk ilişkisi ile ulusal çıkar arasındaki farkı göremediğinden bahsetmiştir. Ayrıca Birleşik Devletler Topluluğuna katılmayan Azerbaycan’ın Ermenistan ile meselesi için topu hep Rusya’ya atmasının da Türkiye’nin yanlış politikası olduğunu ifade etmiştir. Elçibey’in kısa süre önce televizyonda “*üç helikopter istedim, hastaları ve yaralıları taşımak için; ama, ne yazık ki, Türkiye’den alamadım bunları. Her zaman, ‘bizden ne istersin?’ diyen Özal ve Demirel, veremediler bunları bize; daha ne isteyeyim Türkiye’den artık?*” sözlerini aktaran Algan Hacaloğlu, Onur Kumbaracıbaşı’nın Azerbaycanlıların talebi olursa yardım edeceklerini söylediğini de hatırlatarak “*üç helikopteri dahi kardeş Azerilere vermeyi beceremeyen bu Hükümete bundan sonra kim inanır?*” demiştir (TBMMTD, 13 Nisan 1993: 79-80).

“Kişiliksiz dış politika” ile Azerbaycan’ın İran’ın kucağına itildiğini belirten Hacaloğlu, olayın Karabağ’ın işgalinden çıkıp Azerbaycan’ın işgaline döndüğünü söylemiş ve bunun nedenini özetlemiştir: “*Dışişleri Bakanının olayın özünü hiç yakalamayan, gerçekçilikten ve yaptırımdan tümüyle yoksun, masa başında hayalcilikten öteye geçmeyen, ‘Nahcivan’a koridor karşılığı Karabağ’a koridor’ anlayışla yürüttüğü politikasız dış politika.*” Haydar Aliyev’in yalnızca iki günlük buğdaylarının kaldığını ve aç olduklarını

söylemesi üzerinden hükümetin vicdanının rahat olup olmadığını soran Algan Hacaloğlu, Türkiye'nin resmi duruşunun Cumhurbaşkanı Özal'ın *“bunlar Şii'dir dışlayıcılığı ve umursamazlığı”* kapsamında oluşturulduğunu, mevcut hükümetin de *“duyarsız”* olduğunu söylemiştir. Dünyayla birlikte hareket etmenin kültürel ve tarihi bağımız olan Azerbaycan'ın özgürlük mücadelesine duyarsız olmakla mı, Ermenilere yardım ederek Azerbaycan'a değil Ermenistan'a moral vermekle, Ermenileri cesaretlendirmekle ve işgale göz yumup Azerbaycan'ı İran'ın kucağına atmakla mı olduğunu, bir sene önce tükenmek üzere olan Ermeni ekonomisinin ve askeri gücünün büyümesinde hükümetin rolünün olup olmadığını sormuştur. Elçibey'in dokuz ay önce TBMM kürsüsünden Elçibey'in *“laik, bağımsız, güçlü, demokratik Azerbaycan özlemi ve Atatürk'e bağlılığı”* ile ilgili sözlerinin çok çabuk unutulduğu söylemiştir (TBMMTD, 13 Nisan 1993: 81-82). Hacaloğlu son olarak CHP'nin yapılması gerekenler listesini şöyle özetlemiştir:

“Bu işgali hiçbir zaman tanımayacağımızı, geçerli saymayacağımızı Meclis kararı olarak dünya kamuoyuna duyurmalı, bu konudaki kararlılığımızı ulus olarak kanıtlamalıyız. Azerbaycan'ın talep edeceği her türlü yardımı; askeri, tıbbi, maddi her türlü yardımı, her boyutta, derhal, her yöntemi kullanarak, Azerbaycan'a ulaştırmanın koşullarını yaratmalıyız. Askeri yardım dahil, her türlü yardımın Ermenistan'a ulaşmasına Türkiye'nin hiçbir şekilde destek vermemesini, geçiş ortamı sağlamamasını, buna çanak tutmamasını gerçekleştirmeliyiz. Tüm uluslararası platformlarda, Azerbaycan'ın işgali konusunu en etkin bir şekilde gündeme getirmeli ve Hükümet tarafından bugüne kadar gerçekleştirilmemiş bulunan Güvenlik Konseyi toplantısı sağlanarak müdahale kararı almasının olanakları yaratılmalıdır. Türkiye-Azerbaycan İşbirliği Anlaşması, Koalisyon Hükümetini oluşturan partiler tarafından çalıştırılarak, işletilerek, derhal gündemin en önüne alınmalı, Meclis onayına sunulmalıdır.” (TBMMTD, 13 Nisan 1993: 83).

Konuyla ilgili son konuşmayı ise DYP Ankara Milletvekili Sait Kemal Mimaroglu yapmıştır. Tarihten ders alınması gerektiğine inanan ve “hamasi konuşmaları” tenkit eden Mimaroglu, Meclis-i Mebusan'da yapılan konuşmalarla, Sultanahmet Meydanı'nda yapılan konuşmaları hatırlatmış ve neticede Osmanlı Devleti'nin yıkıldığını anlatmıştır. TBMM'nin işinin Türkiye ve Türklük dünyası olduğunu ifade ederek Türkiye'nin ve Türklük dünyasının büyüdüğünü ve bunun tüm dünya tarafından fark edildiğini, bir yandan da Türklüğe karşı yoğun bir saldırının yaşandığını ve Azerbaycan'da olanların da bunun bir yansıması olduğunu belirtmiştir (TBMMTD, 13 Nisan 1993: 84). TBMM'den Azerbaycan-Ermenistan meselesi kapsamında alınan kararlarla ilgili Hükümete destek verilmesini isteyen Kemaloğlu'nun sözleri şöyle devam etmiştir:

“Yüce Meclise arz ediyorum, Birleşmiş Milletler şartının 51 inci maddesine dayanmayalım; karşımıza yedi düvel çıkar. O maddenin şartları var aziz dostum ve ben biliyorum, onun için tartışmıyoruz, öyle bir ülke işgal edilecek, diğeri girecek!.. Aman efendim, bu işler büyük maceradır...” (TBMMTD, 13 Nisan 1993: 85).

Niğde Milletvekili Rifat Yüzbaşıoğlu Türkler arasındaki işbirliğiyle ilgili gündem dışı konuştuğu 14 Nisan tarihli TBMM Oturumunda Sovyetlerin dağılmasından sonra

bağımsızlıklarını kazanan cumhuriyetlerden Azerbaycan, Türkmenistan, Kırgızistan, Kazakistan, Özbekistan gibi kardeş ülkelerle siyasi işbirlikleri yapılmasının amaçlandığını, bunun iki taraf için de olumlu neticeler doğuracağını söylemiş, ekonomik işbirliğiyle ülkelerin geliştirilmesine çalışıldığını belirtmiştir. Ayrıca eğitim almak isteyen gençlerin karşılıklı olarak diğer ülkeye gönderildiğini, böylece ülkeler arasında on binin üstünde öğrencinin eğitim görmesinin sağlandığını ekleyerek konuşmasını bitirmiştir (TBMMTD, 14 Nisan 1993: 133-134).

15 Nisan 1993 tarihli oturuma bakıldığında Azerbaycan'da yaşananları yerinde görmek amacıyla 19-21 Nisan 1993'te Mustafa Fikri Çobaner (Isparta), Bülent Akarcalı (İstanbul), Zeki Nacitarhan (Kars), Salih Kapusuz (Kayseri) ve Azimet Köylüoğlu (Sivas)'dan oluşan Parlamento heyetinin Azerbaycan'a gitmesine karar verildiği görülmektedir (TBMMTD, 15 Nisan 1993: 184). Aynı tarihte *“Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında Konsolosluk Sözleşmesinin Onaylanmasının Uygun Bulunduğuna Dair Kanun Tasarısı”* da görüşülmüştür. Bu doğrultuda ilk sözü alan RP Kayseri Milletvekili Salih Kapusuz, 11 Ağustos 1992'de Ankara'da imzalanan 5 bölüm, 60 madde ve 5 maddelik ek protokolden ibaret sözleşmeyi RP olarak desteklemekle beraber yaşanan gelişmeler hakkında konuşulması gerektiğini belirtmiştir. Şubat 1992'den beri ve 28 Mart'tan itibaren süren katliam karşısında anlaşma imzalayarak Azerbaycan'ın güveninin kazanılamayacağını söyleyerek iki ülke arasında güvenin sarsıldığını vurgulamıştır. Cumhurbaşkanı Özal'ın ve Başbakan Demirel'in sözlerini hatırlatan Kapusuz şöyle konuşmuştur:

“Bir yetkilimiz, ‘Onlar bizden değildir; onlar Şii, biz Sünni’yiz’ diyebildi. Ayrıca sayın Başbakan ‘biz bu işte tarafsızız, tarafsızlığımızı korumak mecburiyetindeyiz. Ancak arabuluculuk yapabiliriz. Bu kışta kıyamette askeri nereye göndereceksiniz? Şayet biz bir tavrımızı ortaya koyacak olursak, karşımıza Kızıl Ordu çıkar. Taraf olursak, Batılılar, Ermenistan tarafında yer alır ve neticede Müslümanlar-Haçlılar savaşı ortaya çıkar. Müdahalede bulunursak, özellikle saldırgan durumuna düşmüş oluruz. Dünya ile beraber hareket etmek mecburiyetindeyiz’ gibi birtakım sözler söyleyebilmiştir” (TBMMTD, 15 Nisan 1993: 190).

Salih Kapusuz konuşmasının devamında, Ermenilere buğday ve enerji verilirken Azerbaycan'ın helikopter talebinin kabul edilmediğini de hatırlatarak buna rağmen nereden dönersek kar diye düşünülerek hatalardan ders alınmasını ve bu anlaşmanın da bu konuda bir gösterge olmasını istemiş, böyle olursa kendilerinin hükümeti destekleyeceğini söylemiştir. Üzerimize düşen vazifeyi yerine getirmezsek *“Adriyatik'ten, ta Çin Seddi'ne kadar olan bölgelerin ağabeyi pozisyonuna, rolüne bürünmeye layık olmadığımızı kendi kendimize tescil etmiş oluruz”* diyen Kapusuz'dan sonra kürsüye ANAP Ankara Milletvekili M. Vehbi Dinçerler gelmiştir. Azerbaycan ile Türkiye'nin ilişkilerini diğer Türk Cumhuriyetlerinin örnek alıp gözlemlediğini ama Türkiye'nin bunda başarı gösteremediğini söyleyen Dinçerler,

Türkiye'ye en yakın olan ve ilk diplomatik teması başlattığımız Azerbaycan'da geçen sene 3-4 bin Azerbaycan Türk'ünün Türkiye için "*kahrolsun*" diye bağırımlarından bahsederek bunun Türkiye'nin kabahati olduğunu belirtmiştir (TBMMTD, 15 Nisan 1993: 191-192). Konsolosluktan ayrı askeri eğitim anlaşmasının da gündemde olduğunu ama aslında savunma işbirliği anlaşmasının olmasının gerektiğini dile getiren Dinçerler üç değil, on üç anlaşma da yapılırsa yeridir diyerek düşüncelerini şu şekilde aktarmıştır:

"Yanı başımızda Azeriler, Ermeniler tarafından haksız şekilde katledilirken, uluslararası hukukun en basit kurallarına dahi aykırı olacak şekilde bu katliamlar yapılırken, bizim sessiz kalmamız mümkün değildir, doğru değildir. Dolayısıyla, bu noktaya dikkat edilmesi lazımdır. Diğer bir nokta Azeri münasebetlerini götürürken, Ermenilere adeta bazı kapılar açılmıştır; 'buyurun, yapın', hatta daha mübalağalı bir ifadeyle, 'buyurun, vurun' denilmiştir. 1991'in sonunda Ermenistan ile Türkiye Cumhuriyeti'nin münasebetleri meselesi konuşulurken, Türkiye'ye birçok yerden (Rusya'dan, İngiltere'den, şuradan buradan) yetkililer zemin yoklamaya gelmişler; 'Ermeni ile Azeri harp ederse ne yaparsınız?' sorusuna cevap aramışlar -bu toplantıların birinin şahidi Sayın Tunç Bilget ve Sayın Coşkun Kırca'dır, benim de bulunduğum bir toplantı idi- 'Ermenistan ile münasebetlerinizi hangi ölçülere sığdırmak istiyorsunuz?' diye zemin yoklamışlardır. Bu yoklamalarda, çeşitli siyasi partilere mensup dört arkadaşımız vardı; üçünün, belki dördünün de görüşü şu olmuştur: 'Ermeniler, meclislerinde aldıkları 1915 jenosidiyle -onların sözde jenosidiyle- ilgili kararı kaldırmadıkça, Kars, Ardahan gibi topraklarımız üzerindeki iddialarını kaldırmadıkça ve buna benzer, Türkiye ile ilgili münasebetlerini normalize edecek tedbirleri bizatihi kendi parlamentolarında veya iç düzenlerinde almadıkları takdirde, bizim, Ermenistan ile münasebete başlamamız, en ufak bir münasebete başlamamız yanlıştır. Ama, buna uyulmamıştır. Bu Hükümet, adeta, bürokrasisiyle ve siyasi iradesiyle, Ermenilere, onlar bize kucak açmadan gül atmıştır, işte, şimdi o gülleri, kan olarak, maalesef, Azerbaycan'da ve Karabağ'da topluyoruz. Bunun vebali çok büyüktür.'" (TBMMTD, 15 Nisan 1993: 192-193).

CHP Grubu adına kürsüye gelen İstanbul Milletvekili Algan Hacaloğlu, konsoloslukla ilgili anlaşmanın yasa tasarısının 16 Eylül'de TBMM'ye sunulduğuna dikkat çekerek o zamandan itibaren ne yapıldığını, bu konuya bu kadar mı önem verildiğini sormuş ve ilgisizliğin sorumlusu olarak hükümeti göstermiştir (TBMMTD, 15 Nisan 1993: 194). 13 Nisan'da gerçekleştirdiği konuşmasıyla benzer bir konuşma yapan Hacaloğlu, anlaşmanın lehinde olduklarını ama belge üzerinde kalmayıp uygulamaya geçilmesini istemiş ve Cumhurbaşkanı Özal'ın önceki söyledikleri ve şimdi Azerbaycan davasının sözcülüğünü üstlenmesi arasındaki çelişkiden söz etmiştir. CHP'nin kurucusu Atatürk'ün "*yurtta sulh cihanda sulh*" ilkesinden yola çıkarak doğrudan silahlı müdahaleden yana olmasalar da bunun olanlar karşısında harekete geçmeye de engel olmadığını belirten Hacaloğlu, gazetelere Azerbaycan'a silah verildiğine dair haberlerin yansıdığını, ulusal çıkarlar gereği "*her türlü silah, maddi-manevi destek ve moral desteği*" verilmesi gerektiğini ama bunun için geç kalındığını söyleyerek keşke Elçibey'in helikopter istediği zaman yapılsaydı demiştir (TBMMTD, 15 Nisan 1993: 195).

BBP Kahramanmaraş Milletvekili Recep Kırış'ın konuşmasında değindiği konu ise Azerbaycan'ın Türkiye'ye bakışındaki değişiklik olmuştur. Bir hafta önce BBP olarak Azerbaycan'a gittiklerini, geçen sene de Azerbaycan'a giden heyet içinde yer aldığını

söyleyen Kırış, bir yıl içinde Azerbaycan'ın yetkilisinden halkına hislerinde uçurum kadar farklılık oluştuğunu anlatmıştır. Türkiye'ye karşı bir oyun oynandığını düşünen Kırış'a göre oyun şöyle oynanmıştır:

“Ermenistan'a eğer insani gerekçelerle buğday yardımı yapılması gerekiyorsa, buna inanan Batılı güçler, Amerika ve diğerleri, hepsi, her türlü yoldan bu yardımı ulaştırma imkanına sahipti. Ermenistan'a buğday illâ Türkiye'den gitmez, Türkiye'den gitmesi de son derece sakattır zaten. Her türlü yoldan o yardım, Ermenistan'a ulaştırılabilirdi; ama, bir oyun olarak, özellikle Türkiye bu işe bulaştırıldı değerli arkadaşlar ve 'siz insanlığınızı gösterin, Ermenistan'a yardım yapın' dendi... Arkasından, bize bu telkini, bu baskıyı yapan, bizim bu yardımı yapmamızı, bu işe taşeronluk yapmamızı isteyen güçler, Azerbaycan'da bütün ajanlarını faaliyete geçirerek -ki, biz orada gördük; Azerbaycan'da şu an bütün devletlerin ajanları kol geziyor- bu ajanlar kapı kapı dolaşarak, herkese duyurarak, 'evet, Türkiye sizin yanınızda değil, Ermenistan'ın yanında; nitekim, onlara buğday yardımı yapıyor' diye propaganda yapıyorlar.” (TBMMTD, 15 Nisan 1993: 196-197).

Recep Kırış'ın buğdayı belki anlayabildiklerini ama elektrik yardımını anlamadıklarını söylediğinde Kocaeli Milletvekili Alaettin Kurt yardımın yapılmadığına dair bir söz etmişse de Kırış, mühim olanın karar olduğunu, TRT'nin Azerbaycan'da izlendiğini ve Meclis oturumları da verildiği için konuşmaların da dinlendiğini söyleyerek “*burada savunacağınız bir şey yok*” demiştir. Azerbaycan Türklerinin Ermenilerin bu kadar “*azgınlık*” yapmasının gücünü Türkiye'nin tutumundan aldığını düşündüğünü, Azerbaycan'ın yakın olmadığı devletlerden yardım talep etmeye başlamasının sorumlusunun da Türkiye olduğunu ve bunun da zaten 32. Gün'e konuşan Elçibey'in sözlerinden anlaşılması gerektiğini ifade eden Kırış, “*48 saat içerisinde Ermenistan, bütün işgal ettiği topraklardan çekilmediği, oradaki bütün zararları tazmin etmediği takdirde Türkiye bu konuda her şeyi yapmaya azimli ve kararlıdır*” denmesi istemiştir. Bu riskin alınması gerektiğini düşünen Kırış, Kıbrıs'ta da risk vardı diyerek “*Kıbrıs'a müdahale kararı alanları, o kararın alınmasına vesile olanları, bugün milletçe saygıyla anıyoruz*” demiştir (TBMMTD, 15 Nisan 1993: 198).

MHP Kayseri Milletvekili Seyfi Şahin ise partisinin Azerbaycan'la ilişkisinin bilindiğini ve partide de bu işlerle kendisinin ilgilendiğini, birkaç gün önce de Elçibey'le görüştüğünü söyleyerek SSCB dağıldıktan sonra seçimle iktidarını belirlemiş tek demokratik cumhuriyet olan Azerbaycan'ın başında olan büyük Türk evladı Elçibey'in kendisine “*Azerbaycan gitmiş olsa bile, Türk Devletinin başına bir bela gelmesini istemeyiz. Türkiye Cumhuriyeti Devleti, Türk dünyasının yıldızıdır*” dediğini anlatmıştır. Şahin, muhalefetin iktidarı yıprattığına dikkat çekerek Türkiye'nin Ermenistan'ın yanındaymış gibi gösterilmeye çalışıldığını, Azerbaycan'a yardım edildiğinin bilindiği halde muhalefetin bunu dillendirmedeğini, bunun Azerbaycan'ı zora soktuğunu ve “*muhalefetin Azerbaycan'ı yalnız bırakabilmek ve Elçibey'i düşürtebilmek için çalıştığını*” söylemiştir. Dört bin kişiyi Türkiye Büyükelçiliği'nin önüne yığanın Türkiye'deki muhalefet olduğunu, Elçibey'le

konusmasından Türkiye'deki muhalefetle Azerbaycan'daki muhalefetin birlikte çalıştığı neticesine vardıklarını, MHP olarak, TSK'nın Azerbaycan'a gönderilmesini istediklerini, bunun bugün olmasa da yarın olacağını bildiklerini belirten Şahin, üç ay sonra Azerbaycan'ın bu savaşı kazanıp topraklarındaki Ermenileri temizleyeceğini *"müjdelemiştir"*. *"Rastgele muhalefet"* yapılarak Türkiye-Azerbaycan ilişkilerine zarar verildiğinden, askeri ve uluslararası ilişkilerle ilgili daha mantıklıca konuşulması gerektiğinden bahsederek *"Azerbaycan'a yardım yapılmaktadır, yapılacaktır, -askerî müdahale dahil- daha da yapılmalıdır"* demiştir. (TBMMTD, 15 Nisan 1993: 198-200). Askeri müdahale yapmaya engel bir durumun olmadığını Haydar Aliyev'in istemesinin yeterli olduğunu anlatarak şöyle konuşmuştur:

"Oradaki savaşın kaybının sebebi Türkiye'nin yardım etmemesi değildir. Çünkü, Azerbaycan'ın silahlı kuvvetleri, toprağı millî potansiyeli Ermenilerden fazladır. Azerbaycan'a yapılan Ermeni müdahalesinin en büyük sebebi, Azerbaycan'ın içerisinde küçük bir birliğin disiplinsizliğidir. Kelbecer bu yüzden kaybedilmiştir. İkincisi Sovyetler Birliği duruma müdahale etmiştir. Aldığımız bilgiye göre, Sovyetler Birliği oradaki askerleri parayla kiralayarak Karabağ'a girilmiştir." (TBMMTD, 15 Nisan 1993: 200).

Şahin'in konuşmasından sonra Türkiye Cumhuriyeti ve Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında Konsolosluk Sözleşmesinin onaylanmasına geçilmiş ve ana muhalefet partisi ANAP Grubu adına Konya Milletvekili Mehmet Keçeciler, Şahin'in muhalefeti suçlayan sözlerine cevaben uluslararası politikayı iktidarın belirlediğini söylemiştir. Azerbaycan'ı tanımamasının ANAP'ın son icraatı olduğuna dikkat çeken Keçeciler, Azerbaycan'la ilgili iktidarın hangi girişimine hayır dediklerini sormuş, savunma işbirliğinin bir an önce yapılmasına dair Meclis'te söylediklerini hatırlatmıştır (TBMMTD, 15 Nisan 1993: 201-202).

Sözleşmenin oylamaya geçilmesi sürecinde Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Askeri Eğitim İşbirliği Anlaşması'nın Onaylanmasına dair konuşmalara geçilmiştir. Konu kapsamında RP Sakarya Milletvekili Cevat Ayhan, anlaşmaların TBMM gündemine geç getirildiğini dile getirerek Ocak 1990'dan beri yaşananlar ortadayken hükümetin ya da hükümetlerin bu anlaşmaları yapmamış olmasını *"lakayt, ilgisiz, gaflet içinde"* değerlendirmiştir. O gün çıkan gazetelerde *"Azerilere roket gönderdik"*, *"Türkiye, resmen açıklanmamasına rağmen, Azerbaycan'a yardım taahhüdü altına girdi. Söz konusu yardımın, subay eğitimi, silah ve mühimmat olacağı bildirildi"* şeklinde çıkan haberlerden bahisle bunu *"Ba'de harâb-ül-Basra"* sözüyle açıklamış ve iş işten geçtikten sonra bu girişimlerin olduğuna şöyle değinmiştir: *"Yani, biz, Basra'yı yıktırdık, Azerbaycan'ı tahrip ettirdik. Azerbaycan ve onun arkasından Orta Asya'daki Müslüman toplulukları, cumhuriyetler, Kafkasya bölgesindeki bu insanlar Osmanlının mirasçısı olan"*

Türkiye'nin, kendilerinin meselelerine ne kadar lakayt olduğunu gördü ve onlara başlangıçta çok büyük vaatlerde bulunduk.” (TBMMTD, 15 Nisan 1993: 202-204). Ayhan, Demirel'in önceki konuşmalarını da gündeme taşımış ve “*Adriyatik'ten Çin Denizi'ne kadar*” olan coğrafyanın sorumluluğun 3 milyonlu nüfuslu Ermenistan'ın Azerbaycan Türklerini katledilmesini izleyerek mi üstlenileceğini sormuştur. Ayhan'a göre 8 Nisan 1992'de Ermenistan'a askeri müdahalede bulunulmayacağını söyleyen Demirel'in sözleri, Müslüman ülkelere ve Orta Asya'daki cumhuriyetlere Türkiye'den bir şey beklememelerini anlatmaktadır. Genelkurmay Başkanlığı ile hükümetin başta Azerbaycan olmak üzere ve yarın başka İslam topluluklarının aynı şeyleri yaşayabileceğini düşünerek çalışması gerektiğini, bunun için de savunma sanayiinin gelişmesi gerektiğini söylemiştir (TBMMTD, 15 Nisan 1993: 204-207)

15 Nisan'da söz alan bir diğer isim ise CHP Grubu adına kürsüye gelen İçel Milletvekili İstemihan Talay olmuştur. Hükümetin iç politikaya dayalı “Azerbaycan'ın yanındayız” söylemlerinin Türkiye'yi Kafkaslar'da zora soktuğunu söyleyerek madem Azerbaycan destekleniyorsa neden topraklarının %10'unun kendinden küçük ve ekonomisi düşük Ermenistan'ın işgali altında olduğunu sormuştur. Türkiye'yi abi, kardeş olarak gören, Atatürk'ü atası kabul eden Laik Azerbaycanlıların 20-25 gün öncesinde Türkiye karşıtı gösteri yaptığını ve bunun utancını yaşadıklarını ifade eden Talay, Türkiye kara ve havayollarının Ermenilere çalıştığı sürecin Azerbaycan'ın işgaliyle bitirildiğini, bu dönemde Azerbaycan'a yardımda tereddüt gösterilirken şu anda silah ve mühimmatın gittiğine dair haberlerin yapıldığını ve her şey olup bittikten sonra bunların olmasının çok fayda sağlamadığını belirtmiştir. Nereye ne kadar para harcandığı ya da neye harcanan paranın daha mühim olduğu konusunda başarılı olunmadığını ise şu ana değin Azerbaycan'a yaklaşık 290 milyar lira yardım yapıldığını söyleyen hükümetin İLK SAN'daki 320 milyar lirayla kıyaslanmasını istemiş ve Askeri Eğitim İşbirliği Anlaşması'nın yetersiz ve geç kalmış olduğunu ve “*karşılıklı güvenlik savunma ve askeri yardımlaşma anlaşması*” şekline evrilebileceği fikriyle olumlu bulduklarını söylemiştir (TBMMTD, 15 Nisan 1993: 208-209). ANAP Ordu Milletvekili Şadi Ayan'ın konuşması da “*Basra harap olduktan sonra ne yaparsan yap*” sözünü hatırlatarak TBMM'de Azerbaycan konusunun defalarca konuşulduğu, vekillerin birbiriyle vatansever nutuklar atmak için yarıştığını ama ortaya bir şey çıkmadığını, Azerbaycan ve diğer cumhuriyetlerle ilişkisi konusunda Türkiye'nin başlangıçtaki yerin çok gerisine gittiğini dile getirmiştir. “*İnsani yardım*” konusunu da gündemine alan Ayan, Batı'nın değil, Batı'daki, Fransa'daki, ABD'deki Ermenilerin Beyrut kanalıyla Türkiye'den

Ermenistan'a yardımları ulaştırdığını, bu sandıklarda insani yardım değil, Azerbaycan Türklerini öldürmek için giden silahların olduğunu söyleyerek eklemiştir:

“İtiraf edelim, doğrusunu söyleyelim erkekçe! Hatta, Hükümet, insani yardım hummasına kapılınca - biliyorsunuz, gemiler bu sandıkları İskenderun'da boşaltıyordu- bu sandıkları boşaltmakla vazifeli olan liman işçileri, ‘ben böyle bir şeyi boşaltmam’ diye direndi ve Hükümet, onun üzerine birtakım tedbirler almaya başladı. Yani, bizim liman işçileri, Hükümetten daha hassas!.. Sayın Hükümetten rica ediyorum, hariciye politikası için, liman işçilerinden müşavir tutsun daha iyi olur!..”

Bu tepkilerin ardından Türk hava sahasından gönderilmeye başlandığını ve ayrıca Beyrut üstünden havadan Ermenilere silah gittiğini ve bunun bilindiğini, kimsenin kimseyi kandırmamasını söylemiş, gündemdeki anlaşmaları kabul ettiklerini ama kağıt üstünde kalmamasını istediklerini ifade etmiştir (TBMMTD, 15 Nisan 1993: 210-212). Çorum Milletvekili Muharrem Şemsek ise şahsı adına kürsüye gelmiş ve Türkiye'nin daha etkin ve ağırlıklı politika uygulamasının gerekliliğine dikkat çekerek 6 Nisan 1993'te bazı milletvekilleriyle beraber “*Yüce Meclis toplansın, Ermenistan'a askeri müdahale yapabilecek şekilde Türk Silahlı Kuvvetlerini kullanma iznini, Hükümete versin. Bunun kullanma zamanı, şekli, şümülü Hükümetçe tayin edilsin*” şeklinde verdikleri dilekçeye 14 Nisan'da TBMM'den oldukça ciddiyetsiz ve hukuk dışı bir dönüş yapıldığını, işleme koyulmayarak dilekçenin kendilerine iade edildiğini anlatarak TBMM'nin iradesine ambargo konulduğunu belirtmiştir (TBMMTD, 15 Nisan 1993: 212-214). Tokat Milletvekili Ahmet Özdemir ise üç sene önce tanınan Azerbaycan ile yapılan bu anlaşmaların TBMM'ye yeni gelmiş olmasını eleştirmiş, Türkiye'deki 57 milyon insan Azerbaycan'ın yanındayken koalisyon hükümeti için aynı şeyin söylenemeyeceğini, Azerbaycan'a giden heyet içinde olduğunu ve Türkiye'ye bakışlarının Başbakan Demirel'in sözleri ve hükümetin uygulamaları nedeniyle olumsuz hale geldiğini gördüğünü söylemiştir. BM'de veto hakkı olan ABD ve dört devlet Ermenistan'ı desteklerken hem bunlarla beraber hareket edileceğinin hem de Azerbaycan'ın yanında olunduğunu söylemenin çelişkisinden söz etmiştir. Hükümetin Bosna-Hersek'i, Kırım'ı, Filistin'i, Azerbaycan'ı kendi kaderine terk ettiğini ve Elçibey'in konuşmasından da bunun anlaşıldığını eklemiştir. Elçibey'in bu konuşması 57 milyon Türk insanına güvendiği, İran'ın, ABD'nin, Almanya'nın, Fransa'nın dostları olmadığı, Irak'ı işgal eden Kuveyt'i destekleyen ABD'nin dünyayı Irak'ın başına yıktığını ama kendilerinin öyle bir dostunun olmadığı, yalnızca Türk milletinin yanlarında olduğu yönündedir. Azerbaycan'a yapılmayanlardan dolayı yaşanan en küçük bir hatanın bedelini Türk milletinin ödeyeceğini ve ödenecek bedelin hesabının ödettirenlerden er geç sorulacağını da söyleyen Ahmet Özdemir'in konuşması şöyle devam etmiştir:

“İki yıl içerisinde orada düzenli bir ordu kurması gerekirken ve Ermenistan’ın Karabağ’ı işgal ettiği günden bir ders alması gereken Hükümetimiz, Azerbaycan topraklarının yüzde 10’u düştükten sonra aklı başına geliyor galiba ki bugün bu konu yeni gündeme geliyor. İki yıldır Azerbaycan’da, kurulmuş düzenli bir ordu yok; düzenlisini bir tarafa bırakın, ordu bile yok, çocuk çocuk cephede savaşıyor, iki yıl içerisinde, üç yıl içerisinde neredeydi bu Hükümet? Azerbaycan’a sahip çıkan Hükümetimiz askeri yönden, eğitim yönünden bu insanları, gerekli teçhizatıyla, gerekli donatısıyla düzenli bir ordu veya en azından milis kuvvet haline getiremez miydi? Her şey olup bittikten sonra, ateş bacayı sardıktan sonra alınan tedbirlerin bir işe yaramayacağı bir daha görülmüştür” (TBMMTD, 15 Nisan 1993: 214-216).

Gümüşhane Milletvekili Lütfi Doğan ise Azerbaycan ve Bosna Hersek’te olanlara karşı durabilmek için hazırlıklı olunması gerektiğinden ancak Türkiye’de üretilen uçakların yalnızca %5’inin burada yapılmasıyla bu işlerin olamayacağını söylediği kısa bir konuşma gerçekleştirmiştir (TBMMTD, 15 Nisan 1993: 217).

Muhalefetin ardından sözü Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı Erdal İnönü almış, Azerbaycan’la ilgili hislerin samimiyetinden ve konunun tüm millet tarafından sahiplenildiğinden bahsederek bunun sevindirici olduğunu söylemiştir. Muhalefetin söylediklerini kendilerinin de istediğini, eleştirilerin değerli olduğunu, hükümetin yaptıklarıyla yetinilmemesinin yapıcılığını ifade ederek yapılan şeylerin görülmemesine ise karşı çıkmıştır. Anlaşmaların TBMM’ye geç geldiği konusunu ise zaten Bakü ve Nahçıvan’da konsolosların olduğunu¹³ ve Azerbaycanlı askeri öğrencilerin de eğitimlerinin başladığını, bu sürecin başladığını belirterek reddetmiştir. Ayrıca Ermenistan’ın saldırılarından Türkiye Cumhuriyeti Hükümetinin ya da bir milletvekilinin söylediği gibi (Seyfi Şahin kastediliyor) muhalefetin sorumlu tutulmasının doğru olmadığını, bu işgallerden Türkiye’den kimsenin sorumlu tutulamayacağını söyleyen İnönü, Azerbaycan’a desteğin lafta kaldığını söyleyenlere ise yetip yetmediğini bilemediğini ama Azerbaycan’a en çok yardımı Türkiye’nin yaptığını belirtmiştir. İstemihan Talay’ın 290 milyar yardım edildiğine dair sözlerine de bunun sadece uçakla giden yardımlar olduğunu, ayrıca yardımların yapıldığını ve Azerbaycan’dan gelen 2000 öğrenci ile askeri öğrencilerin masraflarının da karşılandığını söyleyerek cevap vermiştir. Ayrıca Ermenistan’a Türkiye üstünden kontrolle giden yardım sandıklarından silah ya da cephane çıkmadığını, bunların insani yardım malzemeleri olduğunu ama son saldırılardan sonra bunlara da son verildiğini fakat Azerbaycan’a desteğin hep sürdüğünü dile getiren Erdal İnönü, Atatürk’ün “*yurtta sulh cihanda sulh*” ilkesine vurgu yaparak ve Azerbaycan’ın bu zorluklardan şan ve şerefle çıkacağını, Türkiye’nin de hep yanında yer alacağını söyleyerek konuşmasını bitirmiştir (TBMMTD, 15 Nisan 1993: 218-221).

¹³ Azerbaycan’a bağlı Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti’nin başkenti Nahçıvan’da Bakü Büyükelçiliği’ne bağlı ve görev alan Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti olmak üzere bir Başkonsolosluk kurulması ve Bakü Büyükelçiliği Konsolosluk Şubesi’nin görev alanının "Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti hariç bütün Azerbaycan" şeklinde değiştirilmesine dair karar için bkz. Resmi Gazete, 24 Temmuz 1992, S. 21294, s. 11.

Konuşmaların bu şekilde sona erdiği 15 Nisan 1993 tarihli TBMM oturumunda ilgili anlaşmaların onaylanması da gerçekleşmiştir. Buna göre “*Türkiye Cumhuriyeti ve Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında Konsolosluk Sözleşmesi*” onaylanmasında 198 oy kullanıldığı ve 197’sinin olumlu oy kullandığı görülmektedir. 2’si açık olmak üzere 450 milletvekilliğinin olduğu TBMM’de 250 milletvekili oylamaya katılmazken Eskişehir Milletvekili İbrahim Yaşar Dedelek’in oyu geçersiz kabul edilmiştir (TBMMTD, 15 Nisan 1993: 229-233). Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Askeri Eğitim İşbirliği Anlaşması’nın onaylanmasında ise 183 oy kullanılmış olup 265 milletvekili oylamaya katılmamış, İzmir Milletvekili Işıl Saygın’ın oyu geçersiz sayılırken 182 oyla anlaşma onaylanmıştır (TBMMTD, 15 Nisan 1993: 234-239).

15 Nisan’da onaylanan bu anlaşmaların ardından bir diğer anlaşmalar onayı ise 4 Mayıs 1993’te gündeme gelmiş ve ilk olarak “*Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında İşbirliği ve Dayanışma Anlaşması*” oylanarak 243 milletvekilinden 241’inin kabul oyuyla kabul edilmiş, İstanbul Milletvekili Gürol Soylu ile Malatya Milletvekili Gazi Barut’un oyları ise geçersiz sayılmıştır. Bundan ayrı “*Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında Hukuki, Ticari ve Cezai Konularda Adli Yardımlaşma Sözleşmesi*” de aynı tarihte oylamaya katılan 250 milletvekilinin oyuyla onaylanmıştır. Üçüncü olarak “*Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümeti Arasındaki Hava Taşımacılığı Anlaşması*” 258 milletvekilinden 253’ünün oyunun kabulü ile onaylanırken bu oylamada da Çankırı Milletvekili İlker Tuncay, İzmir Milletvekili Işıl Saygın ve Malatya Milletvekili Gazi Barut’un oyları geçersiz olmuştur (TBMMTD, 4 Mayıs 1993: 267-281).

Demirel-İnönü Koalisyon Hükümeti döneminde, Tablo 3.2’de de görüldüğü üzere anlaşmalar 1992’de imzalanıp onaylanmaları muhalefetin de tenkit ettiği üzere ve ilk ikisi hariç geç olmuştur. Türkiye’nin Azerbaycan ile ilişkileri sonraki süreçte de benzer düzeyde ilerlerken iki ülkede de büyük değişiklik olmuş ve Azerbaycan’da Elçibey döneminin sonu gelirken Türkiye’de de Cumhurbaşkanı Turgut Özal’ın ani ölümü yaşanmış (Milliyet, 18 Nisan 1993: 1) ve bu makamlara Haydar Aliyev ile Süleyman Demirel getirilmiştir (Milliyet, 17 Mayıs 1993: 1-17). Tabloda da görüleceği gibi Türkiye, Azerbaycan ile pek çok farklı alanda anlaşmalar imzalamıştır. Bu durum Türkiye’nin Azerbaycan’ın gelişimi konusunda onu destekler niteliktedir ki bazı anlaşmalar bu gayeyle sadece Azerbaycan ile değil diğer Türk Cumhuriyetleri ile de imza edilmiştir.

Tablo 3.2. DYP-SHP Koalisyon Hükümeti Döneminde Yürürlüğe Giren Azerbaycan ile Yapılan Anlaşmalar

Anlaşmanın Adı	İmza Tarihi	Yürürlüğe Girdiği Tarih
Türkiye ile Azerbaycan, Türkmenistan ve Kazakistan arasında Vize Muafiyetine İlişkin Anlaşmalar	28 Şubat 1992	2 Haziran 1992
Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında Eğitim, Öğretim, Uzmanlık Hizmetleri, Teknik ve Bilimsel İşbirliği Anlaşması	3 Mayıs 1992	14 Temmuz 1992
Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Sağlık Bakanlığı Arasında Tıp ve Sağlık Alanında İşbirliği Anlaşması	24 Nisan 1992	1 Ağustos 1992
Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Azerbaycan Hükümeti Arasında Eximbank Kredisine İlişkin Mutabakat Muhtırası	2 Kasım 1992	23 Ocak 1993
Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Ticaret ve Ekonomik İşbirliği Anlaşması	1 Kasım 1992	23 Ocak 1993
Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Turizm İşbirliği Anlaşması	1 Kasım 1992	23 Ocak 1993
Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Ulaştırma Altyapısı İşbirliği Anlaşması	1 Kasım 1992	23 Ocak 1993
Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında Dostluk, İşbirliği ve iyi Komşuluk Anlaşması	24 Ocak 1992	21 Mart 1993
Türkiye Cumhuriyeti ve Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında Konsolosluk Sözleşmesi	11 Ağustos 1992	21 Nisan 1993
Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Askeri Eğitim İşbirliği Anlaşması	11 Ağustos 1992	21 Nisan 1993
Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında İşbirliği ve Dayanışma Anlaşması	2 Kasım 1992	11 Mayıs 1993
Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında Hukuki, Ticari ve Cezai Konularda Adli Yardımlaşma Sözleşmesi	2 Kasım 1992	11 Mayıs 1993
Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ve Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümeti Arasındaki Hava Taşımacılığı Anlaşması	2 Mayıs 1992	11 Mayıs 1993

Kaynak (Resmi Gazete, 2 Haziran 1992: 2-4. Resmi Gazete, 14 Temmuz 1992: 1-11. Resmi Gazete, 1 Ağustos 1992: 2-5. Resmi Gazete, 23 Ocak 1993: 2-14. Resmi Gazete, 21 Mart 1993: 6. Resmi Gazete, 21 Nisan 1993: 1. Resmi Gazete, 11 Mayıs 1993: 1-2).

SONUÇ

Azerbaycan, Gorbaçov'un Glasnost ve Perestroyka politikaları ile diğer cumhuriyetler gibi bağımsızlık mücadelesi içine girmiş ve 1991 senesinde bağımsızlığına kavuşmuştur. Ancak bağımsızlığa giden yolda ve bağımsızlığını kazanmasından sonra verdiği topraklarının elinden alınmaması mücadelesinde Ermenistan ile karşı karşıya kalmıştır. Özellikle Dağlık Karabağ üzerinden gerçekleşen çatışmalarda çok fazla insanını kaybeden ve toprak kayıpları da yaşayan Azerbaycan'ın en güvendiği ülke kuşkusuz Türkiye olmuştur. Türkiye ise dil, din, kültür, tarih ve millet birlikteliği yaşadığı Azerbaycan'a desteğini hep sürdürmüştür. Böyle olmakla beraber verilen destek kimi zaman yetersiz olmuş kimi zaman da sözde kalmıştır. Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın Azerbaycan Türkleri için "*bizden değiller, onlar Şii*" şeklindeki açıklamalarıyla oluşan tepki, Süleyman Demirel-Erdal İnönü Hükümeti döneminde Ermenistan'a yapılan yardımlar üzerinden artmıştır. Bu tepkiler sadece TBMM'de görülmemiş, vatandaşa ve Azerbaycan'a da yansımıştır ki Azerbaycan'ın Türkiye'den ümidi kestiği bir noktaya geldiği de görülmektedir. Burada "*insani yardım*" adıyla Ermenistan'a buğday ve elektrik gönderilirken Azerbaycan'ın asker ve sivil yaralıların hastanelere nakli için helikopter talebinin kabul edilmemesi bir kırılma noktası olmuştur. Elçibey'in Türkiye'ye duyduğu güvenin sarsılması, belki de kendisine karşı girilen Azerbaycan'daki hadiseler karşısında direnebilmesini de önlemiştir. Öyle ki yardımlarla Ermenistan'a gıda ve ilaç değil silah taşındığı iddiaları, Azerbaycan'da da kendisini göstermiştir. Bu yardımların direkt Türkiye'den gitmediği ve Türkiye'nin üstünden gönderildiği ya da Ermenistan'a ödünç verildiği gibi söylemler ise muhalefet tarafından kabul görmemiştir. Muhalefetin bu denli üstüne gelmesi iktidar tarafından iç politikaya oynama şeklinde ifade edilmiş, muhalefet ise iktidarı Batı'nın güdümünden çıkamamakla suçlamıştır. Genel olarak Türklük söylemi üzerinden konuşmaların gerçekleştiği Azerbaycan konusunda özellikle RP Müslümanlık noktasından da konuyu TBMM'ye taşımıştır.

Hükümetten en çok kürsüde görünen siyasi, Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin olurken Süleyman Demirel'den ziyade Başbakan Yardımcısı Erdal İnönü'nün daha fazla eleştirilere yanıt veren isim olduğu da görülmüştür. Ana muhalefet partileri oldukları dönemlerde ANAP ile DYP milletvekillerinin en fazla söz alan siyasiler olduğundan yola çıkarak ardından RP, SHP ve CHP'nin geldiğini söylemek gerekir. MÇP ve 1993'te değişen adıyla MHP, BBP ise diğer partilerden ve Bağımsız Milletvekillerinden daha az kürsüye gelmiştir. İktidardan ayrı muhalefetteki politikacıların da RP, MÇP/MHP, BBP başta olmak üzere konu kapsamında

gerek Azerbaycan ve diğer Türk Cumhuriyetlerinde gerekse İslam ülkelerinde temasa geçtiği de bilinmektedir. Başbakan Yardımcısı Erdal İnönü'nün de değindiği üzere herkesin sahiplendiği ve üzerinde hassasiyetle duyduğu bir konu olan Azerbaycan'ı uluslararası arenada da hakkını aramakla birlikte Türkiye'nin sesini gerektiği kadar yükseltmemiş olmasına sıklıkla vurgu yapılmıştır. Bu durumdan dolayı İran'ın olayla daha da ilgilenir halde bulunması da Türk Hükümetinin yanlış politikalarına bağlanmış; Adriyatik'ten Çin Denizi'ne kadar büyük bir bölgenin sorumluluğunu üstlendiğini dile getiren Süleyman Demirel'in bunu uygulamaya koyamadığının söylendiği de olmuştur. Başta BM ve AGİK olmak üzere verilen kararlara sadakati nedeniyle Azerbaycan'ı yalnız bıraktığı düşünülen iktidarın Azerbaycan'a fazlasıyla yardım ettiğini söyleyerek kendisini savunduğu da görülmüştür. Azerbaycan'ı ilk tanıyan ülkenin Türkiye olmasını üç parti de konuşmalarında dile getirmiş, ANAP son, DYP-SHP ise ilk icraatı olarak bunu lanse etmiştir. Askeri desteğe sıcak bakmayan ve müdahaleci bir devlet olarak görülmek istemeyen Türkiye'nin bu tutumu da muhalefet tarafından hoş görülmemiş, ancak bir yandan da askeri eğitim işbirlikleri yapılarak Türkiye'ye Azerbaycan'dan askeri öğrenciler de gelmiş ve eğitim görmüştür. 1993'te ise gayri resmi olarak silah ve mühimmat gittiği bilgileri üzerinden TBMM'de konuşmalar yaşanmış, bunun için hükümetin geç kaldığına muhalefet tarafından dikkat çekilmiştir.

Oturumlarda, muhalefetin tenkitleriyle, iktidarın yanlış politikalarıyla Azerbaycan'ın işgalinde rol oynadığı da söylenmiştir ki burada Türkiye'nin zor bir dönemden geçtiği de göz önünde bulundurulmalıdır. Nitekim Yunanistan ile Kıbrıs kapsamında sorun yaşanırken AT'ye tam üyelik başvurusu, İran-Irak ilişkileri, Bulgaristan'daki ve Yunanistan'daki Türklere baskı, ABD'nin gündemindeki “*Ermeni Soykırım Tasarısı*” gibi konular dolayısıyla tedirgin olan Türkiye, Gürcistan'ın Abhazya'da Müslümanlara zulmü, Bosna'da Sırpların baskısı, PKK'nın Türkiye'deki terör eylemleri, Çekiç Güç'ün Türkiye'de konuşlanması, İsrail'in Filistin'de yaptıkları Ermenilerin Türkiye'den toprak istemesi gibi problemlerin hepsiyle üst üste mücadele etmiştir. Bu durumda izlediği politikada ikilemde kaldığı ve çelişkiler yaşadığı muhakkak olan Türkiye'nin sıklıkla Atatürk'ün “*Yurtta Sulh, Cihanda Sulh*” ilkesine vurgu yaptığı da gözden kaçmamıştır. Her ne kadar Demirel'in gündeme getirdiği “*Adriyatik'ten Çin Denizi'ne*” uzanan bir Türk coğrafyası söylemde kalmışsa da bunun sebebini yukarıdaki gelişmelerde aramak yerinde olacaktır. Buradan hareketle yapılmak istenenle yapılabileceklerin örtüşmediğini söylemek gerekir. Bu durum Türkiye'nin gücünün sorgulanmasını da beraberinde getirmiştir. Ancak olanları üst üste gelen zorluklarla baş edebilme noktasında gücünün yetip yetmeyeceği tedirginliğini yaşamış olması şeklinde

değerlendirmek daha doğru olabilir. Öte yandan Türkiye'nin Karadeniz Ekonomik İşbirliği ile SSCB ardından coğrafyada oluşan boşluğu doldurmak noktasında başarı yakaladığını ve Karadeniz'e en uzun kıyısı olan ülke olarak bağımsızlığına yeni kavuşan ülkeleri bir teşkilat altında bir araya getirdiğini de belirtmekte yarar var.

Ancak bu süreçteki konuşmaların “*slogan milliyetçiliği*” olarak yorumlandığı da bilinmektedir ki genel manada hangi parti olursa olsun muhalefetin konuya daha çok eğildiği ve iktidarın politikalarını yetersiz gördüğü söylenebilir. Bu durum iktidar partilerinin muhalefete “*iç politikaya oynamaları*” eleştirisini getirmelerine de yol açmıştır. Genel olarak Türkiye Cumhuriyeti'nde yaşayan Türkler ile Azerbaycan Cumhuriyeti'nde yaşayan Türklerin manevi yönden birlikteliklerinin devletlerin politikalarına eş değerde yansıyamamış olmasının dünyadaki dengelerle ve iç güvenlikle ilgili olarak da değerlendirilmesi yerinde olacaktır. Bu durumun bir nebze değişmeye yönelmesine giden süreçte ise iki ülkede de yönetim değişikliğinin olması bir diğer önemsenmesi gereken gelişme olarak görülmelidir. Nitekim Türkiye ile Azerbaycan ilişkilerindeki bu dönem iki devletin de cumhurbaşkanlarının görevlerinden zamansız ayrılmaları ile son bulmuş, Ebulfaz Elçibey darbe ile makamından indirilirken Turgut Özal ise ani ve çoğu kişinin şaibeli bulduğu bir şekilde hayatını kaybetmiştir.

KAYNAKÇA

- Ahmetova, F.** (2016). Azerbaycan-Türkiye İlişkileri: Tarih ve Çağdaşlık. *I. Türkiye-Azerbaycan İlişkileri ve Gelecek Perspektifi Çalıştayı Tebliğler*. Haz. H. Aytuğ Tokur. Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları. S. 21-26.
- Aliyev, İ.** (2012). Xocalı Soyqırımının İyirminci İldönümü Haqqında Azərbycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı [Erişim: 02.08.2022, <https://president.az/az/articles/view/4101>].
- Arcaşyrek, C.** (19 Mayıs 1992). Hovanisyan ile Telefon Görüşmesi. *Cumhuriyet*. s. 1-17.
- Armaoğlu, F.** (2005). *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*. Alkım Yayınevi.
- Atatürk, M. K.** (2018). *Nutuk*. Haz. Zeynep Korkmaz. Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Attar, A.** (2006). *İran'ın Etnik Yapısı (Yakın Dönem ve Günümüzde)*. Divan Yayıncılık.
- Attar, A.** (2012). *Karabağ Sorunu Kapsamında Ermeniler ve Ermeni Siyaseti*. Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Aydın, M.** (2013). Kafkasya ve Orta Asya ile İlişkiler. *Türk Dış Politikası*. C. 2. Edt. Baskın Oran. İletişim Yayınları s. 366-439.
- Azerbaijan Association** (2008). *Garakand semalarında "Mi-8" askeri helikopterinin vurulmasının üzerinden 17 yıl geçti – hayatını kaybedenlerin tam listesi* [Erişim: 02.08.2022, <http://www.azerbaijanfoundation.az/eng/factsarts/210-17-year-passes-since-mi-8-military.html>].
- Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi** (2022). *20 Yanvar-Ümumxalq Hüzn Günü*. [Erişim: 20.07.2022, <https://mod.gov.az/az/20-yanvar-faciesi-414>]
- Balci, E.** (18 Ocak 1920). Kafkasya'daki Bunalım. *Cumhuriyet*. s. 3.
- Berber, O.** (2019). Rus İşgalinden Demokratik Cumhuriyetin Kuruluşuna Bir Merkez Olarak Gence. *100. Yılında Azerbaycan Cumhuriyeti Uluslararası Kongresi Bildiri Kitabı*. Edt. Mehmet Topal&Rza Mammadov. Anadolu Üniversitesi Yayınları. s. 476-489.
- Beşiroğlu, R.** (4 Mart 1992). Katliamı Gördüm. *Milliyet*. s. 1-17.
- Bilgin, T.** (2016). *Bir Türk Beyi Ebulfez Elçibey*. Babıali Kültür Yayıncılığı.
- Bulut, R.** (2014). SSCB'nin Dağılması ve Rusya Federasyonu'nda Serbest Piyasaya Geçiş. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. s. 7-19.
- Cumhurbaşkanlığı İdari İşler Başkanlığı Hukuk ve Mevzuat Genel Müdürlüğü** (2020). *İstiklâl Harbi Döneminde Resmî Gazete'de Yayımlanamayan 205 Kanun*. Cumhurbaşkanlığı Yayınları.
- Cumhuriyet** (25 Kasım 1988). Azerbaycan'da Ermeni "S.O.S'i. s. 1-13.

Cumhuriyet (27 Kasım 1988). 3 Azeri Öldürüldü. s. 3.

Cumhuriyet (29 Kasım 1988). Cumhuriyetler Ayakta. s. 3.

Cumhuriyet (4 Aralık 1988). Sovyetler’de Büyük Göç. s. 1.

Cumhuriyet (10 Aralık 1988). İnanılmaz Rakam: 100 Bin Ölü. s. 1-10.

Cumhuriyet (16 Aralık 1988). Deprem Yardımı Gecikiyor. s. 3.

Cumhuriyet (28 Aralık 1988). ‘Soykırım’ Tartışması ABD’de Yine Gündemde. s. 10.

Cumhuriyet (22 Ağustos 1989). ASALA Karabağ’a Yerleşiyor. s. 3.

Cumhuriyet (19 Ocak 1990). Türkiye’den Bölgeye Hassas Yaklaşım. s. 14.

Cumhuriyet (20 Ocak 1990). Özal Özür Dilesin. s. 1-17.

Cumhuriyet (21 Ocak 1990). Tanklar Ezip Geçiyor. s. 1.

Cumhuriyet (22 Ocak 1990). Bakü’de Dev Gösteri. s. 1-16.

Cumhuriyet (22 Ocak 1990). Iğdır’daki Azeriler Öfkeli. s. 1-16.

Cumhuriyet (22 Ocak 1990). İstanbul’da Yürüyüş. s. 1-19.

Cumhuriyet (23 Ocak 1990). Bakü’den Moskova’ya Ultimatom. s. 15.

Cumhuriyet (23 Ocak 1990). Azerbaycan Bunalımının Anatomisi. s. 15.

Cumhuriyet (26 Ocak 1990). Bakü Durulmuyor. s. 1.

Cumhuriyet (31 Ocak 1990). Gorbi KP Sekreterliğini Bırakıyor. s. 14.

Cumhuriyet (31 Ocak 1990). Azeri-Ermeni Görüşmesi Yarın. s. 14.

Cumhuriyet (4 Şubat 1990). Yardım Dünyayı Bölerdi. s. 14.

Cumhuriyet (19 Mayıs 1990). Muttalibov Devlet Başkanı. s. 3.

Cumhuriyet (28 Mayıs 1990). Ermenistan Kaynıyor. s. 3.

Cumhuriyet (29 Mayıs 1990). Erivan Kana Bulandı. s. 3.

Cumhuriyet (4 Haziran 1990). Azerbaycan Demokrasi Arayışında. s.20.

Cumhuriyet (26 Haziran 1990). Halk Cephesi Semra Özal’a Kırgın. s. 13.

Cumhuriyet (26 Ekim 1990). Bakü’de Petrole Hücum. 20.

Cumhuriyet (2 Kasım 1990). Azeri’nin Gözü Türkiye’de. s. 3.

Cumhuriyet (5 Eylül 1991). SSCB’de Çözülen Milletler Mozayığı. s. 8.

Cumhuriyet (5 Eylül 1991). Azerbaycan İç Politika Açmazında. s. 8.

Cumhuriyet (9 Eylül 1991). Sonucu Belli Seçim. s. 11.

Cumhuriyet (10 Eylül 1991). Karabağ Kana Bulanıyor: 7 Ölü. s. 9.

Cumhuriyet (12 Eylül 1991). Ankara’nın Azerbaycan Kaygısı. s. 8.

- Cumhuriyet** (25 Eylül 1991). Karabağ İçin Umut. s. 11.
- Cumhuriyet** (20 Ekim 1991). Bağımsızlık Onaylandı. s. 11.
- Cumhuriyet** (27 Ekim 1991). Karabağ'da Yumuşama. s. 11.
- Cumhuriyet** (24 Kasım 1991). Muttalibov Erivan'ı Uyardı. s. 11.
- Cumhuriyet** (25 Kasım 1991). Azeri-Ermeni Gerginliği Tırmanıyor. s. 1.
- Cumhuriyet** (23 Ocak 1992). Türkiye'den Azerbaycan Atağı. s. 11.
- Cumhuriyet** (29 Ocak 1992). Karabağ Yarası Derinleşiyor: 120 Ölü. s. 10.
- Cumhuriyet** (30 Ocak 1992). Karabağ Durulmuyor. s. 10.
- Cumhuriyet** (30 Ocak 1992). AGİK'e 10 Yeni Üye. s. 10.
- Cumhuriyet** (31 Ocak 1992). Ankara Erivan'dan açıklık İstiyor. s. 10.
- Cumhuriyet** (1 Şubat 1992). Azerbaycan Ordusu Karabağ'da. s. 10.
- Cumhuriyet** (2 Şubat 1992). Karabağ'da Savaş s. 11.
- Cumhuriyet** (3 Şubat 1992). Davos'ta Türk Ruhu Canlandı. s. 1.
- Cumhuriyet** (5 Şubat 1992). Bakü Avrupa'nın Kapısını Çalıyor. s. 10.
- Cumhuriyet** (26 Şubat 1992). Ermenistan Savaşa Karşı. s. 1-10.
- Cumhuriyet** (7 Mart 1992). Bakü Yönetimi Çöktü. s. 1-19.
- Cumhuriyet** (8 Mart 1992). Hikmet Çetin'e İstifa Çağrısı. s. 11.
- Cumhuriyet** (10 Mart 1992). Fransa Ermenileri Üzmek İstemiyor. s.11.
- Cumhuriyet**, (17 Mayıs 1992). Bakü'de Bayram. Laçın'de Kan. s. 1.
- Cumhuriyet** (18 Mayıs 1992). Ermeniler Laçın'i Yakıyor. s. 17.
- Cumhuriyet** (19 Mayıs 1992). Ermeni Saldırısı Kars Sınırında. s. 1-17.
- Cumhuriyet** (3 Kasım 1992). Türk-Azeri Dostluğunda Tarihi Gün. s. 1-14.
- Cumhuriyet** (5 Ekim 1993). Seçim Zaferi Aliyev'in. s. 8.
- Çaycıoğlu, S. O.** (2021). Türk-Rus İlişkilerinde Kafkasya Faktörü (1991 Sonrası). *Türkiye Günlüğü*. S. 147 s. 106-118.
- Çongar, Y.** (29 Ağustos 1990). Amerikan Belgelerinde Türkiye. *Cumhuriyet*. 6.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi.** Kararlar Daire Başkanlığı (CA, 30.18.1.2). Dosya/Gömlük No 656/61/6.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi.** Kararlar Daire Başkanlığı (CA, 30.18.1.2). Dosya/Gömlük No 642/5/5.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi. Kararlar Daire Başkanlığı (CA, 30.18.1.2). Dosya/Gömlek No 648/32/9.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi. Kararlar Daire Başkanlığı (CA, 30.18.1.2). Dosya/Gömlek No 656/73/2.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi. Kararlar Daire Başkanlığı (CA, 30.18.1.2). Dosya/Gömlek No 660/95/7.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi. Kararlar Daire Başkanlığı (CA, 30.18.1.2). Dosya/Gömlek No 667/126/1.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi. Kararlar Daire Başkanlığı (CA, 30.18.1.2). Dosya/Gömlek No 669/133/4.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi. Kararlar Daire Başkanlığı (CA, 30.18.1.2). Dosya/Gömlek No 676/159/5.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi. Kararlar Daire Başkanlığı (CA, 30.18.1.2). Dosya/Gömlek No 676/160/5.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi. Kararlar Daire Başkanlığı (CA, 30.18.1.2). Dosya/Gömlek No 677/164/9.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi. Kararlar Daire Başkanlığı (CA, 30.18.1.2). Dosya/Gömlek No 677/163/3.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi. Kararlar Daire Başkanlığı (CA, 30.18.1.2). Dosya/Gömlek No 677/166/4.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi. Kararlar Daire Başkanlığı (CA, 30.18.1.2). Dosya/Gömlek No 679/175/9.

Derman, G. S. (2016). Rus Dış Politikasında Reformların Etkisi ve Sonuçları. *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*. S. 49. s. 79-89.

Erden, Ö. (2017). *Türkiye'nin Doğu Sınırının Oluşumu (Antlaşmalar-Protokoller-Problemler)*. Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.

Ergun, A. (2012). Azerbaycan'da Sovyet Sonrası Dönemde Değişim ve Dönüşüm. *Kafkasya'da Değişim Dönüşüm*. Der. Mustafa Aydın. Nobel Yayınları. s. 7-41.

Erman, K. (2018). Sovyetler Birliği'nin Afganistan'ı İşgali ve Türkler, *Selçuk Üniversitesi Türkiye Araştırmaları Dergisi*. S. 44. s. 303-320.

Eyvazlı, E. (2017). Türk Basınında Dağlık Karabağ Sorunu: Milliyet, Hürriyet, Sabah Gazeteleri Örneği. *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. IV/1. s. 57-74.

Garibov, M. (2017). *XX. Yüzyılda Ermenistan-Azerbaycan, Dağlık Karabağ Sorunu*. Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.

Göl, H. (2016). Geçmişten Günümüze Azerbaycan. *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 1/5. s. 153-170.

Gürbüz, M. & Karabulut, M. (2008). SSCB'nin Dağılmasıyla Bağımsızlığına Kavuşan Ülkelerde Ortalama Yaşam Süresi ile Sosyo-Ekonomik Değişkenler Arasındaki İlişkiler. *Coğrafi Bilimler Dergisi*. s. 69-83.

Hürriyet (29 Aralık 1979). Sovyetler Afganistan'ı ele Geçirdi. s. 1-15.

Hürriyet (21 Ocak 1990). Her Yer Tabut Dolu. s. 1.

Hürriyet (21 Ağustos 1991). Darbeciler Birbirine Girdi. s. 1-15.

Hürriyet (24 Ağustos 1991). Gorbi Yeltsin'le İktidarı Paylaşıyor. s. 1-13.

Memmedova, İ. (2016). Haydar Aliyev ve Azerbaycan-Türkiye İlişkileri, Tarih Alanında Bu İlişkileri, Tarih Alanında Bu İlişkilerin Geleceği: Perspektifler ve Öneriler. *I. Türkiye-Azerbaycan İlişkileri ve Gelecek Perspektifi Çalıştayı Tebliğler*. Haz. H. Aytuğ Tokur. Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları. s. 59-72.

Milliyet (7 Ocak 1990). Muttalibov'a Yılmaz'dan Yemek. s. 14.

Milliyet (20 Ocak 1990). ABD ile Yumuşama Beklentisi. s. 13.

Milliyet (20 Ocak 1990). Özal'ın "Azeri Gafı"na Tepki. s. 1-13.

Milliyet (20 Ocak 1990). Sınırdaki Alarm. s. 1-13.

Milliyet (21 Ocak 1990). Türkiye'ye İltihak. s. 4.

Milliyet (21 Ocak 1990). Askerler Herkese Ateş Açıyor. s. 4.

Milliyet (29 Ocak 1990). İpler Kızıl Ordu'nun Elinde. s. 4.

Milliyet (29 Ocak 1990). Azerbaycan Olaylarını Protesto. s. 14.

Milliyet (28 Mayıs 1990). Azerbaycan'da Bağımsızlık İlanı. s. 16.

Milliyet (23 Haziran 1990). Dostluk Çıkarması. s. 10.

Milliyet (24 Haziran 1990). Semra Özal Başbakan Gibi. s. 9.

Milliyet (15 Eylül 1990). Azerbaycan'la Bir Dizi Anlaşma. s. 11.

Milliyet (31 Ağustos 1991). Azerbaycan Bağımsızlık İlan Etti. s. 1-4.

Milliyet (2 Mart 1992). Azeri Kenti Ağdam Ateş Altında. s. 7.

Milliyet (18 Nisan 1993). Türkiye Sağolsun. s. 1.

Milliyet (17 Mayıs 1993). Demirel'den Tarafsızlık Sözü. s. 1-17.

Milliyet (27 Şubat 1994). "Hocalı Soykırım Günü". s. 22.

Musa, İ. (2002). Azerbaycan ve Rus Kaynaklarına Göre 1921 Moskova-Kars Antlaşmaları ve Kuzey Azerbaycan'ın Toprak Bütünlüğü Meseleleri. *Belleten*. 66/246. s. 517-530.

Mustafa, N. (2019). Nahçıvan ile Azerbaycan'ı Birbirinden Ayırmak Üzere Tertiplenen Zengezur'un Ermenistan'a Katılma Süreci. *Avrasya İncelemeleri Merkezi* [Erişim:

02.08.2022, <https://avim.org.tr/Blog/NAHCIVAN-ILE-AZERBAYCAN-I-BIRBIRINDEN-AYIRMAK-UZERE-TERTIPLENEN-ZENGELUR-UN-ERMENISTAN-A-KATILMA-SURECI-11-12-2019>].

Mutlu, N. (2018). Bağımsızlığa Giden Yolda: Ebülfez Elçibey. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 20/36. s. 37-57.

Oran, B. (2013). *Türk Dış Politikası*. c. 3. İletişim Yayınları.

Öymen, A. (21 Ocak 1990). Azerbaycan, Dünya ve Biz. *Milliyet*. s. 1.

Öymen, E. E. (18 Mart 1988). Karabağ Sorununun Çözümü Mümkün Değil. *Cumhuriyet*. s. 3.

Sadıgov, R. (2021). Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ABD ve AB ile İlişkileri (1991-2021). *Türkiye Günlüğü*. S. 146 s. 132-143.

Sancak, İ. (2018). Bağımsızlık Sürecinde Azerbaycan ve Haziran Darbesinin Dış Politikaya Etkileri. *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, 7/13. s. 57-71.

Saray, M. (2010). *Türkiye ve Yakın Komşuları*. Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.

Sert, Ö. B. (2020). Ebülfez Elçibey'in Milli Azatlık Hareketindeki Rolü ve Demokrasi Anlayışı. *Milli Mecmua*. S. 13. s. 172-186.

Sinkaya B. (2012). İran'ın Kafkasya Politikası. *Kafkasya'da Değişim Dönüşüm*. Der. Mustafa Aydın. Nobel Yayınları. s. 229-256.

Şimşir, B. (2021). *Azerbaycan ve Orta Asya Cumhuriyetlerine Yapılan Ziyaretler Hakkında Rapor*. Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.

Tombuloğlu, T. (2018). Türk Basınında Elçibey. *Azerbaycan Türk Cumhuriyeti'nin Kuruluşunun 100. Yılında Er Kişi Ebülfez Elçibey'e Armağan*. Haz. Saadettin Yağmur Gömeç vd. Berikan Yayınevi.

TBMM (2012). *Yabancı Devlet Adamlarının Genel Kurul Konuşmaları*. Edt. Hasan Yılmaz. TBMM Basımevi.

T.C. Resmi Gazete (29 Ocak 1992). Atama Kararları. S. 21126.

T.C. Resmi Gazete (24 Temmuz 1992). Bakanlar Kurulu Kararı. S. 21294.

T.C. Resmi Gazete (2 Haziran 1992). Milletlerarası Antlaşma. S. 21246.

T.C. Resmi Gazete (14 Temmuz 1992). Milletlerarası Antlaşma. S. 21284.

T.C. Resmi Gazete (1 Ağustos 1992). Milletlerarası Antlaşma. S. 21302.

T.C. Resmi Gazete (23 Ocak 1993). Milletlerarası Antlaşma. S. 21474.

T.C. Resmi Gazete (21 Mart 1993). Kanunlar. S. 21531.

T.C. Resmi Gazete (21 Nisan 1993). Kanunlar. S. 21559.

T.C. Resmi Gazete (11 Mayıs 1993). Kanunlar. S. 21578.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi (TBMMTD) (16 Ocak 1990). Dönem 18.
64. Birleşim. Cilt 39.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi (TBMMTD) (23 Ocak 1990). Dönem 18.
67. Birleşim. Cilt 39.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi (TBMMTD) (24 Ocak 1990). Dönem 18.
68. Birleşim. Cilt 40.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi (TBMMTD) (30 Ocak 1990). Dönem 18.
70. Birleşim. Cilt 40.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi (TBMMTD) (31 Ocak 1990). Dönem 18.
71. Birleşim. Cilt 40.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi (TBMMTD) (21 Şubat 1990). Dönem 18.
80. Birleşim. Cilt 41.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi (TBMMTD) (13 Mart 1990). Dönem 18.
88. Birleşim. Cilt 42.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi (TBMMTD) (8 Mayıs 1990). Dönem 18.
110. Birleşim. Cilt 44.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi (TBMMTD) (5 Eylül 1990). Dönem 18.
71. Birleşim. Cilt 47.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi (TBMMTD) (20 Eylül 1990). Dönem 18.
10. Birleşim. Cilt 48.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi (TBMMTD) (15 Aralık 1990). Dönem 18.
49. Birleşim. Cilt 53.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi (TBMMTD) (20 Aralık 1990). Dönem 18.
49. Birleşim. Cilt 54.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi (TBMMTD) (21 Aralık 1990). Dönem 18.
49. Birleşim. Cilt 61.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi (TBMMTD) (12 Aralık 1991). Dönem 18.
15. Birleşim. Cilt 1.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi (TBMMTD) (17 Aralık 1991). Dönem 18.
16. Birleşim. Cilt 1.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi (TBMMTD) (18 Aralık 1991). Dönem 19.
17. Birleşim. Cilt 2.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi (TBMMTD) (24 Aralık 1991). Dönem 19
19. Birleşim. Cilt 2.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi (TBMMTD) (25 Aralık 1991). Dönem 19
20. Birleşim. Cilt 2.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi (TBMMTD) (7 Ocak 1992). Dönem 19 22.
Birleşim. Cilt 2.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi (TBMMTD) (22 Ocak 1992). Dönem 19
29. Birleşim. Cilt 3.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi (TBMMTD) (4 Şubat 1992). Dönem 19 31.
Birleşim. Cilt 3.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi (TBMMTD) (11 Şubat 1992). Dönem 19
34. Birleşim. Cilt 3.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi (TBMMTD) (12 Şubat 1992). Dönem 19
35. Birleşim. Cilt 3.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi (TBMMTD) (19 Şubat 1992). Dönem 19
38. Birleşim. Cilt 4.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi (TBMMTD) (26 Şubat 1992). Dönem 19
41. Birleşim. Cilt 4.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi (TBMMTD) (27 Şubat 1992). Dönem 19
42. Birleşim. Cilt 4.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi (TBMMTD) (3 Mart 1992). Dönem 19 43.
Birleşim. Cilt 4.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi (TBMMTD) (4 Mart 1992). Dönem 19 43.
Birleşim. Cilt 4.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi (TBMMTD) (5 Mart 1992). Dönem 19 45.
Birleşim. Cilt 4.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi (TBMMTD) (10 Mart 1992). Dönem 19
46. Birleşim. Cilt 5.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi (TBMMTD) (11 Mart 1992). Dönem 19
47. Birleşim. Cilt 5.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi (TBMMTD) (12 Mart 1992). Dönem 19
48. Birleşim. Cilt 5.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi (TBMMTD) (14 Mart 1992). Dönem 19
50. Birleşim. Cilt 6.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi (TBMMTD) (15 Mart 1992). Dönem 19
51. Birleşim. Cilt 6.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi (TBMMTD) (16 Mart 1992). Dönem 19
52. Birleşim. Cilt 6.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi (TBMMTD) (17 Mart 1992). Dönem 19
53. Birleşim. Cilt 7.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi (TBMMTD) (18 Mart 1992). Dönem 19
54. Birleşim. Cilt 7.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi (TBMMTD) (19 Mart 1992). Dönem 19
55. Birleşim. Cilt 7.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi (TBMMTD) (20 Mart 1992). Dönem 19
56. Birleşim. Cilt 7.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi (TBMMTD) (21 Mart 1992). Dönem 19
57. Birleşim. Cilt 8.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi (TBMMTD) (22 Mart 1992). Dönem 19
58. Birleşim. Cilt 8.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi (TBMMTD) (25 Mart 1992). Dönem 19
61. Birleşim. Cilt 8.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi (TBMMTD) (14 Nisan 1992). Dönem 19
63. Birleşim. Cilt 9.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi (TBMMTD) (16 Nisan 1992). Dönem 19
65. Birleşim. Cilt 9.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi (TBMMTD) (28 Nisan 1992). Dönem 19
69. Birleşim. Cilt 10.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi (TBMMTD) (7 Mayıs 1992). Dönem 19
74. Birleşim. Cilt 10.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi (TBMMTD) (20 Mayıs 1992). Dönem 19
78. Birleşim. Cilt 11.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi (TBMMTD) (27 Mayıs 1992). Dönem 19
81. Birleşim. Cilt 12.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi (TBMMTD) (26 Haziran 1992). Dönem 19 85. Birleşim. Cilt 14.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi (TBMMTD) (2 Temmuz 1992). Dönem 19 92. Birleşim. Cilt 14.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi (TBMMTD) (25 Ağustos 1992). Dönem 19 94. Birleşim. Cilt 16.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi (TBMMTD) (28 Ağustos 1992). Dönem 19 94. Birleşim. Cilt 16.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi (TBMMTD) (1 Eylül 1992). Dönem 19 1. Birleşim. Cilt 17.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi (TBMMTD) (22 Eylül 1992). Dönem 19 5. Birleşim. Cilt 17.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi (TBMMTD) (13 Ekim 1992). Dönem 19 14. Birleşim. Cilt 19.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi (TBMMTD) (3 Kasım 1992). Dönem 19 21. Birleşim. Cilt 20.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi (TBMMTD) (4 Kasım 1992). Dönem 19 22. Birleşim. Cilt 20.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi (TBMMTD) (5 Kasım 1992). Dönem 19 23. Birleşim. Cilt 20.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi (TBMMTD) (11 Kasım 1992). Dönem 19 25. Birleşim. Cilt 20.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi (TBMMTD) (19 Kasım 1992). Dönem 19 29. Birleşim. Cilt 21.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi (TBMMTD) (25 Kasım 1992). Dönem 19 31. Birleşim. Cilt 21.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi (TBMMTD) (1 Aralık 1992). Dönem 19 33. Birleşim. Cilt 22.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi (TBMMTD) (8 Aralık 1992). Dönem 19 36. Birleşim. Cilt 22.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi (TBMMTD) (10 Aralık 1992). Dönem 19 38. Birleşim. Cilt 23.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi (TBMMTD) (11 Aralık 1992). Dönem 19
39. Birleşim. Cilt 24.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi (TBMMTD) (17 Aralık 1992). Dönem 19
45. Birleşim. Cilt 25.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi (TBMMTD) (18 Aralık 1992). Dönem 19
46. Birleşim. Cilt 25.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi (TBMMTD) (20 Aralık 1992). Dönem 19
47. Birleşim. Cilt 25.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi (TBMMTD) (21 Aralık 1992). Dönem 19
48. Birleşim. Cilt 25.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi (TBMMTD) (22 Aralık 1992). Dönem 19
49. Birleşim. Cilt 26.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi (TBMMTD) (24 Aralık 1992). Dönem 19
51. Birleşim. Cilt 26.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi (TBMMTD) (25 Aralık 1992). Dönem 19
52. Birleşim. Cilt 26.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi (TBMMTD) (12 Ocak 1993). Dönem 19
53. Birleşim. Cilt 27.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi (TBMMTD) (13 Ocak 1993). Dönem 19
53. Birleşim. Cilt 27.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi (TBMMTD) (21 Ocak 1993). Dönem 19
58. Birleşim. Cilt 28.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi (TBMMTD) (2 Şubat 1993). Dönem 19 62.
Birleşim. Cilt 28.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi (TBMMTD) (3 Şubat 1993). Dönem 19 63.
Birleşim. Cilt 29.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi (TBMMTD) (9 Şubat 1993). Dönem 19 65.
Birleşim. Cilt 29.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi (TBMMTD) (10 Şubat 1993). Dönem 19
66. Birleşim. Cilt 29.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi (TBMMTD) (17 Şubat 1993). Dönem 19
69. Birleşim. Cilt 30.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi (TBMMTD) (19 Şubat 1993). Dönem 19 69. Birleşim. Cilt 30.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi (TBMMTD) (25 Şubat 1993). Dönem 19 74. Birleşim. Cilt 30.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi (TBMMTD) (2 Mart 1993). Dönem 19 75. Birleşim. Cilt 31.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi (TBMMTD) (4 Mart 1993). Dönem 19 77. Birleşim. Cilt 31.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi (TBMMTD) (11 Mart 1993). Dönem 19 80. Birleşim. Cilt 32.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi (TBMMTD) (16 Mart 1993). Dönem 19 81. Birleşim. Cilt 32.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi (TBMMTD) (17 Mart 1993). Dönem 19 81. Birleşim. Cilt 32.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi (TBMMTD) (6 Nisan 1993). Dönem 19 87. Birleşim. Cilt 33.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi (TBMMTD) (7 Nisan 1993). Dönem 19 88. Birleşim. Cilt 33.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi (TBMMTD) (8 Nisan 1993). Dönem 19 89. Birleşim. Cilt 33.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi (TBMMTD) (13 Nisan 1993). Dönem 19 90. Birleşim. Cilt 34.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi (TBMMTD) (14 Nisan 1993). Dönem 19 91. Birleşim. Cilt 34.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi (TBMMTD) (15 Nisan 1993). Dönem 19 92. Birleşim. Cilt 34.

Yagublu, N. (2015). *Mehmet Emin Resulzade Ansiklopedisi*. Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları.

Yalçınkaya, A. (2017). Kuruluşundan Günümüze Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü. *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*. C. 5 (Özel Sayı). s. 1-16.

Yeşilot, O. (2021). Kafkasya'nın Yükselen Yıldızı: Azerbaycan. *Türkiye Günlüğü*. S. 146. s. 5-19.

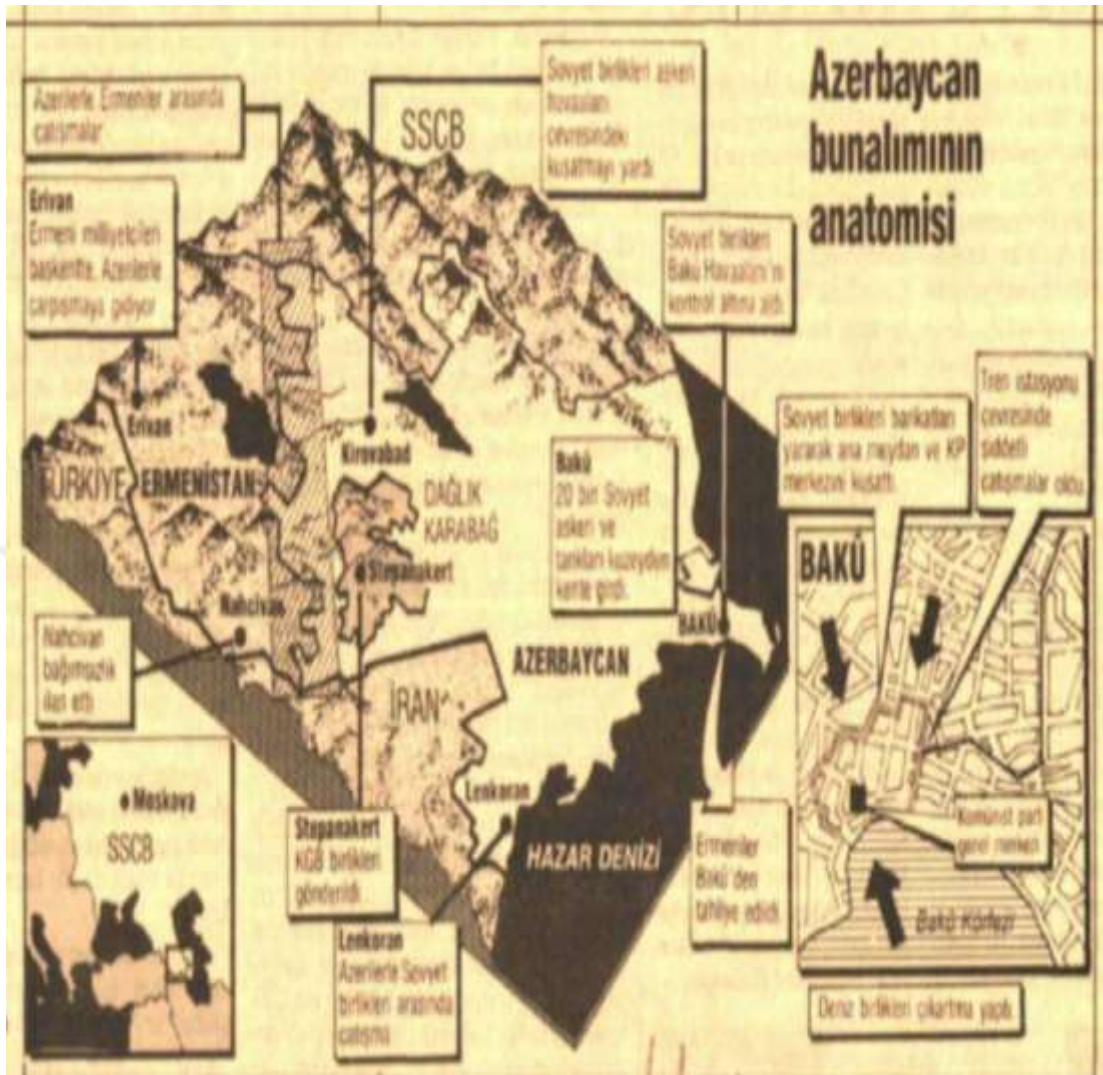
EKLER

EK 1.

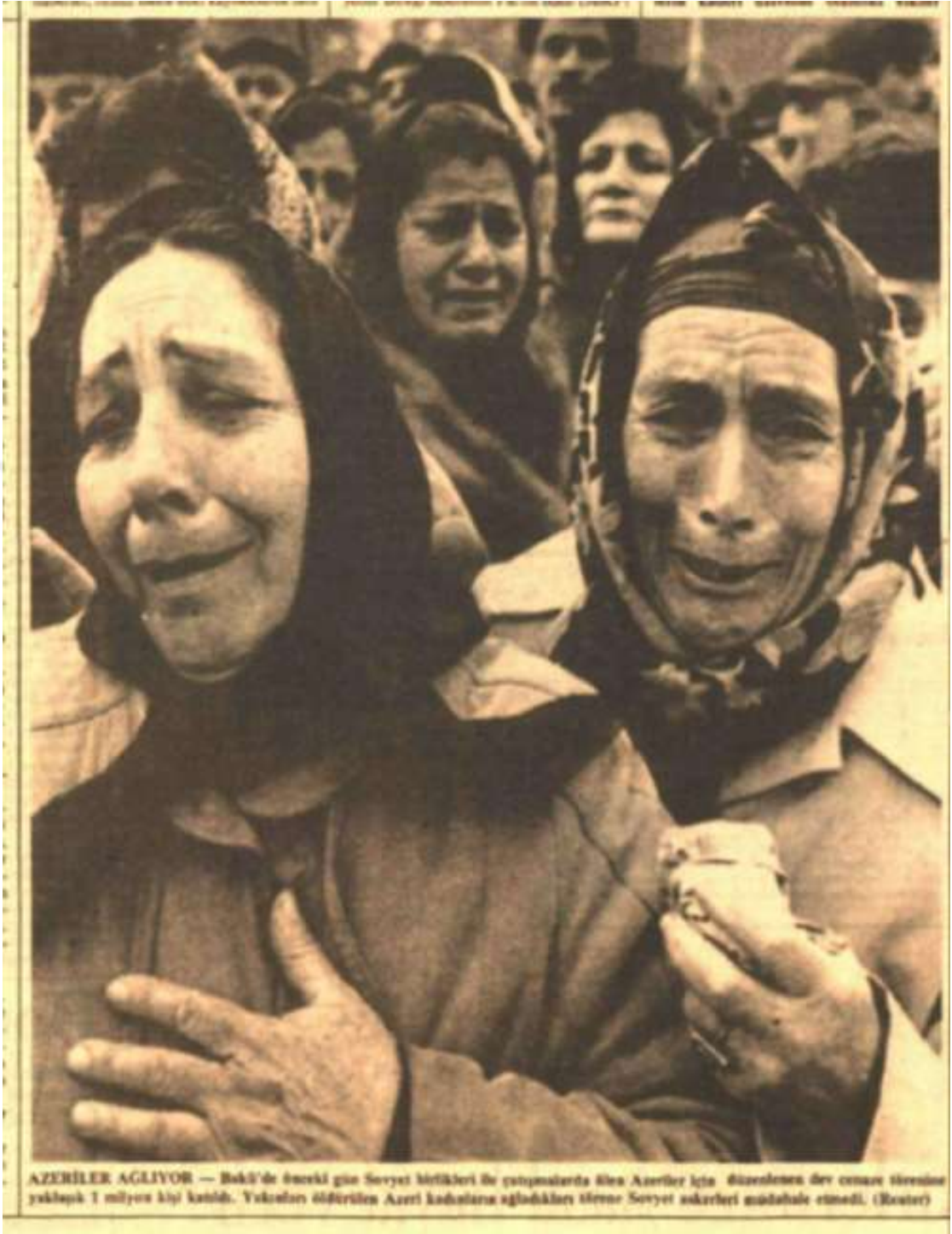
Azerbaycan, Karabağ ve Nahçıvan Haritası (Mustafa, 2019).

EK 2.

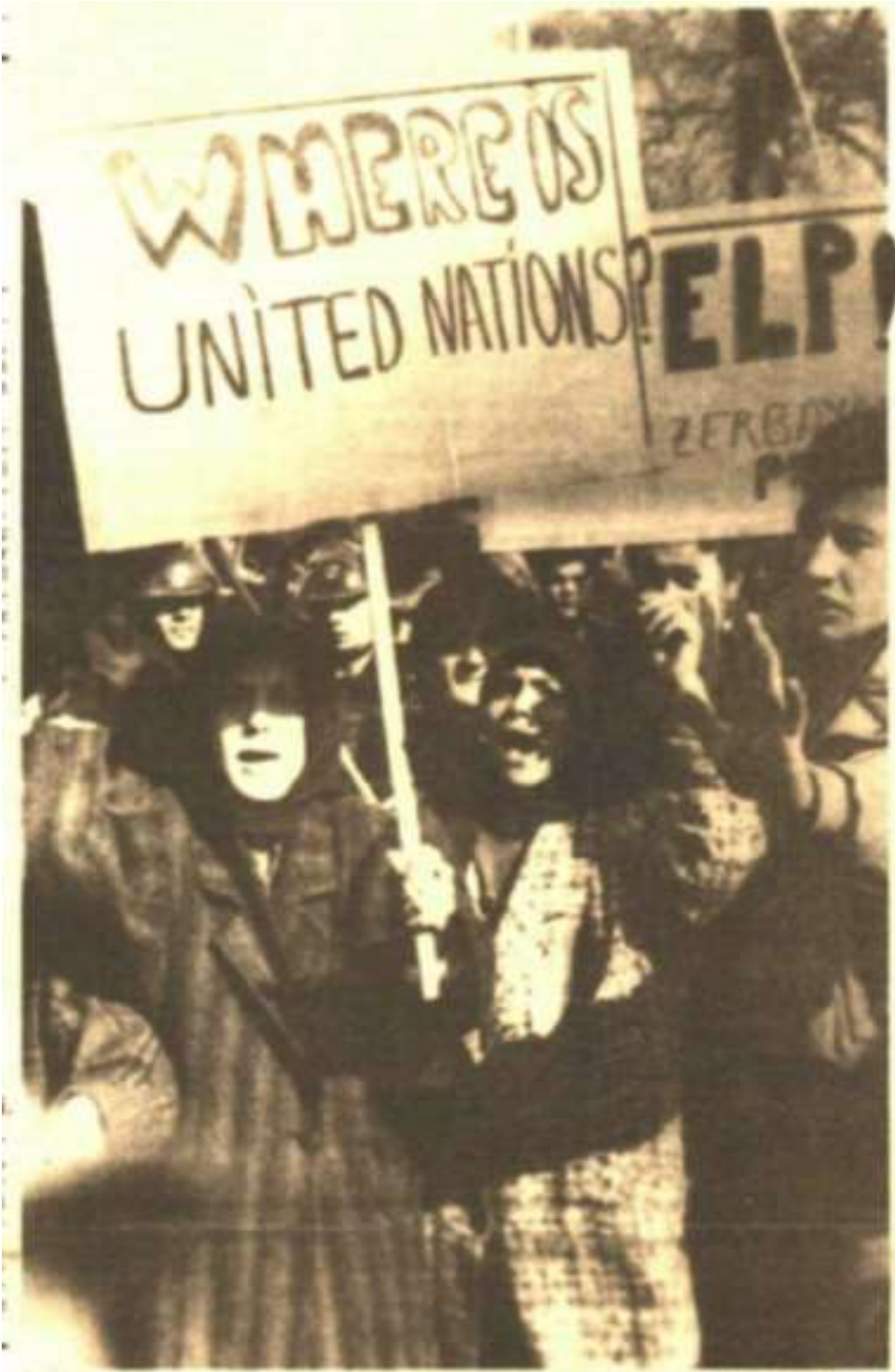
1990 Yılı Başında Azerbaycan ile Ermenistan Arasında Yaşanan Gelişmeler (Cumhuriyet, “Azerbaycan Bunalımının Anatomisi”, 23 Ocak 1990b, 15).

EK 3.

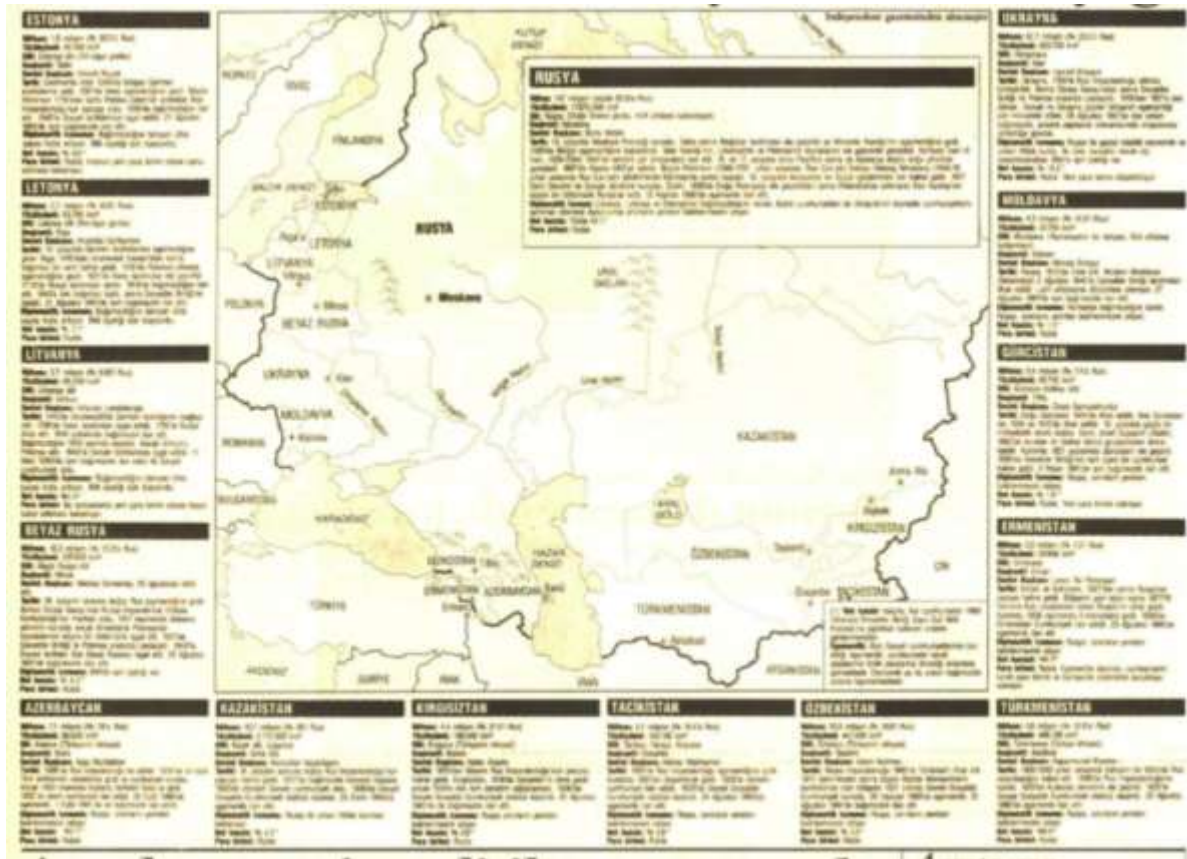
Kanlı Ocak'ta hayatını kaybedenler için Bakü'de düzenlenen cenaze törenine yaklaşık 1 milyon Azerbaycan Türk'ü katılmıştır (Cumhuriyet, Çatışmaların Önü Alınamıyor, s. 14).

EK 4.

Azeybaycan'da yaşanan olayları Iğdır'da protesto eden kadınların sesini duyurabilmek adına İngilizce hazırladığı pankartlar (Cumhuriyet, Bakü Durulmuyor, 26 Ocak 1990, s. 1).

EK 5

Darbe Girişimi Sonrasında SSCB'nin Durumu (Cumhuriyet, SSCB'de Çözülen Milletler Mozayigi, 5 Eylül 1991, s. 8).

2 Şubat 1992'de Türkiye, Azerbaycan, Özbekistan ve Kazakistan liderleri Davos'ta bir araya gelmiştir (Cumhuriyet, Davos'ta Türk Ruhu Canlandı, 3 Şubat 1992, s. 1).

Karabağ'da yaşananlara destek vermek için Ankara'da destek mitingi düzenlenmiştir (Cumhuriyet, "Hi,kmet Çetin'e İstifa Çağrısı", 8 Mart 1992, s. 11).

EK 8

1990'lı yıllarda yaşanan olaylar karşısında Batı'nın taraflı bakışı görülmektedir (Cumhuriyet, 17 Mayıs 1992, s. 1).

EK 9

Azerbaycan ile Ermenistan arasında yer alan Laçın Koridoru (Cumhuriyet, Ermeniler Laçın'ı Yakıyor, 18 Mayıs 1992, s. 17).

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ İLE AZERBAYCAN CUMHURİYETİ ARASINDA DOSTLUK,
İŞBİRLİĞİ VE İYİ KOMŞULUK ANLAŞMASI**

Aşağıda Taraflar olarak adlandırılacak olan Türkiye Cumhuriyeti ve Azerbaycan Cumhuriyeti,

Birbirlerinin egemenliğine, bağımsızlığına ve toprak bütünlüğüne saygı ile içişlerine karışmama ilkelerine dayanarak aralarındaki işbirliğinin geliştirilmesi ve dostluk ilişkilerinin daha da güçlendirilmesi arzusuyla,

Birleşmiş Milletler Yasasının amaç ve ilkeleri, Helsinki Nihai Senedi ile Yeni Bir Avrupa İçin Paris Yasası ve Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı sürecinde kabul edilen diğer belgelerde ifadesini bulan esaslara bağlı olduklarını teyid ederek,

İki halk arasındaki tarih ve kültür, gelenek ve dil yakınlığının ve mevcut akrabalık bağlarının çok yönlü bir işbirliğinin geliştirilmesi için gerekli zemini oluşturduğuna dair inançlarını belirterek,

Bugüne kadar Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ile Türkiye Cumhuriyeti arasında imzalanmış bulunan ve her iki devletin mevcut mevzuatına uygun olarak tüm Antlaşma, Anlaşma ve Belgelere, bu meyanda iki ülke arasındaki sınırı belirleyen 13 Ekim 1921 tarihli Kars Anlaşmasına bağlılıklarını teyit ederek,

Aşağıdaki hususlarda mutabık kalmışlardır:

Madde 1 :

Taraflar, iki ülke arasındaki ilişkilerin uluslararası ilişkilere hâkim olan yeni gelişmelerle uyumlu biçimde, karşılıklı yarar, güven ve işbirliği temelinde siyasal, ekonomik, ticarî, tarım, bilimsel, teknik ulaştırma, kültürel, enformasyon, turizm, spor ve diğer alanlarda geliştirilmesi ve genişletilmesi hususunda görüş birliği içindedirler.

Madde 2 :

Taraflar, ilişkilerinin düzenli şekilde gelişmesini sağlamak amacıyla ikili ilişkilerinin durumu ile her iki tarafı da ilgilendiren bölgesel veya uluslararası konular hakkında düzenli aralarla danışmalarda bulunacaklardır.

Taraflar, üst düzey Dışişleri Bakanlıkları yetkilileri ile yapılacak siyasî danışmaların gündem konularını, yerini ve süresini önceden karşılıklı mutabakat ile belirleyeceklerdir.

MADDE 3 :

Taraflar, ticarî ve ekonomik işbirliğinin aralarındaki ilişkilerin önemli bir unsurunu teşkil ettiğinden hareketle, aralarındaki ticaret hacminin mevcut potansiyele uygun bir düzeye yükseltilmesi ve ortak yatırım projelerinin geliştirilmesi ve uygulanması yönünde gayret göstereceklerdir.

MADDE 4 :

Taraflar, ekonomi, bilim ve teknik alanlarında bilgi ve tecrübe alış verişini teşvik edecekler, her iki ülkenin bu alanlardaki potansiyel ile olanaklarının daha iyi tanınmasını sağlamak için her düzeyde temasların geliştirilmesini destekleyeceklerdir.

MADDE 5 :

Taraflar, çeşitli alanlardaki uzmanların ve özellikle ekonomi ve diplomasi alanlarında yönetici kadroların yetiştirilmesi, bilgi ve deneyimlerinin artırılması hususunda işbirliğine büyük önem verecekler; öğrenci, stajyer ve öğretmen değişimine yardımcı olacaklardır.

MADDE 6 :

Taraflar, çeşitli kamu kurumları, iş çevreleri, meslek ve sanat kuruluşları, parlamentoları, siyasî partileri ile sendikaları arasında temas ve ilişkiler kurulmasını, anılan kuruluşlar temsilcileri arasında karşılıklı ziyaretler teati edilmesini teşvik edecekler ve şehirleri arasında kardeş şehir bağları tesisini destekleyeceklerdir.

Madde 7 :

Taraflar, ortak bir kültürel mirasa sahip halklarının birbirlerinin yaşam tarzlarını daha iyi tanımalarına olanak yaratacaklar, kültür ve sanat çevreleri arasında doğrudan işbirliğini teşvik edecekler ve ülkelerinde kültür merkezleri açılması hususunda işbirliği yapacaklardır.

Taraflar, tarihi ve kültürel mirasın korunmasına yönelik çabaları destekleyecekler ve kültür, mimarlık ve sanat alanlarında uluslararası kuruluşlarda işbirliği yapacaklardır.

Madde 8 :

Taraflar, kardeş iki ülke halkları arasında kişisel temasların artırılmasını teşvik edecekler ve konsolosluk ilişkilerini geliştirmek amacıyla konsolosluk alanında Anlaşmalar imzalamak imkanını araştıracaklardır.

Madde 9 :

Taraflar, ulaştırma ve haberleşme alanlarında işbirliğinin geliştirilmesine özel bir önem atfedeceklerdir. Taraflar, basın, radyo ve televizyon alanlarında işbirliğini ve her türlü haber, bilgi ve yayım değişimi ve dağıtımını destekleyeceklerdir.

Madde 10 :

Taraflar, işbu Anlaşma ile geliştirilen işbirliğinin ve dostluk ilişkilerinin diğer ülkelerin menfaatlerine karşı olmadığını ve diğer devletler ile imzalamış oldukları ikili ve çok taraflı anlaşmalardan doğan yükümlülüklerini haledar etmeyeceğini beyan ederler.

Madde 11 :

İşbu Anlaşma taraflarca mevzuatlarına uygun olarak onaylanmasını müteakip yürürlüğe girecektir.

Ankara'da 24 Ocak 1992 tarihinde Türk ve Azerbaycan dillerinde iki nüsha olarak ve iki metin de aynı ölçüde geçerli olmak üzere imzalanmıştır.

TÜRKİYE CUMHURİYETİ ADINA
TURGUT ÖZAL
CUMHURBAŞKANI

AZERBAYCAN CUMHURİYETİ ADINA
AYAZ MUTALLİBOV
CUMHURBAŞKANI

